

Blaž JAVORNIK
Petra KAVREČIČ
Milan RADOŠEVIĆ
Marija POČIVAVŠEK
Mateja RATEJ

CENA: 11 €

leto XXIV, št. 2, 2017

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXIV, št. 2, 2017

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Blaž Javornik

S »slovanskim prepričanjem« mimo črnožoltih obmejnih kolov v dežele hiperborejskega kraljestva

5

»Potopisne črtice« Gvidona Serneca v Slovenskem narodu 1901–1902

MIT „SLAWISCHER ÜBERZEUGUNG“ VORBEI AN SCHWARZGELBEN GRENZPFÄHLEN
IN DIE LÄNDER DES HYPERBOREISCHEN KÖNIGREICHES

„Reise-Kurzgeschichten“ von Gvidon Sernec in der Zeitung Slovenski narod 1901–1902

Petra Kavrečič, Milan Radošević

Na morje!

21

*Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave
s posebnim ozirom na leto 1925*

TO THE SEASIDE!

*The challenges of tourism development in Istria during the Austro-Hungarian and the first years
of Italian administration with particular reference to the year 1925*

Marija Počivavšek

Umetnost prodajanja ali kako biti dober trgovec

41

Lik trgovca v prvi polovici 20. stoletja

DIE KUNST DES VERKAUFENS ODER WIE MAN EIN GUTER VERKÄUFER WIRD

Das Bild des Kaufmannes in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts

Mateja Ratej

Osmrtnica Lotharja Mühleisna v zapuščini metavskega viničarja Josefa Hammerja

57

DIE TODESANZEIGE FÜR LOTHAR MÜHLEISEN IM NACHLASS DES WINZERS
JOSEF HAMMER IN METAVA

Zapisi

Franč Križnar

»Tukaj sem bila pridna...«

74

Življenjski in ustvarjalni fragment skladateljice Brede Šček v Ločah pri Poljčanah

Urh Ferlež

Žive fotografije

83

O zgodnji kinematografiji v Celju

S knjižne police

Aleksander Žižek

My name is Furlan, Stasha Furlan

87

Blaž Javornik

Nadčutno svetovljansko bitje onkraj spola in zaželeni ljubezni

90

Matej Ocvirk

Pozabljeni Šentjurčan

92

Marija Počivavšek

Podobe slovenskega podjetništva

94

Blaž Javornik

S »slovanskim prepričanjem« mimo črnožoltih obmejnih kolov v dežele hiperborejskega kraljestva

»Potopisne črtice« Gvidona Serneca v Slovenskem narodu 1901–1902

JAVORNIK Blaž, dipl. zgodovinar (UN), Dunajska
cesta 345, SI-1231 Ljubljana-Črnuče

821.0-992(470)"1901/1902"

**S »SLOVANSKIM PREPRIČANJEM« MIMO
ČRNOŽOLTIH OBMEJNIH KOLOV V DEŽELE
HIPERBOREJSKEGA KRALJESTVA**

*»Potopisne črtice« Gvidona Serneca v Slovenskem
narodu 1901–1902*

Članek obravnava pozabljene »potopisne črtice« mladega pripadnika celjske, slovensko govoreče meščanske družine, kasnejšega celjskega odvetnika, sokolskega in kulturnega delavca dr. Gvidona Serneca, ki jih je v krajših in daljših časovnih presledkih objavljala liberalni časnik Slovenski narod v dobi slovenskih emancipacijskih bojev s pridihom (vse)slovanske vzajemnosti. Potovanja na Rusko so na prelomu stoletja, bodisi prostočasna ali (ob)študijska, veljala za najkoristnejšo deromantizirano streznitev v odnosu do (samo)oklicane glavne slovanske pokroviteljice, ki jo je pričenoval Fran Celestin, skozi potopisne zapise nadaljevali Matija Murko, Ljudevit Stiasny, Anton Aškerc, utrdil pa Bogumil Vošnjak. Sernečevi potopisni zapiski se zaradi časovne prerazdrobljenosti objav in neknjižne izdaje niso znašli v preglednem naboru slovensko pisanega potopisja, kljub temu pa predstavljajo vpogled v takratno mentalitetno zavest mladega, izkušenj in doživljajev željnega (po)potnika, ki načrtovana ali bežna srečanja in seznanitve izkoristi za primerjavo duševnih stanj in profilov dveh različnih slovanskih etnij.

Ključne besede: potopis, slovanska vzajemnost, Rusija

JAVORNIK Blaž, BA History, Dunajska cesta 345,
SI-1231 Ljubljana-Črnuče

821.0-992(470)"1901/1902"

**WITH "SLAVIC FAITH," PAST THE BLACK-
AND-YELLOW BORDER POSTS INTO THE
LAND OF THE HYPERBOREAN KINGDOM**

*The "Travelogue sketches" by Gvidon Sernec in
Slovenski narod 1901-1902*

The article deals with the forgotten "travelogue sketches" that were published sporadically by the liberal daily newspaper Slovenski narod during the period of the Slovenian struggle for emancipation, which was heavily influenced by the idea of pan-Slavism. The author of the texts was Dr Gvidon Sernec from a Slovenian-speaking, middle-class family in Celje, an active cultural worker and member of the gymnastics organization Sokol, and later a lawyer in Celje. At the turn of the century, visits to Russia were considered the ultimate sobering experience regarding the attitude towards the (self-)declared Slavic patron. The process started with Fran Celestin, was continued by Matija Murko, Ljudevit Stiasny and Anton Aškerc, and was consolidated by Bogumil Vošnjak. Because they were published in non-literary media and over a long period of time, Sernec's accounts were not included in any anthologies of Slovenian travel writing; however, they provide an insight in the then mind set of a young traveler, thirsty for life experience and adventures, who used both planned and sporadic meetings and acquaintances to compare the mental states and profiles of two divergent Slavic ethnic groups.

Key words: travelogue, Slavic solidarity, Russia

V celjskem časopisu *Nova doba* so 18. oktobra 1940, en teden po smrti in pogrebu zapisali, da je bil njihov nekdanji, sicer kratkodobni starosta dr. Gvidon Sernec »od zibeli do groba trden narodnjak, dober Slovenec in z dušo Slovan, ki je že kot dijak potoval po Rusiji, živel več mesecev v Petrogradu in se je naučil ruščine«, ki jo je pozneje kratek čas poučeval v domačem Celju. V začetku svetovne vojne je bilo zanj kot »izdajalca« izdano zaporno povelje, a ga je prehitel vojaški poziv na fronto, kjer je »neustrašeno kazal svoje slovansko prepričanje.«¹

Navduševanja nad slovansko vzajemnostjo, tega emancipacijskega medсловanskega imaginarija in idearija, se je na prelomu stoletja otres(a) lo romanti(cisti)čnih sanjarjenj o enem, *enotnem slovanstvu*, ki so ga zaneseno utemeljevali krajši in daljši zapisi (po)potnikov v kraje *hiperborejskega kraljestva*. Dnevniški in časopisni prispevki Frana Celestina, samooklicanega »poslednjega Slavjanskega Mohikanca«,² so bili izkaz (in izraz) pretirano idealiziranih utvar o (spečem) poznavanju posameznih slovanskih etnij, kjer je Rusija zasedala mesto glavne pokroviteljce. Če je Celestinova navdušenost zbledela in je postal bolj realističen, je avtorja prvega rusko-slovenskega slovarja Davorina Hostnika tedanja elastikarska politika spremenila v »najetega pravoslavnega agenta«³ Martina Matvejeviča in ga za nadaljnjih petdeset let izločila iz pomnenja zaželeno slovenske realnosti. Prvi realistični (in hkrati znanstveno utemeljen) popis ruske duševnosti je prišel izpod peresa kasnejšega slovanskega filologa Matije Murka, sledil mu je leta 1897 izdan poučni potopis kamniškega učitelja Ljudevita Stiasnyja, ki ga je slavist Andrijan Lah v pretresu slovenskega potopisja *Vse strani sveta* označil za (sploh!) prvi slovenski potopis o Rusiji,⁴ nato izrazito naklonjeni feljtonski zapisi Antona Aškerc, za res popolnega, strnjenegega, nepristranskega pa se šteje *Na razsvitu* Bogumila Vošnjaka.

»Potopisne črtice« Gvidona Serneca so med vsemi izbranimi skorajda popolnoma neznane. Če je Murkov zapis doživel vsaj objavo v *Ljubljanskem*

zvonu, nanj se sklicuje tudi v svojih Spominih, Stiasnyjev se uvrstil v zbirko *Slovanske knjižice*, Aškercčev dvojni potopis je poleg zbranih del doživel še samostojno znanstvenokritično izdajo pri Mohorjevi družbi več kot stoletje po prvi objavi, je Vošnjakov zapis po Schwenterjevi izdaji leta 1906 ostal pozabljen.⁵ Ko je Anton Aškerc pisal obsežno (pozitivno) recenzijo Vošnjakovega potopisa, je omenil, da »dr. Gvidon Sernec je bil napisal pred par leti v 'Slovenskem Narodu' celo vrsto feljtonov s svojega potovanja po Ruskem«.⁶ Bibliografija Sernecovih zapisov je objavljena v opombah leta 1993 izdane sedme knjige Aškercčevih *Zbranih del*⁷ pod uredništvom slavista in strokovnjaka za Aškercčovo zapuščino Vlada Novaka. Novak v pridanih opombah k sedmemu delu navede napačne paginacije in naslove feljtonskih objav v *Slovenskem narodu*. Natančnejši pregled pokaže, da je v omenjenem časopisu med (20.) avgustom 1901 in (21.) novembrom 1902 pod petimi različnimi naslovi izšlo dvaindvajset Sernecovih feljtonov (potopisnih črtic), v avgustu 1901 štirje zapovrstjo, septembra trije, oktobra pet, večinoma dva do trije v sklopu, nato jih zopet od konca aprila do srede junija 1902 izide pet, oktobra trije ter nato novembra 1902 še dva v razmiku enega tedna. Začetki vseh, razen enega, pa so praviloma izhajali na spodnjem delu naslovne strani omenjenega časnika, nadaljevanja pa so bila razkosana v manjših stolpičih na naslednjih straneh.⁸

Gvidon Sernec se je rodil v Celju 7. januarja 1879 tamkajšnjemu odvetniku, politiku in filozofu dr. Josipu Sernecu (1844–1925) in Tereziji Kočvar. Njegova sestra je bila Gabrijela (Jela), kasnejša žena slovanskega filologa Matije Murka. Gvidon je sledil očetovim stopinjam in se kot odličnjak celjske gimnazije vpisal na pravno fakulteto Karlove univerze v Pragi, ki mu jo je najverjetneje priporočil prav svak Murko. Tam je decembra 1902

¹ *Nova doba*, 18. 10. 1940.

² Boršnik, Fran Celestin, str. 96.

³ Šuklje, Iz mojih spominov I., str. 149.

⁴ Lah, *Vse strani sveta*, str. 44–45; Lah ima delno prav – gre za prvi potopis o Rusiji, izdan v monografiji.

⁵ Vošnjakov (ob)študijsko-diplomatični prispevek k (s)poznavanju ruske duš(ev)ne realnosti v (vse)slovanskem kontekstu je leta 2011 v zborniku *Slovenski diplomati v slovanskem svetu* orisal Jonatan Vinkler. V nastajanju je tudi znanstvenokritična izdaja omenjenega interdisciplinarnega potopisa. Glej Vinkler, *Na razsvitu* – Bogumila Vošnjaka zgodnja percepcija ruske družbe, politike in diplomacije, str. 59–73.

⁶ Aškerc, *Slovan* 1906, letnik 4, št. 2., str. 59–61.

⁷ Novak v Aškerc, *Zbrana dela* 7, str. 1148, opomba za str. 1003.

⁸ Natančnejši podatki so objavljeni v izboru časopisnih virov.

tudi doktoriral.⁹ V rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani hranijo triindvajset pisem, ki jih je med leti 1900 in 1919 Gvidon Sernec poslal svojemu svaku, že prvo pa nakazuje, kako pomembno je Murko vplival nanj. V pismu, napisanem 1. maja 1900, se mu že kot študent praške pravne fakultete prisrčno zahvaljuje za poslane »adrese«, saj brez takih priporočil ne bi bil uspešno uveden v nekatere pomembne meščanske kroge in rodbine, nekoliko pa mu je pri tem pomagal tudi oče v času skupnega obiska slavnosti Palackega,¹⁰ ko ga je predstavil »nekoliko odličnejšim damam«. Dodal je, da se »odlični Čehi in Čehinje«, med slednjimi izpostavi Gabrielo Preissovo,¹¹ ne morejo sprijazniti z mislijo ruskega občevalnega jezika, zato je predlagal, da bi svoj »centrum« premestili med »najprosvetjenejši narod«, Čeha, češki jezik pa naj bi postal občevalni. Pojasnil je, da je na praški univerzi petnajst Slovencev, sami pravniki. Ugotavljal je, da so omenjeni razdeljeni na dve struji, realistično »izvenštajersko«, ki obsoja gostilne, kavarne, petje, kroge in druge »budalosti«, in zaradi delovanja na polju narodne prosvete ne opravlja pravočasno izpitov, in t. i. »štajersko kliko«, ki je »baje jako lahkoživa in lehkomišeln, ker ima vsak teden jour-fesse.«¹²

Naslednje ohranjeno pismo med Serncem in Murkom datira šele v leto 1907, a domneva se, da se je za (ob)študijsko potovanje v Rusijo prihodnji doktor prava odločil prav na podlagi Murkovih priporočil. Podobno nekaj let kasneje velja tudi za Bogumila Vošnjaka, ki mu je poleg očeta Josipa in strica Mihaela primerno priporočal in svetoval tedaj že prodorni slovanski filolog. Kratko korespondenco med Murkom in Bogumilom Vošnjakom prav tako hrani Rokopisni oddelek NUK v Ljubljani.

⁹ V univerzitetnem registru je njegovo lastno ime (tedaj tradicionalno) zapisano v latinski različici – Guidonius. Gantar Godina, Slovenski doktorji v Pragi 1882–1916, str. 453.

¹⁰ Mišljeno je večdnevno vzajemno praznovanje stoletnice Palackega, ki je trajalo sredi junija 1898.

¹¹ Gabriela Preissová (1862–1946), češka pisateljica, izredna poznavalka slovenskega življenja in literature. Istega leta, kot je bil njej predstavljen Sernec, je k njej zahajala tudi Zofka Kveder. Preissová se je že pred 1900 redno udeleževala izletov čeških rodoljubov na slovenska tla, njena literarna dela pa je objavljala liberalno in slovansko usmerjeni tisk.

¹² Korespondenca Matije Murka, Rokopisni oddelek NUK, Ms 1119, 1341, št.1.

Gvidon Sernec okoli leta 1910 (Goropevšek, Štajerski Slovenci, kaj hočemo!, str. 51.)

Prvo »popotno črtico«, zapisano najverjetneje spomladi 1901, Gvidon Sernec (v *Slovenskem narodu* zapisan kot G. S., kasneje tudi G. S-c) prične z domala vsakdanjim birokratskim zapletom, na katerega je lahko naletel nepazljivi in nepripravljeni popotnik, ki se je želel mimo črnožoltih avstrijskih kolov podati na rusko ozemlje. Kar se tiče slovenskih popotnikov na Rusko, sta imela največ težav pri prečkanju meje Anton Aškerc (1901) in Josip Lavtižar (1906), oba zaradi svojega verskega poklica. Aškerc v času potovanja svojega poklica ni več opravljal, medtem ko si je Lavtižar svojo pot zamislil kot prijetno cirilmetodijsko romanje k Severnim Slovanom, vračal pa se je s precej grenkim priokusom. Murko (1888) in Vošnjak (1904) večjih birokratskih zapletov v svojih zapisih ne omenjata. Ljudevit Stiasny (1897) je izjema, saj je svoje potovanje pričenoval na južnem Podonavju in je mejo prestopil v Besarabiji. Kot je zapisal, je verjel, da se takim »sitnjostim« lahko izogne sleherni popotnik z odhodom po »vizum« na Dunaj. Sernec je najprej opazoval začudene obraze poljskih sopotnikov, ko je s sprevednikom spregovoril v polomljeni ruščini, sami pa so se med seboj pogovarjali po francosko. Presenečen je bil tudi nad ceno vozovnice drugega razreda od Granice do Petrograda, ki je po njegovi presoji za tako velikansko razdaljo veljala za čudovito (16 rubljev, 1 rubelj je veljal 1 goldinar in 27

krajcarjev).¹³ Po prihodu v eminentno rusko-poljsko Varšavo je njegovo oko pogrešalo kavarn in gostiln po zgledu avstrijskih mest. Ko je v *traktirju*, kakor se je imenovala ruska ljudska gostilna, želel naročiti po rusko, je tamkajšnja natakarka zahtevala sprejem naročila v poljščini. Kljub Sernečevemu zatrjevanju, da poljskega jezika ni vešč, ga je prosila, naj v gostilno ne prihaja, Sernec ji je to tudi »slovesno« obljubil. Zvečer je pot nadaljeval proti Petrogradu, Serneca pa je presenetilo, kako so bile vmesne postaje postavljene daleč od naselij.¹⁴ Postanki na teh postajah so bili dolgi, zato se je lahko naš potopisec pomudil v kolodvorskih *bufetih* in okušal slast pikantne ruske kuhinje. V Petrograd je prišel zjutraj, naletel je na ulice mesta, okrašene z belo-modro-rdečimi zastavami, po katerih so slavnostno hodili kavalerijski polki, saj se je tisti dan iz Moskve vrnil car Nikolaj II. Sernec dolgo po prihodu v mesto ni našel primerne bivališča. Za 20 rubljev na mesec (t. i. *chambres garnies*, garsonijere za potnike vlakovnega drugega razreda so stale 2 rublja na dan) mu je postrešek našel sobo v tretjem nadstropju na »Bolšoj Moskóvskoj« ulici nedaleč od petrograjske glavne železniške postaje. Sernec nobenemu svojemu rojaku ni svetoval potovanja v Rusijo brez priporočilnih pisem, saj je ugotovil, da se z njimi lahko obrneš na katerega koli Rusa, ki bo nato izkazal svojo, pri tujcih že skorajda slovečo bajeslovno prijaznost in gostoljubnost. Opazil je, da se za razliko od avstrijske navade v kavarnah bolj (in tudi dalj) zadržujejo tujci, ruski gost pa tja vstopa zelo formalno, ostaja bolj v družinskemu krogu, obedovanje pa se zavleče tudi preko polnoči, saj čez poletje sonce tam zaide med prvo in drugo uro zjutraj. Poiskal si je tudi njemu dragega ruskega znanca, s katerim je po tamkajšnji navadi zajtrkoval med enajsto in poldvanajsto dopoldan. V hiši tega znanca je spoznal mnogo visokih častnikov, pisatelje, gledališkega cenzorja in dramškega umetnika. Ti so bolj govorili o književnosti in glasbi kakor o politiki, ki je zapolnjevala dnevno časopisje. Obedovali so ob šestih popoldan. Sernec je

zbranim pripovedoval o slovenskih razmerah, o napadih na slovenske zastopnike v tržaškem mestnem svetu,¹⁵ o brutalni celjski zgodbi s češkimi dijaki,¹⁶ čemur so se Sernečevi poslušalci, po njegovi presoji sicer dobri poznavalci položaja avstrijskih Slovanov, nadvse čudili.¹⁷ Posebno se jim je »*prikupil*« *akademsko omikani*« nemški doktor v Celju, ki je opljuval slovensko damo. Sernec jim je opisal dogodek, ki se je v času obiska čeških dijakov primeril njegovi mlajši sestri Ljudmili. 9. avgusta 1899 je dr. Eugen Negri, namestnik c.-kr. asistenčnega zdravnika in zet takratnega celjskega župana Gustava Stigerja, zaradi »*različnih zasramovanj, ki so letela na Nemce s strani Narodnega doma*«, pljunil Gvidonovi sestri na levo roko. Priča dogodku je bila tudi druga sestra Gabrijela. Dogodek je zaradi razžalitve časti romal na sodišče, Negri pa je bil kaznovan s tremi dnevi zapora.¹⁸ Poslušalci so mu smeje odvrnili, da sicer živijo v Aziji, »*vendar da takih šeg nimajo pri njih narodi na najnižji stopnji izobraženosti*.«¹⁹

Sernec je pri znanem profesorju Lamanskem, ki mu ga je bržkone priporočil svak Murko,²⁰ našel velik krog učenjakov, slovanskih filologov. Še posebej ga je zanimal profesor Korš,²¹ izjemni poznavalec

¹³ Slovenski narod, 20. 8. 1901.

¹⁴ To pojasni že Matija Murko v svojem popotnem zapisu. Za »Nikolajevsko želéznajo dorogo«, zgrajeno med leti 1851 in 1853, je bilo predloženo mnogo načrtov, carja, imperatorja Nikolaja I., pa je zaradi neusklajenosti odgovornih minila potrpežljivost, »dal si je prinesiti načrte, pokazati si na njih Petrograd in Moskvo, vzel je ravnilo, zvezal obe stólici z ravno črto in »byt' po semú!« Carjeva beseda je obveljala. Murko, V provinciji na Ruskem, str. 278–279.

¹⁵ Glej Rustja, Med Trstom in Dunajem: Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897).

¹⁶ Avgusta 1899 Celje obišče 120 čeških dijakov, ki jih slovenski Celjani sprejmejo z navdušenjem, nemški pa znatno manj – tudi s huronskim dretjem in kamenjanjem. Med tarčami napadov je bila posredno tudi hiša Sernečevih. Natančneje v Studen, »Bojimo se, da bo tekla kri« – Ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899, str. 1–8; Orožen, Zgodovina Celjskega Sokola, str. 54–57; Sernec, Spomini, str. 67–73.

¹⁷ Slovenski narod, 21. 8. 1901.

¹⁸ Dogodek podrobneje opisuje Slovenec 24. 8. 1899; povzetek sodne razprave tudi v Slovenskem narodu, 22. 8. 1899.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Vladimir Ivanovič Lamanski je bil Murkov neformalni petrogradski univerzitetni mentor, ki ga je Murko v svojih spominih označil za duhovitega in politično mislečega moža, bolj zgodovinarja kot slavista, po Murkovem mnenju pa je predstavljal tip ruskih slavistov, ki zaradi velikanskega obsega svojega predmeta (navadno) niso mogli biti dobri filologi in (niti) ne dobri zgodovinarji. Murka v njegovih spominih na Lamanskega veže neka (ne)duhovita zgodovinska anekdota s predavanja na univerzi, ko je omenjeni dejal, da so baje Slovaki v obdobju Bachovega absolutizma kot osmo prošnjo Očenaša molili za odrešitev od čeških uradnikov. Menil je, da po takšen pouk ni odpotoval na študij v Petrograd. Glej Murko, Spomini, str. 67.

²¹ Fedor Evgenjevič Korš (1842–1915), ruski slovanski filolog. Na Korša na podlagi priporočila nekaj let kasneje napoti

St. Peterburg (Petrograd) okoli leta 1900 (historyinphotos.blogspot.si/2013/11/photochroms-russia.html)

Prešernove poezije, ki, kot zapiše Sernec, »razume do pičice vse misli v njegovih umotvorih.«²² V tem času je Korš pripravljal izdajo celotne t. i. »Prešerniane« pri ruski akademiji. A ker bi za celotni opus moral oditi tudi na Dunaj in na Kranjsko, je del priprave zaupal mlademu filologu Ivanu Prijatelju, kasnejšemu poznavalcu realizma v ruski literaturi. Korš je za Ljubljanski Zvon pisal članke o Prešernovih pesmih in tudi recenziral Vesel-Aškerčevo Rusko antologijo (1902). V knjižnici Lamanskega je naletel na zbornik Bleiweisovih Novic in prvo izdajo Prešernovih Poezij. Njegov obisk slovanskih filologov je sovpadal s pravoslavnim praznikom svetih bratov Cirila in Metoda, proslavljal se je tudi spomin na ruskega vojskovodjo Suvorova,²³

Murko tudi Bogumila Vošnjaka, slednji pa nanj v Petrogradu ne naleti, saj se je Korš kot večina univerzitetnikov čez poletje odpravil v letno dačo.

²² Glej Čurkina, *Rusko-slovenski kulturni stiki*, str.161–162.

²³ 11. oz. 24.maj. Slovesnost ob obletnici smrti generala Suvorova, junaka sedemletne vojne (1756–1763), se je odvijala 18. maja. Torej se je Sernec v Petrogradu nahajal sredi maja

ki ga učbeniki nemških gimnazij niti ne omenjajo. Obžaloval je, da je v Petrograd prispel ob koncu gledališke in baletne sezone. V Aleksandrinskem carskem gledališču si je lahko ogledal razprodanega Gogoljevega *Revizorja*, v pokritih letnih gledališčih pa opere *Jevgenij Onjegin*, *Boris Godunov*, *Pikova dama* in *Knez Igor*, in še nekaj drugih krajših iger. Ugotavljal je, da ruska gostoljubnost ni bila omejena zgolj na hišo. Rusi si namreč želijo, da bi »inostranec odnesel prave nazore o Rusiji«, zato opozarja »na dobre in slabe strani svojega žitja in bitja.«²⁴ Navdušen je bil nad požrtvovalnostjo »visoko stoječe« dame, ki mu je razkazala petrograjsko trdnjavo in otoke, še bolj pa so se mu v spomin zapisali bleščeči *sobori*, velikanske pravoslavne cerkve, zgrajene v bizantinskem slogu. Opozarjal je na »Kazanski sobor«, pročelje te cerkve in na *mošči*

1901. Kasneje v potopisu omeni, da je bilo v začetku »majnika« v Petrogradu še »jako hladno«, sam pa je »prezebaval brez zimskega plašča.« (*Slovenski narod*, 22. 8. 1901).

²⁴ *Slovenski narod*, 22. 8. 1901.

s »čudotvornimi« ostanki svetnikov in svetnic, ki ležijo v odprtih krstah v dragocenih oblekah, dotikajo in poljubljajo pa jih lahko tudi »navadni« verniki. Naravnost nenavadno se mu je zdelo to njihovo »večno prekrizevanje« in priklanjanje, še bolj pa udeležba častnikov na verskih obredih in ljudje kmečkega stanu s snetimi pokrivali, ki pred cerkvami zbirajo sredstva za izgradnjo novih.

Ko se je nekega dne sprehajal po nevskem mostu, je za seboj zaslišal besede: »Vidno, čto Nêmec!«. ²⁵ Obrnil se je in zagledal štiri ruske meščane, se ustavil in jim odgovoril, da se motijo, kajti on je »slovanski Avstrijanec«. Eden od njih mu je nato omenil, da je baje polovica Avstrije slovanska, Sernec pa odvrnil, da jih je še dosti več, nekateri pa so tudi pravoslavni. Povedali so mu, da so ga imeli za Nemca zaradi hoje in kroja obleke. Prijateljsko so se poslovlili, mož, ki ga je še pred nekaj minutami »psoval« za »Nemca«, mu je stisnil roko in ga imenoval »golúbčik«. ²⁶

Opisal je tudi položaj ruskih žensk (vsaj) v Petrogradu – za srednjo in višjo izobrazbo je tam poskrbljeno dosti bolje kot na Avstrijskem. Neka ljubezniva rojakinja ²⁷ mu je pokazala ženski medicinski inštitut in ženski internat, kjer študentke živijo precej svobodno in lahko na obiske sprejemajo vsakogar, ki si to želi. Za tiste, ki končajo srednjo izobrazbo, a ne nadaljujejo z višjo, so namenjena javna predavanja. Ugotavljal je, da se nikjer v Evropi ni razvilo toliko znanstveno izobraženega ženstva, ki mu je karierna pot precej olajšana. Žensko vprašanje se rešuje praktično. ²⁸ Ženska ne zaostaja za izobrazbo moškega, ima pa tudi drugačen položaj

v družbi kakor Slovenka v Avstriji. Druženje obeh spolov se mu zdi manj prisiljeno, ne tako ozkosrčno kakor na Slovenskem, kar ne gre na škodo morali. Pri ruski meščanski ženski ne opazi koketnosti.

Sernec se je na vlaku iz Petrograda v Moskvo zapletel v zanimiv pogovor s sopotnikom, ki je bil začuden nad tolikšnim zanimanjem tujih potnikov za ruske razmere, saj naj bi tujce po njegovem mnenju privabljal zgolj zaslužek. Izpostavil je uslužnost in ustrežljivost do tujcev. Sernec se je ob tem spomnil na anekdoto nekega drugega ruskega sogovornika, ki je čakal več ur na izdajo uradnih listin, dobil pa bi jih precej prej, če bi s tamkajšnjim uradnikom spregovoril v francoščini. Oba sta se strinjala, da Rusi dajejo prednost tujcem pred domačini. Omenil mu je tudi, da ima rusko plemstvo še veliko privilegijev, na kar mu je sopotnik odgovoril, da je to le navidezno, kar je tudi glavna razlika med Rusijo in Avstrijo. Pri njih so privilegiji na papirju, v resnici jih ni, v Avstriji pa zakonito ne obstajajo, resnično pa obstajajo, kar je videti v avstrijskem parlamentu, kjer je večina ministrov, generalov in drugih uradnikov neplemenitašev. ²⁹ Njun pogovor je nanesele tudi na odmevno stavko rudarjev na Češkem, ³⁰ za katero se je Sernečev sopotnik čudil, da vanjo že prej ni posegla vlada. Na Ruskem imajo za razliko od Avstrije kapital v rokah židi, ³¹ ki vežejo roke oblasti, ta pa se jim mora podrediti. Omenil je še, da se lahko na ruske univerze vpiše le 10 % Judov (5 % na pravno), kakršna koli državna služba pa jim je dostopna šele tri leta po prestopu h kakšni krščanski veroizpovedi, medtem ko je poroka s pripadnikom pravoslavne vere prepovedana.

Ob prihodu v Moskvo, kjer je začutil »pravo rusko življenje«, je potreboval pregled pri zobozdravniku. Zobozdravnica je bila po njegovem mnenju nežnejša in spretnejša kot zobozdravniki

²⁵ Prev. »Poglej ga Nemca!«. Slovenski potopisci so radi postregli tudi s kakšnim ruskim stavkom, prestavljenim v latinično obliko. Ruski priimki pa so bili večinoma zapisani fonetično – poseben izraz vzajemnosti.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Najverjetneje gre za Eleonoro Jenko (por. Groyer, 1879–1959), prvo slovensko zdravnico. Rojena v Ljubljani, gimnazijo je obiskovala v Celju, na željo očeta Ljudevita, ki ni želel, da bi se šolala med Nemci, odide študirat medicino v Petrograd. V času Sernečevega obiska je že opravila nekaj semestrov medicine. Več v Fischinger, Prva slovenska zdravnica dr. Eleonora Jenko Groyer (1879–1959), Zdravniški vestnik, str. 520–528.

²⁸ O tej ruski »praktičnosti« glede ženskega vprašanja je v govoru »Žensko vprašanje«, objavljenem v Ljubljanskem zvonu leta 1884, zapisal že ruski povratnik Celestin. Glede na Sernečev komentar se domneva, da se od liberalnega

Celestinovega govora glede žensk na Slovenskem ni kaj bistveno spremenilo.

²⁹ Slovenski narod, 23. 8. 1901.

³⁰ Januarja 1900 se je na Češkem začela stavka 65 000 rudarjev, ki je trajala osem tednov, rudarji pa so zahtevali osemurni delovnik in višje plače. Posredno je stavka vplivala na nastanek čeških anarhističnih gibanj. Več: Lenka Anna Rovná, Peter Kropotkin and His Influence on Czech Anarchism, str. 70.

³¹ Zgolj ilustrativno namerno uporabljen zapis iz feljtona. Slovenski narod, 23. 8. 1901. Nadalje uporabljeno sodobno poimenovanje.

v Avstriji. Sernec je nato temeljito in z zgodovinsko podlago opisal prostore Kremlja in Velikega dvorca. Tendencia v takratnih potopisnih zapisih, še posebno slovensko pišočih popotnikov, ki jim je primanjkovalo priloženega slikovnega gradiva (izjema so Herbersteinovi *Moskovski zapiski*), je bila pretirano opisovanje zgodovinskih objektov, še posebno bolj imovitih (in) sakralnih. Ruski potopisi oz. zapiski slovenskih popotovalcev med severne Slovence so z zmernimi opisi znamenitosti bralstvu pojasnjevali že v uvodu omenjeni avtorji. Velika izjema je potopis *Pri severnih Slovanih* Josipa Lavtižarja.³² Njegovi opisi bi se dandanes znašli v kakšnem poljudno-znanstvenem priročniku o arhitekturi. Sernečev feljtonski zapis že zaradi omejenega prostora (in posredno uredniško popravljenih zakasnelih objav) takemu pisanju ustreza le deloma. Mesto se mu je zdelo živahno in pestro, srečeval je tako bradate mužike v laptah (pletena obutev) in zakrpanem kaftanu kot *svaščénnik*e (duhovnike), trgovce, ki so ga zaradi noše spominjali na poljske Jude v Galiciji, a kljub vsemu jih na prvi pogled ni imel za Abrahamove pravnike. Obhajal je številne *taktire*, od najprimitivnejše do najplemenitejše v Moskvi. Prepričan je bil, da ruski kmetje s srebrnjem čaja in razgovorom puščajo boljši vtis kakor avstrijski, ki po gostilnah razgrajajo in razbijajo.³³ Eleganten moskovski *traktir* ima več nadstropij, visoki gostje imajo tam posebno postrežbo. Pivo v buteljkah je ocenil za dobro, druge pijače pa po njegovo zaradi mlačnosti niso niti pitne. Rus ob obedu ne popije piva, le majhno stekleničko vodke, »*stakan čaju*« (skodelico čaja) ali kavo. Sernec se je ob obisku *Historičskega muzeja*, v katerem mu je tamkajšnji kustos razkazal rusko bojno opremo z (občutnim) bizantinskim, finskim in švedskim vplivom oz. pridihom, seznanil z grofico Praskovijo Sergejevno Uvarovo,³⁴ predsednico moskovskega

arheološkega društva ter neumorno in požrtvovalno raziskovalko obmorske zgodovine današnjega ruskega prostora, kar je bilo zanj v primerjavi z domačimi razmerami, kjer se ženske znanstveno (še) niso udeleževale, skorajda nemogoče.³⁵ Nedeljski obisk velikanskega sprehajališča za moskovske meščane (in nekdanj tudi carje) je Serneca pripravil do primerjave z avstrijskimi *Wurstelpraterji*, bazarji, kjer so prodajali pijačo, sladoled, igrače in igrali na godala manj živahno kot na tukajšnjem sprehajališču. Spremljal je številne plesne prireditve, ki so se mu zdeli precej enolični in z brezkončnimi odpetimi kiticami skoraj nerazumljivi, brez surovosti, zmerjanja in pretepanja.

Naslednji dan se je Sernec odpeljal na ogled Trojiško-Sergejevskega samostana, v katerem so v 14. stoletju nastale nekatere znamenite freske menih in kasneje svetnika Andreja Rubljova, glavnega predstavnika staroruskega slikarstva. Poleg kijevskega je Trojiško-Sergejevski samostan blizu Moskve veljal za najimenitnejši, najbogatejši in zgodovinsko najznamenitejši na Ruskem, zato Serneca niti ni toliko presenetila množica nekaj tisoč romarjev.³⁶ Prijazen menih mu je pokazal samostansko zakladnico, v kateri je bila shranjena ogromna količina darov, namenjenih carju. Po ogledu je pot z vlakom nadaljeval v Jarosavelj, od tam pa je po reki Volgi odplul proti Nižnjemu Novgorodu. Kot potnik tretjega cenovnega razreda je imel možnost opazovati potnike nižjega stanu in se pogovarjati z njimi, iznenadila pa ga je njihova takojšnja domačnost. Seznanil se je z nekaj Čehi, ki so bili ob vedno pustejših bregovih Volge, te glavne prometne žile evropske Rusije, nastavljeni v tamkajšnje tovarne in manufakture. Dejali so mu, da so lastniki teh tovarn, večinoma Nemci in Francozi, med delavci na splošno nepriljubljeni.

³² Ta sicer ruske meje zaradi duhovniškega stanu niti ni uspel prestopiti. Glej Lavtižar, *Pri severnih Slovanih*, str. 17.

³³ Slovenski narod, 12. 9. 1901.

³⁴ Praskovija Sergejevna Uvarova (1840–1924). Skupaj z možem, grofom Aleksejem (1824–1884), je bila leta 1872 med ustanovitelji ruskega Državnega zgodovinskega muzeja, ki je postajal osrednje zbirališče slovanofilov kot buditelj ruske narodne zavesti. Veljala sta za vneta raziskovalca in zbiratelja zgodovinskih najdb s področja nekdanje Kijevske Rusije (Rostov, Vladimir itd.). Grofica je za domačo zbirko po mozevi smrti skrbela vse do ruske revolucije leta 1917, nato ji je bila zasežena. Sama je emigrirala v Srbijo, umrla je leta 1924 v toplicah Dobrna. Nekrolog Uvarovi je

bil objavljen v Slovenskem narodu 4. julija 1924. Sernečev svak Murko se je leta 1888, v času svojega (ob)študijskega popotovanja, štirinajst dni mudil pri grofici, pri kateri je vneta prepisoval zanj pomembne rokopise iz bogate zasebne zbirke. Sam je grofici od emigracije pa vse do smrti tudi materialno pomagal. Glej Murko, *V provinciji*, str. 282; Murko, *Spomini*, str. 81–82; Čurkina, *Rusko-slovenski kulturni stiki*, str. 211–213.

³⁵ Slovenski narod, 23. 9. 1901.

³⁶ Prav tam; Po odhodu Tatarov postane samostan zaradi izjemne ohranjenosti trupla ustanovitelja opata Sergeja romarsko središče za pobožne Ruse. Slovenski narod, 24. 9. 1901.

Nižnji Novgorod je Sernec uvidel kot izrazito svetovljansko stičišče mnogih (vodnih) trgovskih poti. Po izkrcaju z ladje so njegovemu nosaču v žaru pretirane gostoljubnosti tamkajšnji izvoščiki in nosači pulili prtljago. Sam je najprej opazil južnjaški značaj prebivalcev, ki se je razlikoval po živahnosti in govoru, pa tudi kretnjah ljudi, ki jih je srečeval na poti. Ko sta dva nosača zaznala njegovo slovansko poreklo, sta se želela nekoliko pohvaliti s svojim znanjem in mu dejala, da sta tudi Ciril in Metod pisala v slovanskem jeziku. Sernecu se je večkrat prigodilo, kakor zapiše, da so preprosti ljudje ob njem pričeli govoriti v staroruščini, ruskem cerkvenem jeziku, in ugibali njegovo (staro)slovansko poreklo.³⁷ Naprednost mesta je opazil zaradi številnih, takrat novih tehnoloških pripomočkov (dvigala, električni tramvaj), ob (sicer slabi) glasbeni izvedbi nekaterih dunajskih skladb (omenja Wagnerjevo uverturo k operi *Tannhäuser*) pa se mu je zazdelo, da domače ruske skladbe zanemarjajo.³⁸

Naslednjega dne je obiskal prizorišče sejma, ki se v Nižnjem Novgorodu odvija med 15. julijem in 25. avgustom, obiščejo pa ga tudi kitajski, perzijski in indijski trgovci. V času junijskega Sernečevega ogleda, ko je bilo še zaprto, je spominjalo na mesto prodajalnic in skladišč. Raznolikost prebivalstva ob tem delu Volge, vse do t. i. narodne meje pri Oki, poleg Rusov sestavljajo še finska in tatarska plemena (Mordvini, Čeremisi, Čuvaši, Tatari, Votjaki, Baškirci), katerih noše, šege, običaji in deloma tudi vera so bili še vedno prisotni. Iz Nižnjega Novgoroda je Serneca odpeljal nekoliko večji in po družbenem stanu specifičnejše strukturiran parnik. Ker je prepozno rezerviral prostor na njem, je moral prenočevati s skrčenimi nogami na divanu v jedilnici. Opazil je eleganco, ki je bila namenjena potnikom prvega razreda v stranišnih prostorih, knjižnico in čitalnico s klavirjem v salonu na zadnjem delu parnika, kjer je večja družba potnikov zvečer poslušala Chopinove valčke in poloneze³⁹ v izvedbi lepe ruske izvajalke.⁴⁰ Potnikom, ki so po Sernečevi ugotovitvi v veliki večini potovali na svoja letovišča ob Volgi,

na Kavkazu⁴¹ in Krimu, in drugim že sama vožnja predstavlja svojevrstno letovanje, saj se parnik vsak dan dlje zadrži v pristaniščih, kjer si lahko ogledajo tamkajšnje znamenitosti. Ko je prebiral rusko izdajo *Kreutzerjeve sonate*,⁴² je Sernec opazil, da je za razliko od njemu že prej dostopne nemške izdaje omenjena zelo skrajšana, zavedajoč se stroge ruske cenzure v tisku, ki na primer ni pustila tiskati izbranih Puškinovih del, izšla pa so v Leipzigu.⁴³ V Kazanu ga je tatarski trgovec skorajda s silo prepričal v barantanje za nož. Med postankom v glavnem mestu nekdanjega kazanskega carstva je po naključju obiskal najrevnejši, tretji in četrti razred potnikov, kjer je občutil neznosno vročino, v kateri so morali omenjeni preživljati plovbo. V oči mu je padel nek Baškirec, čigar plemo je tedaj veljalo za zloglasno, zvito in tatinsko. Pil je kumis, lahko prebavljivo pijačo iz kobiljega mleka, ki si jo je nato Sernec po pristanku v Samari, kjer so stala kumisna zdravilišča, tudi sam privoščil. Tam je prisostvoval pravoslavni maši, trajajoči okoli tri ure. Sernecu se je zdel tak ritual sila skrivnosten, večina se je dogajala za zaprtimi vrati ikonostasa.

Na poti v Sizarno, kjer je obiskal profesorja prava Vojejkova, je za sopotnika dobil sizranskega odvetnika – jurista, za katerega je ugotovil, da, podobno kot drugi Rusi, precenjuje določene razdalje (npr. tisočkilometrski pot v Sibirijo, kjer bogati Rusi napravijo premoženje pri kartah). Poudaril je, da na svojem potovanju ni naletel na nobenega izobraženega Rusa, ki ne bi bil poučen o Avstriji.⁴⁴ Domači odvetnik ga je pospremil v vaško gostilno v Koptevki, kjer je s hišnim gospodarjem kramljal o lovu v latinščini, slednji pa mu je zaupal, da je jerebice, ki so jima bile postrežene, ulovil v času prepovedi lova. Ob obisku vasi je Sernec ugotavljal, da so ruski kmetovalski izrazi zelo podobni slovenskim, le naglasi so nekoliko drugačni (npr. *brana* – *braná*, *trava* – *travá*, *klasje* – *kalosjé* itd.), njegov umni gospodar pa je takoj sklepal, da so bili Slovani že poljedelci v svojih skupnih pravaseh. Sernec je

³⁷ Slovenski narod, 16. 10. 1901.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prvotno svečani počasni ples poljske aristokracije, v uporabi od 16. stoletja, kasneje pa je s Chopinovimi uglasbitvami za klavir postal simbol poljskega patriotizma.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Po Aškerčevem štetju je bil Sernec četrti Slovenec, ki je potoval čez Kavkaz. Poleg omenjenih še Stiasny in Ivan Hribar. Aškerč, *Med Turki in Rusi*, str. 161, op.19.

⁴² Tolstojev (kontroverzni) ljubezenski roman, objavljen leta 1889.

⁴³ Prav tam. Sernec ima v mislih leipziško izdajo Puškinovih del, ki so nastala v 40. in 80. letih.

⁴⁴ Slovenski narod, 17. 10. 1901; poudarjen zapis Serneca.

zapisal, da je ta »nepričakovani intermeco« v vasi gotovo eden njegovih najlepših spominov iz Rusije. S profesorjem Vojejkovim⁴⁵ se je za obisk dogovoril že na njunem prvem sestanku v Petrogradu. Pojasnil je, da je Vojejkov potoval tudi po Slovenskem, na Bledu je bil »riklijanec«.⁴⁶ Na sprehodu po posestvu se je seznanil še s profesorjevim nečakom, študentom prava, ki naj bi ga po končanem študiju čakala ugodna pravniška služba, dobro pa je bil poučen tudi o političnih vprašanjih. Dijaško življenje se je v Rusiji razlikovalo od avstrijskega. Ruska vlada razen dijaških dobrodelnih društev ni dovoljevala drugih društev. Plesi in koncerti v dobrodelne namene se sicer prirejajo, vendar se dijaki držijo bolj zase in, kakor pojasni Sernec, nadkriljuje »zahodnega« v tem, da se bolj strokovno izobražuje in prosti čas uporablja za drugo koristno delo.⁴⁷ Ker življenje po gostilnah in kavarnah tu ni razvito, se bolj družijo v družinskih krogih in damskih saloni. Družinski krogi so na Ruskem za razliko od avstrijskih bolj dostopni. Kultura dvobojevanja, te »bolezni«, za katero sta umrla Puškin in Lermontov, se je spremenila na bolje, zato pa je neznosna v Avstriji.⁴⁸ Z angleško govorečo guvernantno sestro Vojejkovega nečaka je Sernec štiriročno odigral Haydnove simfonije, v sestrični zbirki pa je ugledal mnogo razglednic s Kranjskega, posebno z Bleda. Izvedel je, da ljudsko šolstvo, ki ni tako razvito kot v Avstriji, ni obvezno. Kjer ni učitelj, poučuje duhovnik. Da bi šola postala obvezna, za kar si je neuspešno prizadevala vlada, primanjkuje učiteljev. Tistim, ki znajo brati, je vojaški zakon krajšal službeno dolžnost. Koptevski vaški učitelj je bil izobražen, slovanofil in dober poznavalec čeških razmer, ukvarjal se je z nemščino in citiral pesnika Heineja. Nedaleč od posestva Vojejkovih je stala tovarna sukna, njen lastnik je bil ortodoksni Tatar, njegovi sinovi pa so bili že bolj poruseni. Delavci, večinoma vsi Tatari, so delo začeli ob petih zju-

traj in ga vključno s trojnim odmorom zaključili ob pol devetih zvečer. Sukno je bilo izdelano na strojih, ki so bili po besedah angleškega strokovnjaka v Angliji v uporabi pred sto leti.⁴⁹ Po pogovoru z vaškim batjuško, duhovnikom, je opazil očitno izogibanje verskemu vprašanju. Rusi si sploh ne prizadevajo obračati drugovercev k pravoslavju, čeprav je po njihovem mnenju pravi Slovan pravoslavne vere. Za debelo neresnico je označil blebetanje nemških časopisov (npr. leipziškega družinskega časopisa *Die Gartenlaube*) o nečistosti ruskega kmeta, ko je v več vaseh opazil moške in ženske javne kopalnice – vsak pravoslavce se je okopal najmanj vsako soboto.⁵⁰ S profesorjevima sorodnikoma je na konju odjahal do čuvaške vasi, kjer jim je nek Čuvaš na neosedlanem konju pokazal smer do vaškega slapa, do katerega so se morali prebiti skorajda po pragozdu. Ko so se vrnili v vas, so jih opazili domačini, ki so vas spremenili v velikanski bazar, kar Sernecu, nevajenemu takega običaja, ni ugajalo, zato si je po nakupu dveh ročno izvezenih naglavnih čuvaških turbanov želel kopico žena in stark kar najhitreje zapustiti. Profesorjev nečak mu je pripovedoval o zaslugah carja Aleksandra II. *Osvoboditelja*, ki je leta 1861 odpravil podložnost kmečkega prebivalstva, uvedel porotna sodišča, za kratek čas dal Poljakom več svobode, uvedel ustavo, *zemstvo*, a *Osvoboditelja* je v snovanju ustavil atentat leta 1881, za njim pa je ljudstvo po nečakovih besedah na mašah zadušnicah glasno žalovalo. Zločinci so bili obsojeni na izgnanstvo v oddaljeni Sibiriji, tako kazni pa je Nikolaj II. leta 1901 odpravil, saj si ni želel, da bi bila Rusija v svetu poznana po grozovitostih tega izgnanstva, tamkajšnjo zemljo pa je osvobodil težkega bremena.⁵¹ Nečak mu je pojasnil tudi posebno, »*eminentno demokratično institucijo*«, imenovano *artel*,⁵² kjer imajo delavci skupno obrt in si med seboj razdelijo zaslužek. Vsi delavci plačujejo *artelsčiku*, ki mora skrbeti za njihove življenjske potebe, za hrano in stanovanja; vsi so podjetniki, nad seboj nimajo nikogar, ki bi jim jemal glavni del zaslužka.

⁴⁵ *Alexandr Ivanovič Vojejkov (1842–1916), klimatolog in geograf, pionir ruske klimatologije, osnoval je prvi meteorološki časopis v sklopu meteorološkega inštituta v Petrogradu (1891–1935). V času Sernečevega obiska se je Vojejkov zavzel za ustanovitev meteorološkega oddelka na petrograjski univerzi. Slovenski narod, 17. 10. 1901.*

⁴⁶ *Tako je bil poimenovan vsak navdušenec nad metodami zdravljenja švicarskega naravnega zdravilca Arnolda Riklija (1823–1906), začetnika zdraviliškega turizma na Slovenskem, natančneje na Bledu.*

⁴⁷ *Slovenski narod, 18. 10. 1901.*

⁴⁸ *Prav tam.*

⁴⁹ *Slovenski narod, 29. 10. 1901.*

⁵⁰ *Prav tam.*

⁵¹ *Slovenski narod, 30. 10. 1901.*

⁵² *O artelu se razpiše Vošnjak v Na razsvitu (poglavje O ruski arteli), to posebno obliko ruskega zadružništva in predhodnika samoupravljanja pa opiše že Gvidonov oče v knjižici Der Materialismus und das Slaventhum.*

Naslednja Sernečeva potopisna črtica je bila v *Slovenskem narodu* objavljena konec aprila 1902. Sernec opisovanje poti nadaljuje ob Kaspijskem morju, kjer se je kratkočasil ob opazovanju perzijskih delavcev, ki so prekladali tovor z večjega parnika na manjši parnik. Ugotavljal je, da bregovi Kaspijskega morja niso tako obljudeni, promet ni živahen. Zapletel se v pogovor z Grkom, nadzornikom delavcev, ki je pohvalil delavnost Perzijcev, manj pohvalno pa se je izrazil glede Rusov. Sam je že šestnajsto leto živel na Ruskem, rusko je slabo govoril, težave so mu povzročali predvsem sičniki. Ko je od Serneca slišal, da je avstrijski Slovan, je svojo neugodno izjavo o Rusih popravil, češ, mislil je zgolj na obkaspijske Ruse. Sernec je sklepal, da Grk Rusov ne mara, Rusi pa imajo Grke še za mnogo hujše od »židov«. ⁵³ Po pristanku je sedel na vlak zakavkaške železniške proge, ki povezuje Baku z Batumom, torej Kaspijsko morje s Črnim morjem. V Vladikavkazu je presedel na poštno kočijo (*diližanso*), ki je dvakrat dnevno vozila ob reki Terek po najkrajši poti čez Kavkaško gorovje, v povsem drugačnih okoliščinah in razmerah kot za časa Puškina leta 1829, doda Sernec. Za sopotnika je imel Angleža in Dunajčana, ki sta se zapletla v pogovor o britansko-burski vojni. ⁵⁴ Dunajčan je grajal angleško kolonialno postopanje, Anglež pa zagovarjal intervencijo svojih rojakov v vojni z ljudmi nižje kulture. Sernec je med Rusi opazil veliko simpatij do Burov ter strašno ogorčenost nad »nenasitnim Angležem«. Otroci so se po cestah igrali vojno, šolarji so mu znali povedati o trpljenju hrabrih Burov, trdno prepričani, da jim priskoči Rusija na pomoč, saj so svojo državo kakor vsi Rusi jemali za braniteljico in zaščitnico pravice. ⁵⁵ Zaradi megle popotniki niso uspeli videti gore Kazbek, kjer naj bi po gruzijski mitologiji bil prikovan Prometej in kjer so še do začetka 19. stoletja prebivali puščavniki. Srečevali so pripadnike različnih ruskih etnij. Redno so se v vlogi kočijaža menjali Osetijec, Gruzijec, Tatar, Rus in ostali. Njihov konduktor je bil osetijskega rodu, a se je imel za Čerkeza, pripadnika najbolj »viteškega« kavkaškega plemena. Ruska zakonodaja je Čerkezom dovoljevala nositi orožje, čeprav je že dalj časa želela prepovedati nošnjo orožja, ki ga uporabljajo lokalni »vročerkvni gorjanci«, a se je

bala njihove morebitne jeze. Na strmi poti od doline reke Terek do Križeve gore, gorskega prehoda, se je spomnil Puškinovega pripovedovanja o tujem konzulu, ki so ga slabotnega in z zavezanimi očmi vodili po tej stezi. ⁵⁶ Kavkaški prebivalci so se imeli za najlepše ljudi na svetu, čemur je pritrdil tudi sam, predvsem je bil očaran nad gruzijskimi lepoticami.

Po dvodnevni vožnji s poštno kočijo so prispeli v predmestje Tbilisija, ⁵⁷ kjer je skozi slišano glasbo začutil azijski pridih. Serneca je vse spominjalo na jug, tudi neznosna vročina zaradi gora, ki preprečujejo prihod vetra. Po zajtrku, ki mu ga je postregla (po Puškinu) gnusna gruzijska baba, coprnica, si je ogledal Kavkaški muzej z lepo urejenimi zoološkimi, botaničnimi in etnografskimi zbirkami ter stenski-mi poslikavami bajk, armensko pokopališče, bujne vinograde ob cestah. Postregel je še s podatkom o 70 govornih jezikih v mestu in tudi o nenavadnosti, da je v mestu dvakrat več moškega kot ženskega prebivalstva. Pod rusko pokroviteljstvo je Gruzija prišla popolnoma prostovoljno že leta 1783, Aleksandru II. pa se je podvrgla leta 1803. ⁵⁸ Zvečer si je v mestnem gledališču ogledal predstavo *Zločin in kazen*, a Talijinega hrama ni zapustil zadovoljen, ne zaradi samih igralcev, temveč zaradi čezmerne, daleč od prvotne vrednosti predelane igre, povzete po slav-nem in svetovno znanem romanu Dostojevskega. ⁵⁹

Naslednji dan ga je sopotnik s poštne kočije, s katerim je delil sobo v tbilisijskem hotelu, poslal k zdravniku. Ta mu je za diarejo, ki je v poletnem času pogost pojav v mestu, za dieto predpisal uživanje nekislih tekočin, kar se je razlikovalo od prakse domačega zdravstva, saj je to predpisovalo prav pitje kislega, še posebej vina. Sernecu, ki je moral preležati naslednjih osem dni, je bila edina tolažba branje Puškina. Po ozdravitvi je na podlagi pri-poročila armenskega kneza iz Petrograda obiskal

⁵³ *Slovenski narod*, 30. 4. 1901.

⁵⁴ *Mišljena je druga burska vojna (1899–1902)*.

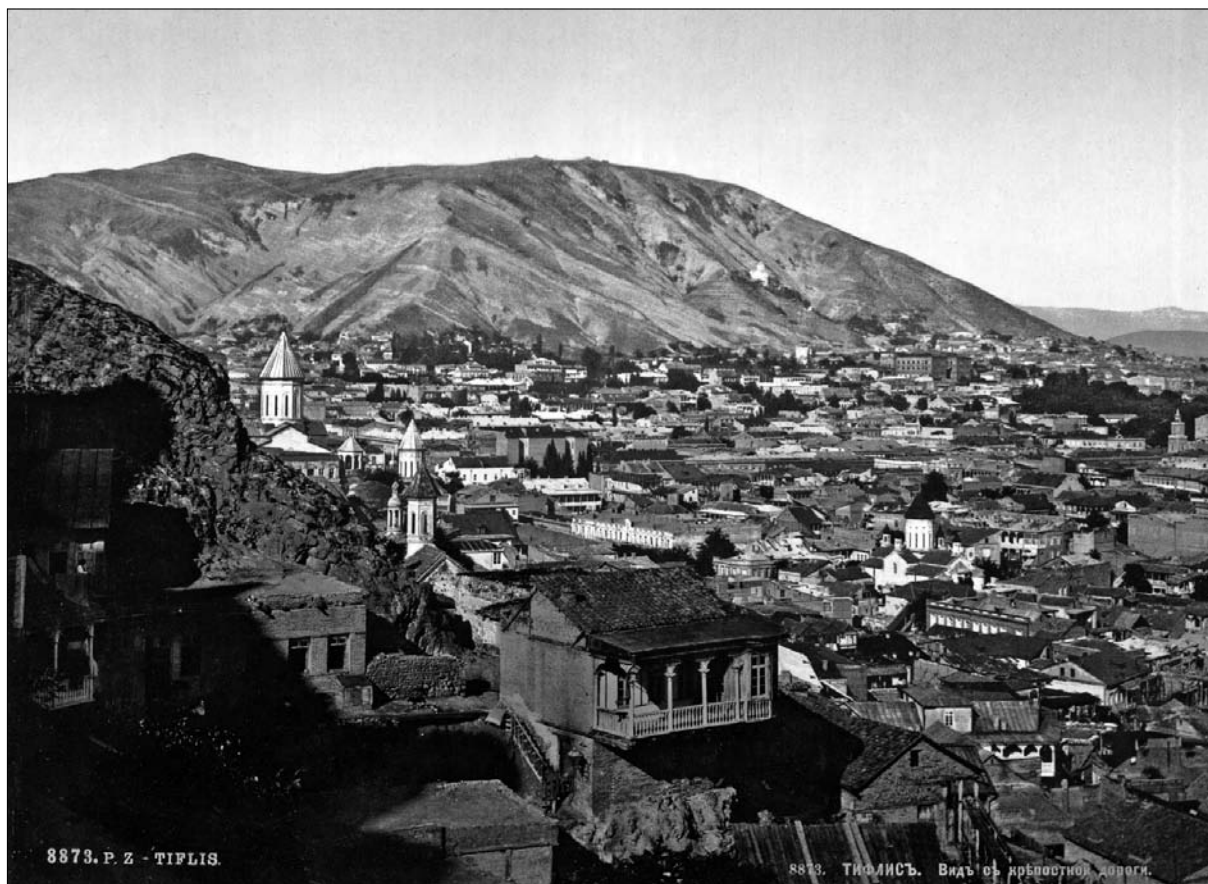
⁵⁵ *Slovenski narod*, 1. 5. 1902.

⁵⁶ Sernec je številne faktografske podatke, predvsem o območju Gruzije, povzema po Puškinovih delih. Omenjeni citat je rahlo parafraziran odlomek iz *Potovanja v Arzrum (Med pohodom leta 1829)*. Za slovenski prevod glej Puškin, *Povesti, članki, pisma*. Prevod Vladimir Levstik, str. 187–244. Omenjeni citat je na str. 204.

⁵⁷ Sernec podobno kot kasneje Aškerc današnje glavno gruzijsko mesto imenuje še Tiflis. To ime je mesto nosilo med leti 1801 in 1917.

⁵⁸ *Slovenski narod*, 2. 5. 1902; Puškin, *Povesti, članki, pisma*, str. 209.

⁵⁹ *Prav tam*.

Tiflis (današnji Tbilisi), razglednica mesta okoli 1900 (historyinphotos.blogspot.si/2013/11/photochroms-russia.html)

ravnatelja t. i. vzajemnega kreditnega društva, prav tako armenskega rodu, ki mu je razkazal tovarno za sukno bogate armenske kneginje. Omenjeni ravnatelj je s preostrim pisanjem proti generalnemu guvernerju knezu Golycinu⁶⁰ povzročil, da je moral nek armenski list prenehati izhajati. Sernec je pojasnil, da guverner ni bil v sorodstveni zvezi z jugoslovanskim protektorjem, knezom Golycinom,⁶¹ v Petrogradu, ki je nekoč prepotoval Črno Goro, Dalmacijo, Ljubljano, Celje in Gradec in o tem napisal nekaj člankov v petrograjske *Vedomosti*. Armenski ravnatelj je Sernecu prostovoljno odstopil svojega podložnega uradnika, da ga je popeljal v

tamkajšnjo perzijsko kopel, v kateri je Sernec občutil »vroče milo kakor zrak«.⁶² S kočijo se je popeljal po ozkih in umazanih ulicah armenskega in perzijskega dela mesta, kjer so bile trgovine polne turškega in perzijskega blaga. Sernecu je bilo ne navadno, da so njihove delavnice kakor prodajalne postavljene na cesti in da rokodelci delajo pred očmi morebitnih kupcev. V neznosni vročini si je še z zgovornim kočijažem iz saratovske gubernije, ki mu je znal povedati kaj o vsakem posloplju, ogledal botanični vrt, slap, drevorede in letna gledališča. Na kosilu mu je ravnatelj uradnik navdušeno pripovedoval o podobni usodi Čehov z Armenci, ki pričakujejo »združeno Armenijo«.⁶³ Nato sta se povzpela do Mtatsminde, kjer se v cerkvi nahaja grob leta 1829 umorjenega diplomata in pesnika Aleksandra Gribojedova. Večer sta skupaj preživela v hladnem vrtu, kjer je igrala turška godba, največje

⁶⁰ Grigorij Golycin (1838–1907), tedanji transkavkaški guverner (1897–1904).

⁶¹ Dmitrij Petrovič Golycin (1860–1928), s psevdonimom Muravlin, petrograjski politik, pisatelj romanopisec, v času Sernečevega potovanja že med ustanovitelji Ruske skupščine, ruske pravoslavno-konservativne stranke, katere člana sta bila tudi kasnejši ruski predsednik vlade Boris Stürmer in notranji minister Vjačeslav von Plehve. Umor slednjega opiše Vošnjak v predgovoru Na razsvitu, str. III.

⁶² Slovenski narod, 16. 6. 1902.

⁶³ Slovenski narod, 17. 6. 1902.

pozornosti pa je bil deležen italijanski pevski par, ki je s svojim naglasom prepeval ruske pesmi.

Pred odhodom v Batum si je naslednji dan ogledal še vojaškozgodovinski muzej s slikami, ki predstavljajo glavne dogodke iz časa zavzetja Kavkaza in portrete odlikovanih vojakov. Za Batum, v katerem živijo Rusi, Gruzijci, Armenci, Grki, Turki, Judje, je zapisal, da ne raste po dneh, temveč po urah.⁶⁴ Žal je mesto, kjer zaradi naravnih danosti cveti trgovina in izvoz nafte, videl le ponoči. Tu mu je za parnik »*Veliki knez Konstantin*«, ki pluje v Odeso, uspelo kupiti le vozovnico prvega razreda. Parnik ga je s svojim razkošjem in udobnostjo spominjal na salone najboljših evropskih gostiln. Pojasnil je, da so vse do tridesetih let preteklega stoletja po Črnem morju pluli le tuji trgovski parniki, od ruskih pa le vojne ladje, pripadajoče črnomoškemu admiralstvu. Sernecu so za hitro spoznavanje ruskega nabrežja svetovali izbor krimsko-kavkaške linije, po kateri ladje od Odesa čez Sevastopol, Jalta, Feodozijo, Kerč in Novorossijsk priplujejo v Batum in obratno. Na plovbi mimo gruzijskih obmorskih mest je začel pihati močan veter, kar Sernecu ni bilo po godu, dobil pa je nasvete sopotnika za mirnejšo prebolevanje morske bolezni. Kmalu je postal tudi sam »*pošteno trgajoč smrtno bled potnik*«, ki se za teka v spodnje prostore.⁶⁵

Sernečeve črtice, ki so v *Slovenskem narodu* ponovno izšle z nekajmesečnim premorom, nato opisujejo črnomoške obmorske kraje, rastoče zdravilišče Soči, prav tako tudi molčeče vzdušje družb ob kosilih. V Novorossijsku se je z večjim številom potnikov z električnim dvigalom odpravil na ogled mestnega zaliva in nato napisal hvalnico vladikavkaškim železnicam in njihovi pomoči h gospodarskemu napredku kraja. Mimo Kerča je s parnikom nadaljeval pot proti »*romantičnemu*« Krimu. V Feodoziji, ki je bila poleg Sočija že tedaj znana kot eden izmed najboljših krajev za morske kopeli, je Sernec preizkusil eno izmed kopališč, čudil se je dragemu najemu plavalnih hlač, četudi se je večina moških kopala brez njih. Ugotovil je, da je bil cilj večine potnikov Jalta, naslednje slavno zdravilišče na tem območju, ki so mu slavo prinesli od leta 1861 stalni obiski carjeve družine. Zato je

tamkajšnje bivanje zaradi statusa zdravilišča najfinerše in najbogatejše ruske družbe izjemno drago. Tamkajšnji hotel »Rossija« se je s svojimi vrtovi, terasami, balkoni, fontanami in lastno plinsko razsvetljavo prišteval med najboljše hotele ne le v Rusiji, temveč tudi v Evropi.⁶⁶ Od Jalte naprej so se mu šele začele odkrivati prave lepote Krima – Oreanda, Lastovičje gnezdo, Aju-Dag, gora, podobna medvedjemu hrbtu, gotska graščina Alupka, gorovje Karabi-Jaila. Stoječ na krovu, je na južnem bregu Krima, poraščenem z lovorom in cipresami, videl enega izmed najstarejših ruskih samostanov, sv. Jurij. Parnik je v Sevastopolu stal dve uri, kar je Sernec izkoristil za obisk Muzeja obrambe Sevastopola, v katerem so bili razstavljeni topovi, strelivo, modeli potopljenih vojnih ladij, karte, risbe in slike iz časa obleganja mesta ter spomini njegovih braniteljev. S kočijo se je odpeljal tudi do množičnega grobišča padlih sevastopolskih vojakov, tudi z vojskovodjema Mihailom Gorčakovim (1793–1861) in Eduardom Todtlebnom (1818–1884), katerih poslednja želja je bila biti pokopan v Sevastopolu skupaj s svojimi vojaki. Postrešček ga je opozoril tudi na angleško, francosko in italijansko pokopališče, vsa na mestih, kjer so se bojevali vojaki omenjenih narodnosti. Geopolitični in geostrateški razvoj mesta, predvsem pa razvoj mornarice, ni godil angleški (pomorski) politiki, ki je želela uničiti moč Rusije na Črnem morju. Ruska mornarica je preprečila pristanek sovražnih ladij tako, da je potopila vse svoje ladje. Kot navaja Sernec, je sevastopolski neuspeh, načrtan s pariškim mirom leta 1856, po skorajda pol stoletja že popolnoma pozabljen, saj mornarica silno narašča, večje je število prihodov ladij, zato je rusko gospodstvo nad Črnim morjem globoko ukoreninjeno.⁶⁷ Po prihodu iz Sevastopola v Odeso si je na tamkajšnjem kolodvoru najprej kupil vozovnico za Kijev, nato si je ogledal sodno poslopje in spremljal nekaj obravnav manjših kazenskih postopkov, pot pa ga je zatem vodila v živahno odeško luko, kjer se je prekrčevala vojska na parnik za pot do Kitajske. Ob pitju piva iz vrčka (po ostali Rusiji se je prodajalo v steklenicah) je omenil, da je v Odesi mnogo čeških pivovarjev. Ob sprehajanju po odeškem bulvarju mu zopet ni bila po godu vojaška godba, ki ni bila tako dobra kot

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Slovenski narod, 22. 10. 1902.

⁶⁶ Slovenski narod, 28. 10. 1902.

⁶⁷ Slovenski narod, 29. 10. 1902.

avstrijska, saj ni imela čeških godcev.⁶⁸ Naslednjega jutra se je z vlakom pripeljal v Kijev, kjer si je ogledal *kijevsko-pečersko lavro* s katakombami. S svečo v rokah in v spremstvu meniha si je ogledal v skalo vsekane grobove. Pri nekem pravoslavnem svetniku so verniki poljubljali truplo, sam pa tega ni storil, kar je opazil menih, ki ga je spremljal. Na vprašanje, ali je pravoslavac, mu je Sernec odgovoril, da ni, očitno naklonjeni menih pa je sklepal, da je katolik in da zato ni narobe, da tega ni storil.⁶⁹ Prijetno presenečen in ganjen je obstal pred grobom letopisca Nestorja.

Sernečeva vrnitev v domovino oziroma na Dunaj je bila težja od pričakovanj. Na rusko-avstrijski meji v Pidvoločijsku je domačim z odposlano dopisnico naznanil prihod domov čez tri dni, nato sedel na vlak. Častnik v spremstvu dveh žandarjev je pregledoval potne listine, ob identifikaciji pa je moral Sernec zapustiti vlak, saj policija ni potrdila njegovega dovoljenja za prestop meje. Poklicati je moral v Tbilisi, kraj svoje zadnje popotne prijave.⁷⁰ Na odgovor v kraju, v katerem je bila Avstrija oddaljena le četrte ure, je moral čakati tri dni. Mejnega brzojavnega uradnika je »nadlegoval« vsako uro, ta pa se je izgovarjal na počasnost zaradi preobloženih uradov, ker je na Kitajskem potekala vojna.⁷¹ Čakajoč na dovoljenje je Sernec bival pri nekem Judu, nad katerega postrežbo pa ni bil preveč navdušen, soba je bila neudobna in črna od rojev muh. Meneč, da je Sernec Avstrijec in (posledično) sovražnik vsega ruskega, mu je lastnik pripovedoval, da »hotel«, v katerem biva, ni njegova last, ker si Judje na meji ne morejo pridobivati lastnine, ruska obmejna uprava jo dovoli le Rusom, ne sprejema pa jih niti tamkajšnje kmečko

prebivalstvo, višji so tudi davki.⁷² Serneca je vleklo pogledat čez mejo. Skupaj z nekim Italijanom, ki je delil podobno obmejno čakalno usodo, se je z vozom »*pritresele*« do umazane judovske vasice čisto ob meji. Obmejni breg je bil poln vojaške straže, zato se beg ne bi posrečil, je zapisal. Naslednjega dne ga je obmejni častnik brez kakršnih koli informacij iz Tbilisija spustil čez mejo. Iz opazke starega žandarja je Sernec razbral, da so z njim strožje postopali zaradi zapisa v njegovem potnem dokumentu, da je avstrijski kadet.

Po vrnitvi iz Prage je Sernec leta 1903 poučeval ruščino in za predavanja najemal malo čitalnično dvorano celjske Narodne čitalnice, ki je po letu premora zopet imela zadostno število tečajnikov ruskega jezika.⁷³ Aktivneje se je vključil v delovanje Celjskega Sokolskega društva. Verjeti gre, da se

Gvidon Sernec (prvi sedeči na levi) pri odbornikih Celjskega sokola leta 1908 (Orožen, *Zgodovina Celjskega Sokola*, 1940, str. 80)

je sokolskih aktivnosti udeleževal v času svojega študija v češki prestolnici, saj je imel v letu 1902 v Celju predavanje o razvoju češkega sokolstva, kasneje pa je bil med glavnimi delegati maloštevilne celjske odprave na sokolski zlet v Pragi.⁷⁴ V domačem sokolskem društvu je bil leta 1903 odbornik, leto kasneje je opravljal funkcijo blagajnika, 1905 je bil izvoljen za podstarostu društva, nato je bil v

⁶⁸ *Slovenski narod*, 15. 11. 1902.

⁶⁹ *Prav tam*.

⁷⁰ *Tbilisi je bil namreč kraj, kjer se je (zadnjič) zadrževal več kot štiriindvajset ur. Za krajša zadrževanja v nekem kraju se tedaj ni bilo treba prijaviti tamkajšnjim organom.*

⁷¹ *Mišljena je t. i. Boksarska vstaja, kitajsko protizahodnjaško gibanje, ki je potekalo med leti 1899 in 1901.*

⁷² *Slovenski narod*, 21. 11. 1902.

⁷³ *Zajc Cizelj, Izobraževanje odraslih v okviru celjskih društev do leta 1918*, str. 64.

⁷⁴ *Orožen, Zgodovina Celjskega Sokola*, str. 66 in 85.

začetku leta 1909 imenovan za starosto, a decembra istega leta je odstopil, saj je v Ormožu, po letih asistiranja v očetovi celjski pisarni, odprl lastno odvetniško pisarno.⁷⁵ Leta 1907 je vodil tudi Celjsko pevsko društvo, v okviru katerega si je prizadeval oživiti kulturno mrtvilo na gledališkem področju. V goste je povabil uveljavljene ljubljanske gledališčnike, žal pa je vodstvo društva zaradi nesloge med celjskim slovenstvom kmalu zapustil.⁷⁶ Po zgledu očeta Josipa, ki je veljal za vodjo celjskih Slovencev, se je udeleževal političnih manifestacij, na primer lokalnega socialdemokratskega shoda leta 1905, že kot ormoški odvetnik pa je sprejel »častno kandiduro«⁷⁷ Narodne stranke.

Tedaj še mesečnik *Učiteljski tovariš* je leta 1904 v želji pritegniti čim večje število potnikov za ogled razstave svetovnega slovanstva v Petrogradu prihodnje leto (prekosila naj bi celo pariško), svojim bralcem na dušo položil dejstvo, da »ni boljšega pripomočka v izpopolnitev izobrazbe, kakor so ravno potovanja«, saj je »to mnenje že prešinilo vse sloje človeštva.«⁷⁸ V času tega časnikarskega poziva za potovanje, ki bi (morda) rešilo slovanstvo, je malo mlajši študent prava Bogumil Vošnjak tik pred odhodom v Rusijo Sernečevemu svaku v pisnu, v katerem se mu je zahvalil za vsa priporočila, prepričano zatrdil, da noče »biti potnik po starem vzorcu, ki komaj čaka, da ima za hrbtno črnožolte obmejne kole«, stopajoč »č(r)ez mejo z zavestjo, da je Slovanu mogoče živeti jedino v 'sveti Rusiji', ker »ni njegova navada, potovati po svetu s sanjarskimi iluzijami v potni torbi, ampak s hladnim razumom v glavi in s kritičnim duhom opazovanja.« V dveh letih predvidenega bivanja si je želel kolikor mogoče potopisno, »v velikih obrisih opisati oni zamotani kompleks ruskih državnih, ekonomskih in socialnih razmer, katere pri nas tako malo razumejo.«⁷⁹ Leto in pol kasneje je kot prvi Slovenec po Herbersteinovih *Moskovskih zapiskih* izdal obsežno potopisno študijo *Na razsvitu*.

Sernečeve potopisne črtice so bile navkljub razdrobljenosti večinoma objavljene na prvih straneh liberalno usmerjenega časnika. Sklepa se, da je k objavam pripomoglo tudi dolgoletno poznavanje in politično soudejstvovanje Gvidonovega očeta z urednikom časnika Ivanom Tavčarjem, a o kakšnem osebnem priporočilu ni najti nobenega pisnega dokaza. Za razliko od obeh Aškerečevih potopisov, ki nudita predvsem geografske in politične informacije, so pri Sernecu v ospredju osebni dogodki in doživetja. Pripovedno se občasno zateče zgolj k skopemu opisovanju, kar je razvidno predvsem v drugi polovici potopisnih črtic, v katerih je opisal kraje kratkotrajnega, tudi zgolj nekajurnega bivanja oz. postanka. Z Aškercem sta si sorodna v opisovanju navdušenja nad naravnimi in arhitekturnimi lepotami, lepoti žensk (Gruzijke), vendar Sernec ne zahaja v poučnost, niti ni razbrati vsiljivosti ali naivnosti, kakršni je opazil Lah po pregledu potopisov omenjenega pesnika.⁸⁰ Razlikujeta (če?) se tudi njuni ideološki (ne)opredeljenosti – če je Aškerc na Rusko potoval že z določeno aprioristično ideologijo (evropocentrizem, slovanofilstvo), se pri Sernecu izrazita ideološka determiniranost ne pojavlja. Še najbolj se lahko razbere iz njegovih reakcij v številnih anekdotičnih primerih, kjer so (ne)poznavalsko nastopali bolj ali manj bežni sogovorniki ali gostitelji. Antisemitsko naravnost obeh je treba razumeti v luči tedanje nenaklonjenosti do pripadnikov judovske veroizpovedi, ki je očitno veljala za (paradokсно!) deklarativni izraz in izkaz evropskih etničnih emancipacijskih gibanj. Aškerc kavkaško pot opazuje skozi oči imperalističnih teženj ruske geopolitike,⁸¹ Sernec pa pri opisovanju goratih predelov priključenega ozemlja občasno predaja besedo Puškinovim potopisnim pripovedim.

Kakor je v predgovoru k svoji pregledni knjigi o slovensko pišočih potopiscih zapisal Andrijan Lah, bi lahko knjižno gradivo, na katerem je temeljila knjiga, pregledal en sam raziskovalec, količina potopisja v časopisju pa bi terjala kar raziskovalno skupino. Morala bi biti sestavljena tako iz raziskovalcev literarnih (literarno-zgodovinskih) kot zgodovinskih ved, kar ob naraščajoči digitalizaciji

⁷⁵ Prav tam, str. 95.

⁷⁶ Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 67–68.

⁷⁷ Prav tam, str. 50 in 136.

⁷⁸ *Učiteljski tovariš*, 10. 3. 1904 (»Leta 1905. v Petrograd!«), str. 64.

⁷⁹ *Korespondenca Matije Murka, Rokopisni oddelek NUK, Ms 1119, 1635, št. 2.*

⁸⁰ Lah, *Vse strani sveta*, str. 37.

⁸¹ Prav tam, str. 38. Glej tudi Kozak, »Pod egido ruskega orla« ali orientalistični izleti A. Aškerc, str. 153–172.

slovenskega periodičnega tiska kliče k kompleksno zastavljenemu interdisciplinarnemu projektu. Potopis je v literarni teoriji večinoma opredeljen in obravnavan kot »hibridna zvrst na meji leposlovja in novinarsko-dokumentarnega pisanja«,⁸² čeprav se njegov subjektivni prikaz poti izkaže za prvovrsten zgodovinski vir, egodokument, in se že zaradi svojevrstne naracije smelo polaga ob bok (avto)biografijam in spominom. Sernečevih črtic literarna kritiška sita ne bi uvrstila med literarne presežke, v zgodovinskem oziru pa le predstavljajo zapis enega izmed mnogih intelektualno razvijajočih se vzorcev mentalitete, ki jih je imel možnost doseči mladi (so)udeleženec slovenskega emancipacijskega boja.

Viri in literatura

Arhivski viri

Rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani
Ms 1119, Korespondenca Matije Murka.

Časopisni viri

Nova doba, Celje, 1940.
Slovan, Ljubljana, 1906.
Slovenski narod, Ljubljana, 1899.
Slovenski narod, Ljubljana, 1901 (št. 189–192; 209; 218–219; 238–240; 249–250).
Slovenski narod, Ljubljana, 1902 (št. 98–100; 135–136; 243; 248–249; 263; 268).
Učiteljski tovariš, Ljubljana, 1904.

Internetni viri

Rovná, Anna Lenka: *Peter Kropotkin and His Influence on Czech Anarchism*, Moving the Social 50 (2013). https://moving-the-social.ub.rub.de/index.php/Moving_the_social/article/viewFile/53/52 (dostopno 1. 10. 2017).

Literatura

Aškerc, Anton: *Med Turki in Rusi*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2006.
Boršnik, Marja: *Fran Celestin*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1951.

Čurkina, Iskra: *Rusko-slovenski kulturni stiki*. Ljubljana: Slovenska matica, 1995.

Gantar Godina, Irena: Slovenski doktorji v Pragi 1882–1916, *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 3, str. 453.

Goropevšek, Branko: *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!: Slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*, Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2005.

Fischinger, Janez in Duša: Prva slovenska zdravnica dr. Eleonora Jenko Groyer (1879–1959), *Zdravniški vestnik*, 85, 2016, str. 520–528.

Kozak, Jacek Krištof: »Pod egido ruskega orla« ali orientalistični izleti A. Aškerc, *Primerjalna književnost*, 34, št. 3, 2011, str. 153–172.

Lah, Andrijan: *Vse strani sveta*, Ljubljana: Rokus, 1999.

Lavtižar, Josip: *Pri severnih Slovanih: potopisne črtice s slikami*, Celovec: Družba sv. Mohorja, 1906.

Murko, Matija: *Spomini*, Ljubljana: Slovenska matica, 1951.

Murko, Matija: *V provinciji na Ruskem*, Ljubljana: Ljubljanski Zvon, 1889.

Novak, Vlado, opomba k Anton Aškerc, Zbrana dela 7 (Podlistki in potopisi: Kritični in polemični spisi), (ur. Vlado Novak), Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993, str. 1148, opomba za str. 1003.

Orožen, Janko: *Zgodovina Celjskega Sokola*, Celje: Sokolsko društvo Celje-matica, 1940.

Puškin, Aleksander Sergejevič: *Povesti, članki, pisma*, prev. Vladimir Levstik, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1951, str. 187–244.

Sernec, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Komisijška založba »Tiskovne zadruga«, 1927.

Studen, Andrej: »Bojimo se, da bo tekla kri« – Ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899, *Zgodovina za vse*, 1995, št. 2. leto II, str. 1–8.

Šuklje, Fran: *Iz mojih spominov I.*, Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo, 1926.

Vinkler, Jonatan: Na razsvitu – Bogumila Vošnjaka zgodnja percepcija ruske družbe, politike in diplomacije. *Slovenski diplomati v slovanskem svetu = Slovenskie diplomaty v slavjanskem mire = Slovinští diplomaté ve slovanském světě*. (Ur. Ernest Petrič in ostali),

⁸² Lah, *Vse strani sveta*, str. 9.

Mengeš: Center za evropsko prihodnost,
str. 59–73.

Vošnjak, Bogumil: *Na razsvitu: ruske študije*,
Ljubljana: Založništvo Schwentner, 1906.

Zajc Cizelj, Ivanka: Izobraževanje odraslih v
okviru celjskih društev do leta 1918, *Kronika*,
45, 1997, št. 1–2, str. 64.

Zusammenfassung

MIT „SLAWISCHER ÜBERZEUGUNG“ VORBEI AN SCHWARZGELBEN GRENZPFÄHLEN IN DIE LÄNDER DES HYPERBOREISCHEN KÖNIGREICHES

„Reise-Kurzgeschichten“ von Gvidon Sernec in
der Zeitung *Slovenski narod* 1901–1902

Der Beitrag behandelt die vergessenen „Reise-Kurzgeschichten“ aus Russland, die von Gvidon Sernec, Mitglied einer slowenisch sprechenden Familie aus Celje, verfasst wurden. Die Geschichten wurden in längeren Abständen in der liberalen Zeitung *Slovenski narod* [Slowenisches Volk] in den Jahren 1901 und 1902 veröffentlicht, und der zweifache Russlandreisende Anton Aškerc verwies im Rahmen seiner Rezension von Vošnjaks Reisebericht »Na razsvitu« [Bei Tagesanbruch] indirekt darauf. Sernec machte sich mit Empfehlungen seines Schwagers, des slawistischen Philologen Matija Murko, während seines Studiums an der Prager juristischen Fakultät im Frühjahr 1901 auf die Reise nach Russland. In Kurzgeschichten brachte er der slowenischen Leserschaft die Bräuche und Charaktere des Petersburger und des Moskauer Bürgertums, der bäuerlichen Bevölkerung und der Arbeiterschaft sowie Anekdoten seiner Mitreisenden näher. Wegen seines „deutschen“ Aussehens wurde er, auch zu seiner eigenen Überraschung, mancherorts als Nichtslawe behandelt. Aufgrund von Murkos Empfehlungen lernte er auch ausgewählte Wissenschaftler und Wissenschaftlerinnen kennen, die im Rahmen der russischen Akademie tätig waren. Selber schilderte er interessierten Gesprächspartnern und Mitreisenden die zwischen-nationalen Verhältnisse im slowenischen Gebiet und unterstrich dies mit einigen Anekdoten über die slowenisch-deutschen Verhältnisse im heimischen Celje. Auf den langdauernden Fahrten mit

Zügen und Dampfschiffen verkürzte er sich die Zeit mit der Lektüre russischer Klassiker, vor allem Puschkin und Dostojewski. Seine Reiseberichte zeigen, im Unterschied zu jenen von Aškerc, ein zeitgemäßes realistisches, nicht romantisierendes Bild des zaristischen Russlands, dem (selbst)ernannten Hauptschirmherr kleinerer slawischsprechender Ethnien, wie auch des Imaginären und Ideellen der vorgestellten (all)slawischen Wechselseitigkeit. Sernec nutzte seine Berichte auch zum Vergleich der russischen und österreichischen politischen, wirtschaftlichen, sozialen und interethnischen Verhältnisse, der technologischen Fort- und Rückschritte, der Zensurverfahren und der bürokratischen Verwicklungen bei Grenzübertritten. Als nachgewiesenermaßen vierter Slowene durchreiste er den Kaukasus und schildert überrascht die dort vorhandene, ihm zuvor nicht bekannte sehr weltmännische Art und Weise. Nach der Rückkehr in die Heimat und dem Abschluss des Studiums war Gvidon Sernec im heimatlichen Celje beruflich, politisch und kulturell aktiv, leitete einige Zeit in der Narodna čitalnica [Nationaler Leseverein] auch russische Sprachkurse und kümmert sich bis zur Eröffnung der eigenen Anwaltskanzlei um die emanzipatorischen Aktivitäten des lokalen Turnvereins Sokol [Falke]. Der vielversprechende Jurastudent Bogumil Vošnjak wandte sich im Jahr 1904 mit der Bitte um Empfehlungen an Sernec' Schwager Murko. Vošnjak reiste knapp vor Ausbruch des russisch-japanischen Krieges nach Russland und veröffentlichte seine Erkenntnisse im umfangreichen und vertieften Reise- und Studienbuch »Na razsvitu« [Bei Tagesanbruch]. Der Beitrag will außerdem darauf aufmerksam machen, dass Reiseberichte oft nur als literarische Gattung bzw. Erzählung angesehen werden und allzu selten als persönliche historische Quelle – Egodokument verwendet werden.

Schlagwörter: Reisebericht, slawische Wechselseitigkeit, Russland

Petra Kavrečič, Milan Radošević

Na morje!

Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925*

KAVREČIČ Petra, dr., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000 Koper

RADOŠEVIĆ Milan, dr, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU, Područna jedinica Pula, Prolaz kod kazališta 2, HR-52100 Pula

338.48(497.57)"18/19"

NA MORJE!

Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925*

Avtorja obravnavata turistični razvoj v Istri in na Kvarnerskih otokih konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja, s poudarkom na pomenu modernizacijskih procesov, kot so bili izgradnja javne infrastrukture (prometne poti, vodovod), izboljšanje zdravstvenih storitev, sanacija turističnih objektov, ki so spodbujali razvoj te dejavnosti. Namen je predvsem preučitev poteka dogajanja v turistični sezoni leta 1925, ki je bilo razglašeno za Sveto leto. Prispevek temelji na analizi relevantne znanstvene in strokovne literature, arhivskega gradiva in tiskanih medijev (slovenski, hrvaški, italijanski in avstrijski tisk), z vključevanjem statističnih podatkov o obiskovanju najprepoznavnejših obmorskih turističnih krajev v Istri in na Kvarnerskih otokih v avstrijskem in na začetku italijanskega obdobja.

Ključne besede: turizem, Opatija, Portorož, Mali in Veliki Lošinj, Brioni, javno zdravstvo, 1925

* Prispevek je nastal v sklopu mednarodnega bilateralnega projekta med UP ZRS (vodja izr. prof. dr. Borut Klabjan) in Zavodom za povijesne i društvene znanosti HAZU na Reki (vodja dr. sc. Maja Polić) »Severni Jadran v primerjalni perspektivi: Reka, Koper in Trst od leta 1867 do leta 1941«, ki je potekal v obdobju od 1. 1. 2014 do 31. 12. 2015.

KAVREČIČ Petra, PhD, University of Primorska, Faculty of Humanities, Titov trg 5, SI-6000 Koper

RADOŠEVIĆ Milan, PhD, Croatian Academy of Sciences and Arts, The Institute for Historical and Social Sciences in Rijeka, Regional Unit in Pula, Prolaz kod kazališta 2, HR-52100 Pula

338.48(497.57)"18/19"

TO THE SEASIDE!

Challenges in the Development of Istrian Tourism under Austria-Hungary and during the Italian Administration, with a Focus on 1925

The authors analyze the development of tourism in Istria and the islands of Kvarner at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. The article focuses on the significance of modernization processes, such as the construction of public infrastructure (roads, waterworks), improvement of the health service, and modernization of tourist facilities—all of which encouraged the development of this industry. In addition, it analyzes the developments in the tourist season of 1925, which was declared a Holy Year. The article is based on an overview of the relevant literature, historical records and press accounts (the Slovenian, Croatian, Italian and Austrian press) and includes an analysis of statistical data about the number of visitors to coastal tourist destinations in Istria and the islands of Kvarner during Austrian rule and at the beginning of the Italian period.

Key words: tourism, Opatija, Portorož, Mali and Veliki Lošinj, Brioni, public healthcare, 1925

Uvod

Turistična dejavnost se je v Istri in na Kvarnerskih otokih pričela razvijati v drugi polovici 19. stoletja. V prvi vrsti so se razvijali kraji ob morju, ki so predstavljali potencial modernega turističnega razvoja, usmerjenega v morsko zdraviliški in kopališki turizem. V avstrijskem obdobju (po letu 1867 Avstro-Ogrska) so se kot najuspešnejše destinacije v deželi Avstrijsko primorje na turističnem zemljevidu uveljavili Opatija, Portorož, Lošinj, Gradež, Brioni in Lovran. V Istri se kot zdravilišče, sicer ne takih razsežnosti kot morska, razvijejo tudi toplice Sv. Štefan (današnje Istarske toplice). Prva svetovna vojna, ki sicer ni neposredno potekala na tem območju, je prekinila uspešni turistični razvoj, po njej pa so na obravnavanem območju nastopile nove politične, družbene in gospodarske razmere. Kraljevina Italija si je prizadevala za ponovno oživitve te gospodarske dejavnosti (tudi kasnejša fašistična politika), vendar je vojna na območju pustila posledice. Spremenjene geopolitične razmere in nove državne razmejitve so vplivale tudi na dotok (tujih) obiskovalcev. Leta 1925 je prišlo do ponovne oživitve turistične dejavnosti, vsaj z vidika gostote obiska. Tega leta so namreč v večini turističnih krajev zabeležili večji prihod turistov, oziroma je njihovo število skoraj doseglo predvojno stanje.

Cilj pričujoče raziskave je rekonstrukcija turističnega razvoja in gibanja števila turistov v Istri in Kvarnerskih otokih¹ v avstrijskem/avstro-ogrskem in začetnem italijanskem obdobju s poudarkom na pomenu modernizacijskih procesov, kot so bili izgradnja javne infrastrukture (prometne poti, vodovod), izboljšanje zdravstvenih standardov/storitev, sanacija turističnih objektov ter ponovna vzpostavitev turističnega delovanja. Namen prispevka je predvsem preučitev poteka dogajanja v turistični sezoni leta 1925, ko je bilo razglašeno Sveto leto. V Rimu in drugod po Kraljevini Italiji so si od tega nadejali tudi večji turistični obisk in potencialni dobiček.² Čeprav je bila turistična sezona ravno leta

1925 v celotnem medvojnem času z vidika obiska rekordna, kar velja tudi za morska letovišča Julijske krajine, se je potrebno vprašati, ali je imela na to bistven vpliv ravno razglasitev Svetega leta. Po tem letu je večinoma ponovno sledil manjši padec obiska, razlogi za to pa so večplastni.

Turistični razvoj v Avstrijskem primorju do začetka 20. stoletja

Turizem se je kot dejavnost z vidnim ekonomskim učinkom v Evropi pričel razvijati tekom 19. stoletja (Anglija že 18. stoletje).³ Takrat govorimo o pojavu modernega turizma, ki so ga zaznamovale ponudba in povpraševanje po storitvah na trgu namenjene posameznikom, ki so se iz svojega domačega okolja z namenom preživljanja prostega časa začasno preselili v drugi kraj in se tam posluževali turističnih storitev.

Moderni turizem in njegove tipologije (zdraviliški, topliški, morski, gorski) so se predvsem od druge polovice 19. stoletja naprej razvijale tudi na območju severnega Jadrana. Kraji ob morju so se na turističnem trgu ponujali s svojimi naravnimi danostmi – morjem, morskim zrakom, koncentrirana morsko vodo, blatom, peskom – in se razvili v namene zdraviliške dejavnosti. Kraji Avstrijske riviere (Opatija, Portorož, Mali in Veliki Lošinj, Brioni, Lovran in drugi) so se od sredine oziroma konca 19. stoletja čedalje bolj usmerjali v zdraviliško-turistično dejavnost in postali prepoznavne in priljubljene destinacije domačih in tujih letoviščarjev. Gosti zdravilišč so v tem obdobju bili predvsem pripadniki višjega družbenega sloja (elitni turizem), ki so si lahko privoščili daljša potovanja in letovanja.

Pomembno vlogo pri turističnem razvoju pa sta igrala tudi sposobnost za naložbe v turistično

¹ Glede na razpoložljive podatke.

² *Le ta pa ni nujno dosegel pričakovanja. Reški časopis La Riviera del Carnaro v januarju 1925 predvideva, da bo število romarjev »ogromno, ne glede na težave s katerimi se soočajo zaradi lažne propagande o Italiji kot nevarni državi za turiste, ki jo skušajo ustvariti v tujini.« Medtem je v februarju italijanski časopis Il Popolo d'Italia objavil članek, ki ga je*

objavil tudi istrski tednik Istarska riječ, v katerem navaja pritožbe nezadovoljnih rimskih hotelirjev, saj so v priprave za obisk v Svetem letu vložili znatna finančna sredstva za obnovo svojih hotelskih objektov, medtem, ko se je izkazalo, da so romarji koristili cenejše in njim namenjene nastanitve. V novembru 1925 je Istarska riječ poročala, da je v prvih devetih mesecih tega leta misijonarsko razstavo v Vatikanu obiskalo 523.000 romarjev. V: La Riviera del Carnaro, Anno Santo, 6; Istarska riječ, Nezadovoljstvo rimskih, 4.

³ Tissot, *Storia del turismo*, 245.

Portorož, 1923 (wikipedia)

infrastrukturo in ponudbo na trgu. Kraji, ki so se znali promovirati in ponujati kot sedeži prijetnega bivanja, vzpostaviti ustrezno infrastrukturo, bili sposobni nuditi prijetno in udobno bivanje ter privabiti goste določenega družbenega sloja, so si lahko obetali uspešno turistično »kariero«.⁴

Po koncu vojne je obravnavano območje prešlo pod drugo državo. V Italiji je bil ponekod morski turizem že uveljavljen, za njegov nadaljnji razvoj v Novih provincah, kjer so bili že dobro razviti turistični kraji, so torej morali imeti interes. Najbolj prepoznavne in uspešne turistične destinacije nekdanje Avstrijske riviere so se tako v novih državnih okvirih še naprej turistično razvijale, pri tem pa se je menjala lastniška infrastruktura v letoviščih in, vsaj deloma, tudi provenienca gostov. Kljub spreminjenim okoliščinam si je turistična dejavnost do sredine 20-ih postopoma opomogla.

Nova prometna infrastruktura in turistični razvoj

Pomembno vlogo so pri uveljavitvi novih turističnih destinacij imeli tudi drugi dejavniki, kot na primer dobra prometna povezava. Čeprav gradnja oziroma vzpostavitev parnih prometnih povezav

(vlak, parnik) ni imela neposrednega vpliva na osnove turistične destinacije, je pozitivno vplivala na njeno dostopnost. Za povezanost glavnega mesta monarhije s svojim pristaniščem je bila ključna izgradnja južne železnice, ki je bila leta 1857 speljana do Trsta. Del proge je potekal skozi slovensko ozemlje, na določenih krajih so bili zgrajeni tudi odseki, kot na primer leta 1873 na relaciji Pivka (Sv. Peter na Krasu)–Reka

(Matulji)⁵ in leta 1876 Divača–Pazin–Pulj (Istrska državna železnica/*Istrianer Staatsbahn*). Relativno pozno, leta 1902, pa so kopno prometno povezavo (proga *Parenzana*) med Trstom in Porečem dobila mesta Koper, Izola in Portorož (Piran).

Pred kopenskimi so bile že sredi 19. stoletja vzpostavljene parne prometne linije po morju. Obmorska mesta na obravnavanem območju, ki so se po propadu Beneške republike na gospodarskem in družbenem področju že močno navezala na Trst, so se vse do izgradnje železniških povezav z mestom večinoma povezovala in trgovala preko morskih prometnih poti. Potovanje s parnikom je bilo v primerjavi z jadnico hitrejše, redne pomorske potniške linije pa so omogočale vsakodnevne migracije prebivalstva in seveda potovanja turistov. Na območju Avstrijskega primorja se je že v prvi polovici 19. stoletja, torej pred pričetkom turizma, začel razvijati morski parni promet. V Trstu je bila leta 1833 ustanovljena družba Avstrijski Lloyd, pet let kasneje (1838) je bila vpeljana parniška linija Trst–Pulj–Reka–Lošinj–Zadar–Šibenik–Hvar–Dubrovnik–Kotor.⁶ Že od leta 1844 pa je na redni par-

⁴ Battilani, *Vacanze di pochi*. Razvoj turizma je spodbujala tudi država, ki je od te gospodarske dejavnosti imela prihodke. Več o tem glej: Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*.

⁵ Proga, ki je peljala od Divače preko Pazina do Pulja, je bila dolga 122 km. Otvoritev je potekala na dan cesarjevega rojstnega dne, 18. 1. 1876. Dva dneva po odprtju proge je bil odprt še 21 km dolg odcep Kanfanar–Rovinj. Železniška trasa od Trsta do Kozine in Hrpelj je bila zgrajena leta 1887. Leta 1876 je bila zgrajena proga na relaciji Karlovac–Reka. V: Vasko-Juhász, *Die Südbahn*.

⁶ Orbanić, *Parniki*.

Kopalci v Opatiji, 1910 (www.fortepan.hu)

niški izletniški liniji avstrijskega Lloyda na relaciji Trst–Reka parnik pristajal tudi v Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju in Pulju.⁷ Opatija, ki je bila že pred razvojem zdraviliškega turizma znana izletniška točka prebivalcev bližnjih mest, je bila leta 1867 povezana z Reko z izletniško potniško parniško linijo, ki je vozila vsak dan, z večkratnimi dopoldanskimi in popoldanskimi prihodi in odhodi.⁸ Z Reke se je, z ekspresno izletniško ladijsko povezavo, lahko obiskalo tudi Pulj ali Mali Lošinj.⁹ Parniki do Opatije niso vozili le na lokalnih relacijah, saj so bile z Opatijo oziroma Reko vzpostavljene tudi parniške povezave z bolj oddaljenimi mesti, kot sta Benetke in Ancona, kar je kazalo na obiskovanje oziroma na nek dotok turistov s tega območja. Leta 1876 je bila uvedena tudi dnevna parniška

linija med Trstom in Puljem,¹⁰ kmalu za tem, leta 1879, pa je bila ustanovljena plovna družba *Società di navigazione a vapore Istria–Trieste*.¹¹ Omenjene povezave so posredno spodbujale tudi turistično dejavnost, saj so bila nastajajoča morska letovišča bližje tako večjim urbanim središčem ter lažje, hitrejša in cenejša dostopna.

Po zdravje v obmorske kraje. Morska zdravilišča Avstrijske riviere

Obiskovanje obmorskih destinacij *Avstrijske riviere* je v drugi polovici 19. stoletja postajalo čedalje bolj priljubljeno. Opatija se je, kot najpomembnejše morsko klimatsko in kopališko letovišče Avstro-Ogrske, pričela turistično razvijati že sredi 19. stoletja, z intenzivno gradnjo nastanitvene infra-

⁷ Blažević, *Povijest turizma*, 38.

⁸ Cena enosmerne vozovnice s hitrim parnikom do Reke je znašala 80 krajcarjev, povratna pa 1,20 krone za civiliste; vojaki so plačevali manj, in sicer 40 krajcarjev v eno smer. V: Keyzlár in Schmid, *Führer durch*, 38.

⁹ Zakošek, *Opatijski album*.

¹⁰ Blažević, *Povijest turizma*, 53.

¹¹ Omenjeni statut je 22. 9. istega leta tudi formalno potrdilo c.-kr. notranje ministrstvo. V: AST, *Luogotenenza del Litorale*, *Atti generali*, volume I, 1850–1885, Sezione II, *Classifica* 2/12, *Materia* 102, š. 337: Dopis, kjer je navedeno, da je notranje ministrstvo potrdilo statut družbe, N. 12916.

strukture in zdravstvenih ustanov. Leta 1889 je bila razglašena za prvo morsko klimatsko zdravilišče na Jadranu. Tak naziv sta leta 1892 pridobila tudi Mali in Veliki Lošinj.¹² Portorož je bil edini kraj na ozemlju današnje Slovenije, ki je imel v obdobju pred prvo svetovno vojno razvito turistično dejavnost in bil uradno prepoznan kot turistični/zdraviliški kraj. Zdraviliška dejavnost je bila uzakonjena leta 1897. Poseben primer predstavljajo Brioni, ki so se pričeli razvijati kot turistična destinacija potem, ko jih je leta 1893 kupil dunajski podjetnik Paul Kupelewieser in pričel vlagati v nastanitveno infrastrukturo.¹³ V Istri je od leta 1888 delovalo tudi Morsko zdravilišče za bolehe, skrofulozne in rahitične otroke v Rovinju (*Ospizio Marino San Pelagio di Rovigno*).¹⁴ Prvo morsko okrevališče monarhije za zdravljenje limfatičnih in rahitičnih otrok pa je bilo ustanovljeno v Gradežu leta 1873.¹⁵ Za zdravljenje tuberkuloznih bolezni je bilo ustanovljeno otroško obmorsko okrevališče tudi v Valdoltri. V Ankaranu pa je deloval sanatorij za pljučno tuberkulozo. Ustanovitelj okrevališča v Valdoltri je bilo tržaško Društvo prijateljev otrok, ki je bilo že pred tem dejavno na področju zdravljenja otrok. Po zaprtju okrevališča v Sv. Andreju pri Trstu (1903) je društvo iskalo primerno obmorsko lokacijo za odprtje novega okrevališča za revne in bolne skrofulozne, tuberkulozne, rahitične in slabotne otroke. Leta 1904 so v Ankaranu, kjer je del posesti odstopilo Društvo za boj proti tuberkulozi, prvič pričeli s poskusnim zdravljenjem. Uspešnim rezultatom je sledil nakup zemljišča in urejanje okrevališča. *Ospizio marino di Valdoltra* je svoja vrata odprlo 21. decembra 1909.¹⁶

Nekateri kraji so do začetka prve svetovne vojne ohranili pretežno zdraviliški značaj (Valdoltra, Rovinj), drugi so se razvili v uspešne turistične destinacije. Za najbolj priljubljeno morsko klimatsko letovišče je veljala Opatija, ki je ta status na

tem območju ohranila tudi v italijanskem obdobju, uspešni turistični razvoj pa so beležili tudi v Portorožu, na Malem in Velikem Lošinju, Brionih in Lovranu. Sama razglasitev zdravilišč je pomenila izdajo uradnih normativov, ki so urejali vodenje turističnega kraja, od samega določanja cen (zdraviliška in glasbena taksa), do imenovanja vodstva in članov zdraviliške komisije, to je upravnega organa zdravilišča. Zdraviliški zakon in red sta določala tudi normative v zvezi z infrastrukturo v kraju (urejanje sprehajalnih poti, parkov...), prireditvami in izdajo promocijskega gradiva. Razglasitev je v omenjenih krajih prispevala k pridobivanju novih virov dohodka, tako za sam kraj (občino, okraj) kot za njegove prebivalce.

Poskusi gradnje nove prometne infrastrukture in organizacija turistične dejavnosti v Kraljevini Italiji

Kljub uspešnemu turističnemu razvoju na obalnem območju, je Istra še v času italijanske uprave ostala pretežno agrarna pokrajina, kjer se je po popisu iz leta 1931 62,4% prebivalstva ukvarjalo s kmetijstvom, 17,3% je bilo zaposlenih v industriji in le 3,6% prebivalstva se je ukvarjalo s trgovino.¹⁷ Turizem se je v glavnem še naprej razvijal v že obstoječih zdraviliško-kopaliških destinacijah iz avstrijskega (avstro-ogrskega) obdobja, kar potrjujejo tudi zapisi v puljskem, reškem in tržaškem dnevnem tisku, ki se pri omembah turističnega sektorja v glavnem osredotočajo na naslednje teme oziroma podatke: statistični podatki o prihodih oziroma obisku glavnih turističnih destinacij; obvestila o delovanju in sejah zdraviliško-kopališke komisije ter raznih turističnih manifestacijah; poročanje o zanimivostih iz glavnih turističnih središč, Opatije, Portoroža, Malega Lošinja in Brionov; poročanje o jubilejnem Svetem letu¹⁸ – *Anno Sancto* s podatki o številu romarjev iz Istre, Reke ter iz držav vzhodne

¹² Zakonik in ukaznik, z dne 26. 9. 1892, XXI. izdatek, 16.467, 28, 93–101.

¹³ Zadel, Rudan, Razvoj smještajnih, 151–152.

¹⁴ Blažević, Povijest turizma, 77, 159; Dugački, Javno zdravstvo, 71–72; Muzur, Doprinos mađarskog, 248–249; Vukonić, Povijest hrvatskog, 37. Morsko okrevališče je z letom 1892 postalo javna bolnišnica. V: Zakonik in ukaznik, Oznailo c.-kr. namestništva za Primorsko z dne 25. 1. 1892, št. 970–IV, V. izdatek, 5, 5.

¹⁵ Marin, Nell' 80, 9.

¹⁶ Kavrečič, Bolni otroci, 492–494.

¹⁷ Legović, Poljoprivreda Istre, 271.

¹⁸ Sveto leto (*Anno Sancto*) je za katolike leto, v katerem lahko verniki dobijo jubilejne odpustke in druge milosti (*indulgentia plenaria*). Prvi, ki je razglasil sveto leto, je bil papež Bonifacij VIII leta 1300. Po njegovi odločbi naj bi se sveto leto razglašalo vsakih 100 let. Papež Klemen VI je dobo razglašal zmanjšal na 50 let (1343), Urban VI pa je leta 1389 določil, da se, v spomin na Kristusovo življenje, sveto leto proslavi vsakih 33 let. Papež Pavel II. je leta 1470 določil še krajše obdobje med razglasi, to je 25 let. V: La Riviera del Carnaro, Anno Santo, 5–6.

Evrope, ki so bili namenjeni v svete kraje na Apeninski polotok; članki o priložnostih in izzivih za turistični razvoj; odzivi na negativno propagando v dunajskih tiskanih medijih o domnevni nevarnosti z okužbo z malarijo za avstrijske turiste, ki bi potovali v Istro in Italijo.

V prispevku se osredotočava zlasti na kontekst odkrivanja povezav med modernizacijskimi izzivi in splošnim turističnim razvojem. Če najprej pogledamo na problem oziroma težave z infrastrukturo (v širšem pomenu te besede) v italijanskem obdobju in njeno vlogo pri privabljanju večjega števila obiskovalcev, se je potrebno osredotočiti na potrebo po izboljšanju nastanitvenih kapacitet, storitev in prometne infrastrukture. Glede normiranja turistične infrastrukture je Italija 24. maja 1925 izdala odlok o pogojih, ki jih je bilo potrebno izpolniti pri odpiranju novih hotelov. Locirani so morali biti le v »zdravih« okoljih, kjer so bili izpolnjeni zahtevani zdravstveno-higienski standardi, kar je že pred samim odprtjem moral potrditi tudi župan kraja. Poleg tega je odlok predvidel tudi vrsto drugih pravil, ki so določala visok higienski standard,¹⁹ kar je igralo pomembno vlogo pri privabljanju turistov.

Italijanski senator in inženir Ugo Ancona je v svoji analizi o razvojnih potencialih turistične industrije posebej izpostavil, da ne zadostuje le pozornost hotelom, temveč je nujno potrebno zgraditi tudi ceste, vzpostaviti torej nove in izboljšati obstoječe prometne poveze ter zagotoviti zadostno zabavo in udobje vseh vrst za goste, saj kot opozori: »nerazvitost turistične industrije je še izrazito prisotna in če ne bomo ukrepali v smeri spodbujanja napredka, bomo soočeni s prihodom gostov s slabšo kupno močjo.«²⁰ V Istri še sredi 20-ih let prejšnjega stoletja namreč ni bilo asfaltiranih cest – prvi kilometri asfaltiranih cestnih odsekov so bili odprti med Trstom, Koprom, Izolo in Piranom leta 1927, medtem, ko je asfalt do Pulja prišel šele leta 1938. Hkrati je potekalo redno vzdrževanje obstoječih cest in ponekod odpiranje novih (npr.

Pulj–Vodnjan).²¹ Železniške prometne povezave v Istri so bile zgrajene že v času avstrijske uprave in so povezovale Trst s Pazinom, Puljem in Rovinjem, do leta 1935 je bila v uporabi tudi ozkotirna proga Trst–Poreč (*Parenzana*). Leta 1923 je inženir Ernesto Sospisio v knjižici z naslovom *Il problema ferroviario della Venezia Giulia* predstavil osnutek načrtovanih gradenj novih železniških povezav. Osnutek je bil, v skladu z načrti Direkcije državnih železnic (*Direzione delle Ferrovie dello Stato*), pripravljen zaradi novih državno-administrativnih meja, ki so bile načrtovane po prvi svetovni vojni. Prvi krak nove proge naj bi povezal Trst z rovinjskim zaledjem preko Umaga in Poreča. Ta del bi se nato spojil z obstoječo progo proti Pulju. Drugi krak bi povezoval Trst neposredno (preko predvidenega tunela skozi Učko v dolžini 7 kilometrov) z Opatijo in Reko. Načrti, v prvi vrsti zaradi pomanjkanja finančnih sredstev, niso bili uresničeni.²²

Bližnji otoki so bili s kopnim povezani preko morskih parniških linij, preko Pulja pa tudi z drugimi večjimi kraji zahodne istrske obale ter Trstom, Benetkami in Ancono. Iz Lošinja je po pisanju tržaškega dnevnika *Il Piccolo* v poletnih mesecih dvakrat tedensko plul parnik, v preostalih mesecih pa, v kolikor so vremenski pogoji to dopuščali, enkrat na teden.²³ Druga možnost dostopa je bil letalski prevoz, ki je Lošinj povezoval s Puljem in posredno Trstom, Benetkami in Ancono. Letalski promet je bil organiziran tudi v Portorožu. Družina Cosulich (iz Lošinja) je kupila družbo *Portorose* (leta 1919) in upravljala več hotelov, zainteresirana pa je bila tudi za organizacijo prevozov. Tako je leta 1921 sledil nakup hidroaviona, ki je pristajalo v Bernardinu. S širitvijo dejavnosti so nadaljevali leta 1922, ko so ustanovili letalsko družbo S. I. S. A. (*Società Italiana Servizi Aeronautici*) preko katere so vzpostavljali zračne prometne povezave (s Trstom, Gradežem, Benetkami, Pavio, Torinom). Parniške linije iz predvojnega obdobja so se ohranile, ustanovljale pa so se tudi nove (tudi novi prevozniki). Obstajali so tudi že ponudniki avtobusnih prevozov.²⁴

¹⁹ *Gazzetta, Approvazione del*, 2978–2981; *La vedetta d'Italia, Pellegrinaggio fiamano*, 3; *L'Azione, Regolamento alberghiero*, 2, *L'industria alberghiera*, 2.

²⁰ *Puljski časopis L'Azione*, ki je poročal o senatorjevi izjavi, jo je tudi podprl. *L'Azione, La battaglia*, 2.

²¹ *L'Azione, L'inaugurazione della*, 2.; *Luchitta, L'economia dell'Istria*, 98; *Orbanić, Od Flavie*, 213.

²² *Sospisio, Il problema*, 17, 21–24.

²³ *Il Piccolo, Lo sviluppo*, 2.

²⁴ *Šuligoj, Medarić, Turistični prevozi*, 56–57; 60. Eden izmed ponudnikov je bil na primer Stefano Muza iz Šmarij pri Kopru.

V dvajsetih letih 20. stoletja je bila vzpostavljena turistična letalska linija s Portorožem (wikipedia)

Poleg prometnih povezav je bilo potrebno precej pozornosti nameniti tudi zabavnemu delu letovanja, na katerega je v svojem delu opozoril tudi Ancona. Na tem področju je prihajalo do večjih pobud, ki niso bile vselej realizirane. Med projekti velja omeniti načrt za žičnico Opatija–Učka (Vojak, 1396 m) v dolžini šestih kilometrov z vožnjo, ki bi trajala med 20 in 25 minutami. V načrtu je bila postavitev več zaprtih kabin, ki bi sprejemale do 16 oseb. Žičnica bi gostom nudila nepozabni pogled na Kvarnerski zaliv in bi tako predstavljala obogatitev turistične ponudbe Opatije in Kvarnerskega primorja. Pobudo za ta projekt je dala italijanska družba električnih žičničarjev (*Compagnia Italiana Funivie Elettriche*) v sodelovanju s podjetjem Ing. L. Znegg & C.o iz Merana. Kljub napovedi realizacije projekta v letu in pol, le ta ni bil nikoli izveden.²⁵ Poleg novih pobud so za zabavo gostov še naprej organizirali ples, koncerte, športne prireditve itd.²⁶

Večina istrskih obalnih mestec je v tem obdobju doživela organizacijski in infrastrukturni razvoj. Pojavljale so se pobude za izboljšanje prepoznavnosti obstoječih turističnih krajev na tujih tržiščih in vzpostavitev novih. 22. februarja 1925 je bilo ustanovljeno Društvo za hotele in kopališča v Umagu (*Società Alberghi e Stabilimenti di Umago d'Istria*), ki si je prizadevalo za izgradnjo novega hotela na območju Punta (del Moro), to je severno od starega mestnega jedra.²⁷ Umag je bil edini kraj v Istri,

kjer se je v medvojnem obdobju vzpostavilo novo turistično središče.²⁸ Večji organizacijski premiki so potekali na vzhodni istrski obali, delu, ki je tedaj pripadal reški provinci. V Lovranu je 1. februarja 1925 pričel delovati Urad za potovanja in turizem (*L'ufficio Viaggi e Turismo*) italijanskega državnega turističnega združenja ENIT (*Ente nazionale per le industrie turistiche*). To je bil tretji turistični urad v tej provinci, poleg tistega na Reki in v Opatiji,²⁹ medtem ko je na območju celotne Julijske krajine deloval le še ENIT-ov urad v Trstu, ki pa je beležil slabši turistični obisk, z izjemo klasičnega obdobja potovanj (poletja) na Brione in v Portorož. Delovanje tržaške podružnice je bilo v glavnem vezano na morsko turistično dejavnost.³⁰ Kot osrednja tovrstna ustanova za celotno Julijsko krajino je tržaški urad ustanavljal tudi informacijske pisarne (v Portorožu, Pulju, Gradežu, na Brionih) in sodeloval z leta 1936 ustanovljeno turistično zvezo za območje Istre (*Ente provinciale per il turismo per la Provincia d'Istria*).³¹ Velja pa poudariti, da je v letu 1925 v preostalih delih Kraljevine Italije obstajalo le še 14 tovrstnih uradov, kar kaže na pomembno turistično strateško točko, ki jo je predstavljala najvzhodnejša italijanska regija.³² Na deželni ravni pa je že od leta 1921 delovalo tudi Društvo za promet tujcev v Julijski krajini (*Società per il promovimento dei forestieri nella Venezia Giulia*).

Turističnemu razvoju Pulja, kot središča istrske province in njenega največjega mesta, v časopisju ni bilo posvečene posebne pozornosti. Eno redkih besedil se nanaša na dopis R. Braghete, ki je v puljskem časopisu *L'Azione* objavil prispevek z naslovom »Kako lahko Pulj postane turistična destinacija«, kjer opisuje, da so naravne danosti za razvoj prisotne v neposredni bližini in bi jih bilo potrebno le valorizirati na ustrezen način (sugeriral je ureditev »bujnega parka«), predvsem pa ceniti lastno morje in zrak.³³ Da je Braghetijev predlog imel dejansko težo in je bil utemeljen, nam kaže tudi

²⁸ Vukonić, *Povijest hrvatskog*, 118.

²⁹ ENIT, *Relazione* 1926, 73.

³⁰ ENIT, *Relazione* 1926, 85–86.

³¹ Šuligoj, Medarić, *Turistični prevozi*, 61.

³² ENIT, *Relazione* 1926, 74; *L'Azione*, *Seduta della*, 2; *Turistično društvo* (*Società per il Promovimento dei Forestieri*) je bilo kasneje, leta 1931, ustanovljeno tudi v Izoli. Glej Šuligoj, Medarić, *Turistični prevoz*, 61.

³³ *L'Azione*, *Perchè Pola*, 2.

²⁵ *La vedetta d'Italia*, *La funivia*, 7.

²⁶ Baxa, *Gudia di Portorose*, 30–31.

²⁷ *L'Azione*, *Costituzione delle*, 2.; Blažević, *Povijest turizma*, 198.

primer pogozdovanja Malega Lošinja, kjer so med leti 1886 in 1891 z namenom polepšanja krajine in privabljanja turistov zasadili 500.000 borovcev in drugih dreves.³⁴ Njegova pobuda je bila uslišana, saj so v Pulju, posebej na obalnem območju v naslednjih desetletjih intenzivno pogozdovali in tako ustvarili pogoje za udobnejše in prijetnejše bivanje ob morju. Ta ukrep je prispeval tudi h kakovostnejšim podlagam za ureditev naravnega okolja in izgradnjo turistične infrastrukture (hoteli), ki je v času avstrijske uprave obstajala izključno le v središču mesta.³⁵ V času italijanske uprave pa so poleg hotelov ponujali svoje nastanitve na turističnem trgu tudi zasebni najemodajalci,³⁶ čeprav je z vidika hotelskih nastanitev Pulj v medvojnem obdobju nazadoval. Če je v avstrijski dobi bilo za beleženih 9 hotelov, so v času italijanske medvojne oblasti znani le 4.³⁷

Turistični razvoj in razmere v zdravstvu

Istrski polotok ter otoka Cres in Lošinj so bili s priključitvijo h Kraljevini Italiji združeni v Istrsko provinco/pokrajino (1918/1920–1943), kjer pa so se že tekom prejšnjih stoletij³⁸ soočali z številnimi endemičnimi boleznimi in pogostimi epidemijami.

Vzroke za tako stanje lahko v prvi vrsti pripišemo slabim higienskimi razmeram, nedostopni medicinski oskrbi, slabo razviti zdravstveni (in drugi) infrastrukturi kot tudi nezadostnim ukrepom za organiziranje zdravstvenih storitev ter pomanjkljive zdravstveno-izobraževalne dejavnosti nasploh. Obenem gre vzroke pripisati tudi nezadostnemu poznavanju takratne medicinske in farmacevtske stroke. Razmere je še poslabšala prva svetovna vojna in njene negativne posledice, prisilna evakuacija civilnega prebivalstva južne Istre ter splošne gospodarske degradacije, ki je nastopila zaradi spremenjenih geopolitičnih razmer in državnih mej v povojnih letih. Opisane okoliščine so nedvomno še dodatno poslabšale sanitarno stanje in omogočile še hitrejšo širjenje nalezljivih bolezni.³⁹ Med najbolj razširjenimi nalezljivimi-socialnimi boleznimi velja izpostaviti grižo, garje, ošpice, sifilis, tifus, zlasti pa tuberkulozo, glavno povzročiteljico visoke stopnje umrljivosti in obolevnosti, ki je istrsko pokrajino postavilo v sam vrh med vsemi pokrajinami Kraljevine Italije. Te razmere so v Pokrajini⁴⁰ puščale precej negativnih posledic tako v demografskem kot tudi socialnem in gospodarskem⁴¹ smislu. V tem kontekstu oziroma zaradi počasnega napredka v smeri modernizacije ter zagotavljanja zadostnih zdravstveno-higienskih standardov, je bil razvoj turizma kot gospodarske panoge izven že obstoječih in uveljavljenih turističnih »oaz« oviran. O omenjenih težavah so razpravljali tudi na V. fašističnem pokrajinskem kongresu (*Congresso provinciale fascista*) leta 1926, na katerem je istrski inženir Italo Defranceschi poudaril, da je Istra »kljub velikemu naravnemu bogastvu gospodarsko zaostala in je na zadnjem mestu med italijanskimi deželami.« »Zakaj?«, se sprašuje: »Brez obotavljanja

³⁴ Dlaka, *Ljekoviti otok*, 17. Tovrstne pobude so bile v predvojnem obdobju zelo pogoste tudi v drugih krajih Avstrijskega primorja, kjer so se ustanavljala društva za olepšavo in pogozdovanje mest in krajev.

³⁵ Blažević, *Turizam Istre*, 162.

³⁶ L'Azione, *Per chi vuol*, 2. O svoji dejavnosti so morali najkasneje do sredine meseca maja poročati puljski občini.

³⁷ Del Vecchio, *Povijest turizma*, 26. Potrebno je tudi vzeti v obzir, da je v celotni Puljski občini in samem mestu po prvi vojni prišlo do velikega demografskega padca. Po zadnjem avstrijskem popisu prebivalstva iz leta 1910 je bilo v mestu 58.562 civilnih prebivalcev in 16.014 pripadnikov vojske, puljski okraj pa je imel skupaj 70.948 prebivalcev. Leta 1921, v času prvega italijanskega popisa prebivalstva, je v mestu živelo 37.067, v občini/okraju pa 49.323 prebivalcev. Padec števila prebivalstva je bil posledica vojne, pandemije španske gripe in epidemičnih okužb, v prvi vrsti tuberkuloze. Negativni trend prebivalstva pa je mogoče povezati tudi z odhodom časnikov in državnih uradnikov po koncu vojne, kar je bilo urejeno z ukazom italijanskega Pomorskega poveljništva v Pulju 15. Novembra 1918. Emigracija iz puljskega okraja se je nadaljevala tudi v prihodnjih letih, deloma zaradi velikih odpuščan iz puljske ladjedelnice. V: Perselli, *Il censimento*, 269–270; Dukovski, *Fašizam u Istri*, 159; Mandić, *Istra u vihoru*, 215; *Spezialortsrepertorium*.

³⁸ Več o tem vprašanju v: Glesinger, *Zdravstvene prilike*, 13–24; Bertoša, *Istarsko rano*, 88–89.

³⁹ Dukovski, *Fašizam u Istri*, 139–146; Bader, *Zaboravljeni egzodus*, 178–190.

⁴⁰ O epidemij, obolevnosti in umrljivosti omenjenih bolezni v času italijanske medvojne uprave (1918–1940) več v: Radošević, *Pomor od tuberkuloze*, 113–140; *Higijenske i zdravstvene*, 99–123; *Od gambuzija*, 509–530; *Bolesti u sjeni*, 55–79; *Smrt na krilima*.

⁴¹ Benito Mussolini je v italijanskem senatu 20. maja 1925 o gospodarskem razvoju Pulja povedal sledeče: »Od vseh mest, ki smo jih združili, je edino Pulj še danes v žalostnem položaju. Cela dolina Soče do Gorice je plodna...Vedno je pomembno, častni senatorji, da po vojaški in politični zmagi, zmagamo tudi v gospodarski bitki, sicer se razume, da je priključitev k matični državi spremljala beda in propadanje«. V: L'Azione, *La brillante*, 2.

Na portoroški plaži, 1926 (wikipedia)

lahko odgovorim, da je prvi in glavni razlog istrske zaostalosti pomanjkanje pitne vode, kar posledično povzroča visoko stopnjo obolevnosti zaradi malarije, ki se ohranja na območjih močvirij in ribnikov. Le ti so tudi edini vodni izviri za prebivalstvo in živino, a hkrati tudi glavni povzročitelji anofelizma [večje prisotnosti komarjev iz rodu *Anopheles*, ki prenaša bolezen, op. M. R.]. Pomanjkanje vode in malarija onemogočata razvoj istrskih mestec, ki bi lahko postala privlačna za poletno letovanje in kopanje. Novi turistični kraji bi lahko konkurirali že obstoječim destinacijam, kot so Opatija, Portorož, Brioni in Lošinj, saj je potrebno upoštevati, da Istra predstavlja najbližji izhod na morje za večji del Srednje Evrope.⁴² Da je Defranceschijeva analiza temeljila na znanstveni osnovi, potrjuje tudi primer Brionov iz začetka 20. stoletja, kjer so po prihodu dr. Roberta Kocha (1900–1902) z uvajanjem preventivnih in kurativnih metod na otokih uspešno izkoreninili malarijo.⁴³ Izkoreninjenje malarije je bilo uspešno predvsem zaradi zadostnih finančnih sredstev, ki jih je v sanacijo vložil lastnik, avstrijski magnat Paul Kupelwieser, kot tudi dejstvo, da je bilo z edipemio-loškega vidika lažje nadzorovati otoke, kot pa celotni istrski polotok, saj je bilo na slednjem potrebno vložiti veliko več finančnih sredstev, investirati v infrastrukturo (vodovodno omrežje) in melioracijo tal. Večina ukrepov pa je bila delno realizirana šele v 30-ih letih 20. stoletja. Četudi je bil proces dolgotrajnejši, so do leta 1940 vendarle bila vsa večja istrska mesta, z izjemo Vrsarja, Rovinja, Kanfanar-

ja, Bal, Žminja, Svetvinčenta in Vodnjana, priključena na vodovodno omrežje. To je nedvomno prispevalo k dvigu higienskega in splošnega življenjskega standarda. Napredek je bil viden na področju zdravstva, zlasti pa gospodarstva na območju doline reke Mirne in Raše ter nekdanjih koprskih solin, kjer so na začetku 30-ih let z melioracijami ustvarili nove obdelovalne površine in sanirali nekdanja malarična območja. Z lavricidno metodo, ki so jo pričeli uvajati sredi 20-ih letih, je bila konec 30-ih let malarija v

Istri že skoraj izkoreninjena, kar pomeni tudi, da so bile turizmu odprte možnosti za nadaljnji razvoj, zlasti v primerjavi s prvimi povojnimi leti, ko je bila malarija v endemični ali sporadični obliki, prisotna na več kot polovici območja celotne pokrajine.⁴⁴

Po koncu prve svetovne vojne je prišlo do ponovnega porasta malarije tudi zaradi povratka obolelih vojakov iz malaričnih bojišč (Albanija, Soška fronta-Piava). K pojavu je botrovala tudi zapušenost obdelovalnih površin, kar je dodatno pripomoglo k razširitvi malaričnih komarjev in drugih socio-ekonomskih ter zdravstveno-organizacijskih dejavnikov za porast bolezni. Leta 1924, torej šest let po koncu vojne, so zabeležili velik izbruh epidemije tako v obalnem kot celinskem delu Istre, z najvišjo stopnjo obolevnosti na območju Poreča, kjer je bilo 126 smrtnih primerov in preko 3.000 obolelih (1% celotne populacije). Te razmere pa naj ne bi vplivale na razmere v zdraviliško-kopaliških destinacijah, kjer so dosledno skrbeli za preventivo in kurativo. Turistični kraji so z različnimi ukrepi (gospodarski, infrastrukturni) uspešno preprečili širitev bolezni, kar pa ni veljalo za istrsko podeželje.⁴⁵ Med morskimi zdravilišči in bolnišničnimi ustanovami, kamor so zahajali tuji državljani,⁴⁶ je negativne posledice malarije leta 1925 izkusilo le morsko zdravilišče sv.

⁴² L'Azione, La brillante, 2.

⁴³ Mlinarić, Privatni projekti, 145.

⁴⁴ Doblanović, Planovi i realizacija, 61–67; Doblanović, Razvoj i realizacija, 69–74; Radošević, Smrt na krilima, 67–68, 189–196, 243–245, 252.

⁴⁵ Gioseffi, Studio della, 8, 54; ICDS, Statistica delle, 4-5, L'Azione, La protesta, 2.

⁴⁶ Večinoma so na zdravljenje prihajali otroci iz Istre in Duna-ja, ki so oboleli za skrofulozo, kostno in sklepno tuberkulozo,

Pelagija v Rovinju (*Ospizio Marino San Pelagio di Rovigno*). Kljub preventivnim ukrepom z mrežami proti komarjem, ki so jih postavili na okna spalnic, je ravno v letu 1925 za malarijo v okrevališču obbolelo 60 dunajskih otrok. Ta dogodek je vplival na upad obiska dunajskih otrok, od leta 1928 pa v zdravilišče sploh niso več prihajali.⁴⁷

Za potencialne avstrijske, nemške, madžarske, češke in druge turiste iz srednje Evrope, je malarija predstavljala eksotično bolezen in kot taka ustvarjala občutek strahu, kar je povzročalo previdnost pri izbiti teh morskih destinacij za turistični oddih. Turisti niso želeli obiskati krajev, ki bi bili kakorkoli »obremenjeni«. Tako je leta 1925 tudi dunajski tisk, zlasti *Der Morgen* in *Neue Freie Presse* »izkoristil«⁴⁸ podatke iz italijanskega uradnega lista *Gazzetta Ufficiale* o razširjenosti omenjene bolezni in želel opozoriti svoje državljane o potencialni nevarnosti okužbe z malarijo v Italiji, med drugim tudi v istrskih obmorskih turističnih destinacijah ali v Rimu, kjer so se zaradi razglasitve Svetega leta pripravljali na številne skupine romarjev.⁴⁹ Taki zapisi so seveda povzročili pravo paniko med istrskimi zdraviliško-kopališkimi destinacijami, posebno med hotelirji v Portorožu in na Brionih, kjer so se morali soočiti s številnimi odpovedmi prihodov. O tem je bil s strani avstrijskega konzula že 28. aprila obveščen tudi istrski prefekt v Trstu, ki je nemudoma pričel z intenzivno korespondenco v zvezi s to problematiko s pristojnimi lokalnimi in državnimi zdravstvenimi institucijami ter političnimi organi.⁵⁰ Po intervenciji italijanskega ministrstva za zunanje zadeve ter nacionalnih in deželnih turističnih združenj je avstrijski tisk v objavi zavrnil svoje prejšnje trditve in ugotovil, da so »v Italiji zdravstvene razmere odlične«. Istrski tiskani mediji niso pozabili poudariti, da so ti turistični kraji nastali že v obdobju avstrijske uprave in da so v nekdanji dvojni monarhiji veljali za idealne kraje

za počitek in zdravljenje. Hkrati je tudi *Gazzetta Ufficiale* po hitrem postopku objavila nove oziroma posodobljene podatke o topomalaričnih istrskih območjih, v katerih so poudarili, da se turistična mesta na istrski obali nahajajo izven teh območij.⁵¹ Po drugi strani je omenjena epizoda vplivala na boljšo odzivnost političnih in zdravstvenih oblasti do problema prisotnosti malarije v istrski provinci v drugi polovici 20-ih let. Za izkoreninjenje malarije so uporabili popolnoma novo biološko in kemično zdravilo – *larvicid*, ki so ga kupili tudi s finančno pomočjo fundacije Rockefeller in Ministrstva za notranje zadeve (Generalni direktorat za zdravje).⁵²

Druga velika grožnja, v smislu smrtnosti, ki je bila veliko pogubnejša od malarije, je bila tuberkuloza. Slednja je v istrski provinci v letih po prvi svetovni vojni letno zahtevala okrog 1.000 žrtev (oziroma 3 promile prebivalstva). Bolezen je bila poznana tudi izven Istre, Italije in v drugih evropskih državah, saj je bila povsod med glavnimi vzroki umrljivosti zaradi nalezljivih bolezni. Zaradi tega ni zbudjala takšnega strahu med tujimi gosti kot malarija.⁵³ Dogajalo se je ravno nasprotno: tuberkulozni bolniki so prihajali v Istro in na kvarnerske otoke zaradi zdraviliškega turizma, kjer so se na svežem morskem zraku in nastanjeni v posebnih sanatorijih (zato, da se niso mešali z ostalimi gosti) lahko zdravili. Ena od nalog zdraviliške komisije na Lošinju (ustanovljena leta 1892) je bil tudi nadzor nad prihodom oziroma spoštovanjem prepovedi sprejemanja bolnikov s tuberkulozo v akutni fazi. Slednji so namreč v vse večjemu številu prihajali na otok in iskali nastanitve tudi pri zasebnikih. Komisija si je zato prizadevala, da se bolezen ne bi razširila med domačini. Kljub temu ni bilo mogoče v celoti preprečiti širitev bolezni oziroma docela uspešno izvajati preventivne ukrepe. Zaradi tega se je tuberkuloza na Lošinju ter v manjšem obsegu v Istri širila med lokalnim prebivalstvom.⁵⁴ V tem primeru smo priča nasprotnemu učinku, turisti so

rahitisom, anemijo in drugimi boleznimi. Iz omenjenih območij so na zdravljenje prihajali tudi po koncu vojne.

⁴⁷ Istarski list, Borba protiv, 2; Rudelić, Povijest medicine, 169; Marić, Ujčić, Špicije, 13.

⁴⁸ Epidemija malarije se je v Istri pojavila še leta 1924.

⁴⁹ Gazzetta, Regio decreto, 168-169; L'Azione, Le zone, 2; La malaria, 2; La protesta, 2; Der Morgen, Die Adriabader, 7; Neue Freie Presse, Eine malaria, 10.

⁵⁰ DAPA-PUP, 1925, f: X-4/2; PAK-OI, 1925, f: XIV; Il Piccolo, Un tiro, 2; 3. 5 1925, Il popolo di Trieste, La reazione, 2.

⁵¹ Il Piccolo, La losca campagna, 2; Una smentita, 2; La protesta, 2; L'Azione, Le condizioni, 1, Malaria e chinino, 2; Neues Montagblatt, Die kroatischen, 8; Gazzetta, Regio decreto, 1906.

⁵² Radošević, Od gambuzija, 524-528.

⁵³ Glede smrtnosti zaradi TBC v evropskih državah glej Zupanič Slavec, 2009, 30.

⁵⁴ Grmek, Medicinski i socijalni, 234-235; Dlake, Ljekoviti otok, 19-21.

bili namreč tisti, ki so prenašali okužbe na domačine. V namene preprečevanja širjenja nevarnih nalezljivih bolezni so italijanski sanitarni organi leta 1925 izdali odlok o prepovedi prihoda na Lošinj vsem tuberkuloznim bolnikom ter vsem obolelim za nalezljivimi boleznimi. Po tem obdobju je prišlo do zaprtja ali prodaje večine zdraviliških in turističnih objektov, kar je pomenilo, da je otok postal večinoma le poletna kopališka destinacija.⁵⁵ Podobno so si tudi druga zdravilišča in letovišča že na začetku 20. stoletja prizadevala, da bi se bolne turiste oziroma tiste na zdravljenju, umaknila z območja, kjer so se kopali in zadrževali ostali turisti. Na ta način so skušali preprečiti širjenje bolezni ter izgubo drugih turistov, ki z bolnimi niso želeli biti v stiku. Za bolne so si tako prizadevali postaviti ustrezne zdraviliške objekte, ki pa bi bili primerno oddaljeni od turističnega središča. Zdraviliška komisija v Opatiji je že leta 1902 predvidela 10.000 kron za gradnjo bolnišnice za bolnike z nalezljivimi boleznimi. Bolnišnica naj bi svoja vrata odprla leta 1905 v Voloski, ali je do uresničitve načrta dejansko prišlo, pa ni jasno.⁵⁶

Omenjene bolezni oziroma vse potencialne okužbe so turistične destinacije skušale imeti pod nadzorom zlasti v poletnih in jesenskih mesecih, ko je bilo največ turistov. Tako so poosttrili higienski nadzor nad nastanitvenimi kapacitetami (hoteli in zasebniki), na kopališčih ter nad živilskimi izdelki.⁵⁷ Zahvaljujoč preventivnim ukrepom v celotnem medvojnem obdobju v osrednji istrskih turističnih središčih ni izbruhnila niti ena epidemija.

Obisk turističnih zdraviliških krajev Avstro-Ogrske in Kraljevine Italije

Kraji, ki so bili z zakonom razglašeni in bili imenovani za zdraviliške kraje oziroma zdravilišča, so bili dolžni beležiti podatke o obisku. V analizo sva vključila podatke uradnih statističnih letopisov,⁵⁸

ki prikazujejo dotok turistov in tako omogočajo oceno trenda uspešnosti razvoja destinacije, saj večje število gostov prinaša višji prihodek (taksa, nastanitev, koriščenje storitev v letoviščih). Tako je v obdobju pred prvo svetovno vojno, točneje leto pred njenim začetkom, kot najuspešnejše letovišče oziroma turistični kraj po skupnem številu gostov bila Opatija, ki je po podatkih avstrijske statistike za leto 1913, dosegla višek obiska z 49.187 gosti. Poleg turistov je bilo zabeleženih še 9.099 izletnikov oziroma obiskovalcev,⁵⁹ ki so se v kraju zadržali do 48 ur in bili oproščeni plačila zdraviliške takse. Kljub relativno poznim začetkom je po številu turistov Opatiji sledil Lovran z 11.950 gosti, ki je dobro izkoristil bližino znanega in mondenega letovišča. Lošinj in Portorož sta presegla 8.000 oziroma 7.000 turistov, Brioni pa 5.000 (pri čemer slednji niso imeli uradnega statusa zdravilišča) (graf 1). V letu vojne razpolagamo le z delnimi podatki o obisku, in sicer je bilo do konca julija 1914 v Opatiji registriranih 21.141, v Portorožu 2.937, Malem in Velikem Lošnju 3.580. Lovranu 7.323 in na Brionih 3.270 turistov.⁶⁰ Povsem jasne slike o obisku v celi sezoni torej nimamo.⁶¹

Uspešni razvoj morskih zdravilišč je prekinila prva svetovna vojna. Po njej so nastopile nove politične, družbene in gospodarske razmere. Kraljevina Italija si je prizadevala za razvoj turizma (tudi kasnejša fašistična politika, ki ji je spodbujanje turizma v novih provincinah predstavljal eno izmed sredstev za učvrstitev nacionalne pripadnosti in oblasti). Kljub temu je vojna na območju pustila

vanju gostov. Prijavljali naj se ne bi iz različnih razlogov, kot recimo zaradi obiska sorodnikov ali prijateljev, ali ker so se želeli izogniti plačilu dajatve (turistične takse). V: *L'Azione, I dati*, 2. Seveda je časopis zagovarjal idejo, da je realni obisk veliko večji kot tisti, ki je bil zabeležen.

⁵⁵ Blažević, *Povijest turizma*, 204; Dlake, Gović, *Lošinjski hoteli*, 6, 15, 16.

⁵⁶ *AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutari (bagno)*, š. 1220: *Amtsärztlicher Bericht über die Kurorte – Abbazia – für das Jahr 1904 unter Anschluss des Summariums P., Volosca*, 31. 12 1904, dr. Graeffe, k.k. Bezirksarzt, 4.

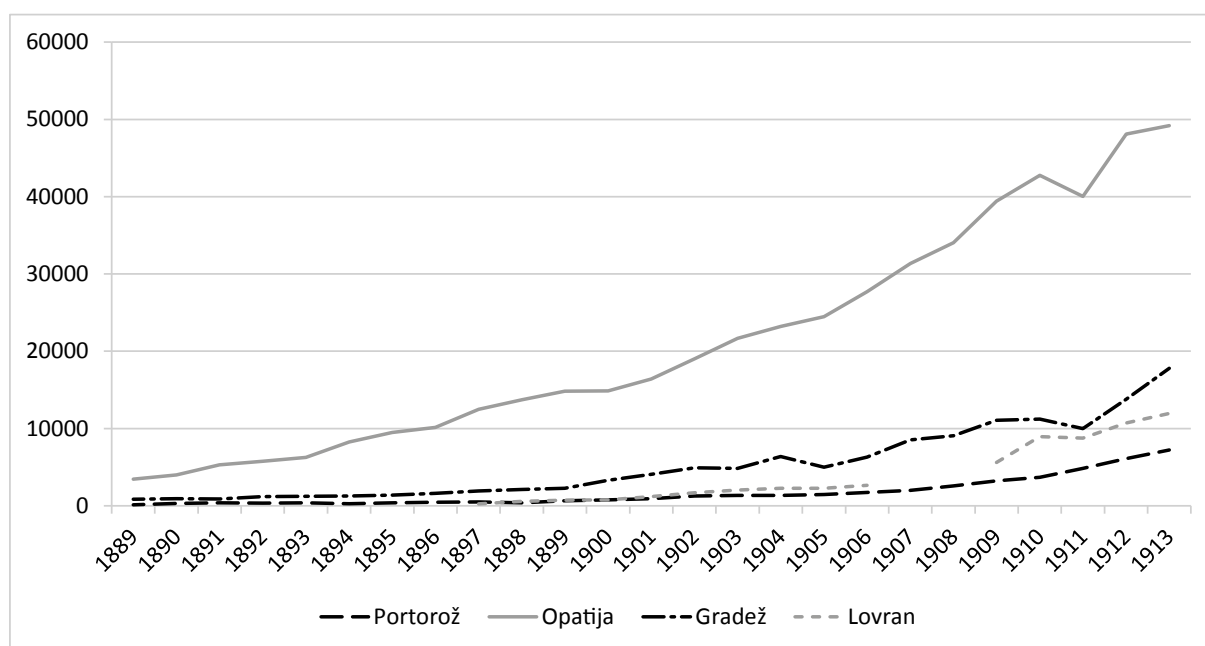
⁵⁷ *L'Azione, Al convegno*, 2; PAK-OK, f.: IV, 5. 5 1925.

⁵⁸ Kljub temu so tudi uradni podatki lahko nepravilni ali zavajajoči. O tem piše že časopis *L'Azione*, ko opozarja na pomanjkljivost pri beleženju oziroma pomanjkljivem vpisu-

⁵⁹ *AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lusinpico*, š. 2862: *Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1911, 1912, 1913. Leto 1911 je bilo 6.960, leta 1912 pa 6.590 obiskovalcev.*

⁶⁰ *Österreichische Statistik, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.; Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für das Österreichische Küstenland, Bericht*, 1917, 64. Podatki za leto 1914 so do 31. 7. 1914, za Brijune pa tudi za leto 1913.

⁶¹ Zanimivo bi bilo opazovati gibanje turistov na območju med vojno, ko je le to bilo najbrž manjše, vendar kljub temu prisotno. Vendar to ni predmet obravnave prispevka.

Graf 1: Gibanje turistov v Opatiji, Portorožu, Lošnju in Lovranu do prve svetovne vojne.⁶²

posledice. Spremenjene geopolitične razmere in nove državne razmejitve so seveda vplivale tudi na dotok (tujih) gostov. Turistični kraji, ki so v okviru prejšnje države veljali za morske bisere, so v novi državi postali le ena izmed mnogih destinacij.

Prelom oziroma ponovno priložnost za oživitev turizma je predstavljalo leto 1925, ko je prišlo do revitalizacije turistične dejavnosti, vsaj z vidika gostote obiska. Tega leta so namreč v večini turističnih krajev zabeležili večji dotok turistov oziroma je njihovo število končno doseglo predvojno stanje. Z vidika turističnega obiska je bilo to leto – Sveto leto (*Anno Sancto*) rekordno v celotnem medvojnem obdobju. V Kraljevini Italiji je bilo zabeleženih 1.100.000 nočitev. Sveto leto⁶³ je v administrativnem pogledu precej olajšalo potovanje (prečkanje meje brez potnega lista) številnim romarjem in prav tako turistom. Tudi istrske morske turistične destinacije so beležile rekorden obisk, vendar to najverjetneje ni bilo povezano le s Svetim letom, ampak tudi z modernizacijskimi procesi, ki so potekali na območju, umiritvijo razmer po vojni, obnovo turistične infrastrukture, itd.⁶⁴

O prvih težkih povojnih letih za turizem pišejo tudi v ENIT-ovem poročilu o turistični dejavnosti za obdobje 1920–1924, kjer je izpostavljeno, da je bila hotelska infrastruktura na območju Kvarnerja vsaj do leta 1922 v slabem stanju in so se na območju še čutile posledice vojne in povojnih razmer.⁶⁵ Ravno sredi 20-ih let pa je mogoče zaznati, da so si turistični kraji vsaj deloma opomogli in lahko ponovno konkurirali z drugimi morskimi destinacijami. Tega so se zavedali tudi na Dunaju, kjer so do konca prve svetovne vojne tudi »tržili« te kraje kot morske bisere, a so po njej večinoma pripadli Kraljevini Italiji. V tem kontekstu »izgube« je mogoče razumeti tudi negativno propagando oziroma poskuse diskreditacije obiska, ki je bil prisoten v dunajskem tisku (*Der Morgen, Neue Freie Presse*). Tamkajšnji časopisi so namreč širili novice o domnevni razširjenosti malarije v Istri. Očitno pa difamatorna propaganda le ni bila tako uspešna, saj je obisk turistov ravno v letu 1925 dosegel rekord v celotnem medvojnem obdobju.

Statistični podatki, ki jih je za obisk v tem letu objavil Statistično-ekonomski inštitut iz Trsta (*Istituto statistico-economico annesso alla R. Università degli studi economici e commerciali di Trieste*) kažejo naslednjo sliko:

⁶² Österreichische Statistik; za Lovran tudi Zadel, Rudan, Razvoj smještajnih, 157. Podatki za leto 1907 in 1908 manjkajo.

⁶³ Glavna destinacija romarjev je bil Rim, za njim pa Padova, Assisi, Loreto in Pompeji.

⁶⁴ La vedetta d'Italia, Anno Santo, 4; ENIT, Relazione 1925, 53, 77, 94-95; Blažević, Turizam Istre, 116.

⁶⁵ ENIT, Relazione 1924, 86.

Tabela 1: Število turistov v obmorskih krajih Julijske krajine leta 1925

Turistični kraj	Število turistov leta 1925
Opatija	42.723
Portorož	9.093
Lošinj (Mali in Veliki)	5.845 ⁶⁶
Lovran	8.481
Brioni	3.908

Na podlagi statističnih podatkov o obisku morskih zdravilišč pred in po prvi svetovni vojni je mogoče ugotoviti, da je Opatija leta 1925 skoraj dosegla predvojni obisk;⁶⁷ oziroma je bil obisk tega leta za 13% nižji od predvojnega viška. Če pogledamo širšo sliko turističnega obiska v Opatiji do konca 20-ih let, lahko opazimo, da je vseskozi obisk naraščal, a kljub temu je pa je vse do leta 1947 največ gostov beležila ravno v Svetem letu 1925.

V Lošnju obisk ni dosegel predvojnega stanja, saj je bil leta 1925 za 31% manjši. Podobno je bilo tudi v Lovranu, kjer je bil obisk manjši za 29%. Na Brionih je bilo leto 1925, predvsem pa 1926 po številu obiskovalcev v medvojnem obdobju rekordno (leta 1925 3.908 in 1926 4.068). Kljub temu je v primerjavi z letom 1913 obisk leta 1925 manjši za 28%, leta 1926 pa še za 25%. V naslednjih letih je obisk še naprej upadal. Leta 1927 je bilo 3.573 in leta 1928 3.119 turistov.⁶⁸ Za razliko od preostalih primerov pa je obisk v Portorožu tega leta v primerjavi z letom 1913 narasel za kar 26% in je torej znatno presegel predvojni višek.⁶⁹ »Krizo« zaradi odpovedi prenočitev so očitno uspešno prebrodili in celo presegli obisk izpred vojnih let.

O obisku v letu 1925 (in kasneje) razpolagamo s podrobnejšimi podatki o izvoru turistov le za Opatijo (tabela 2).⁷⁰

Tabela 2: Izvor turistov v Opatiji v prvem polletju 1925⁷¹

Država	Število turistov
Madžarska	5.578
Avstrija	3.220
Češkoslovaška	2.851
Nemčija	2.485
Italija	1.708
Jugoslavija	1.587
Poljska	okrog 535
Romunija	271
Anglija	148
Severna Amerika	okrog 63
Švica	40
Francija	34
Južna Amerika	13
Švedska	8
Egipt	6
Druge države	169
Skupaj	18.716

Kot je razvidno iz tabele, je v prvem polletju 1925 v Opatiji letovalo manj kot polovica vseh turistov. Večina gostov je prihajala iz Madžarske, Avstrije, Češkoslovaške in Nemčije, kar se je nadaljevalo tudi v naslednjih letih (glej tabela 3). V drugi polovici leta so zabeležili še 24.007 turistov. Glede na to, da se je že na začetku prvega desetletja obisk v kraju začel večati v poletni sezoni, je verjetno, da se je trend nadaljeval in da je glavnina turistov šele prihajala. To potrjuje tudi podatek iz časopisa *Cronaca dell'Istria*, ki je objavila statistiko do začetka septembra, ko je število turistov prišlo na 36.747.⁷² Do konca leta je v Opatijo prišlo še 5.976 turistov. V naslednjih letih je obisk v Opatiji deloma upadel, zlasti leta 1927, nato si je ponovno opomogel in leta 1930 presegel 40.000 gostov.

Statistični inštitut je v besedilu izpostavil uspešni turistični razvoj obmorskih krajev v Julijski krajini, predvsem Portoroža in Gradeža, ki sta v obdobju 1920–1925 pridobila na novi namestitveni infrastrukturi (hoteli in penzioni). Čeprav velja

⁶⁶ Sokolić, *Povijest turizma*, 37.

⁶⁷ Kavrečič, Klabjan, »Na najlepše morje«, 193; Avelini-Holjevac, *Statistische Analyse*, 198–199.

⁶⁸ Avakumović, *Razvoj i sadašnji*, 534

⁶⁹ Podobno kot v Portorožu je bilo z vidika obiska leto 1925 najuspešnejše tudi v Gradežu. Leta 1913 je imel 17.792 gostov, leta 1925 pa 21.721, kar predstavlja porast za 22%. V: Österreichische Statistik, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge; Livi, *L'economia della*, 90.

⁷⁰ L'Azione, *Statistica dei forestieri*, 4.

⁷¹ V časopisu je navedeno: "Statistica dei forestieri arrivati ad Abbazia nel primo semestre 1925". Iz tega sva sklepala, da gre za turiste, to je prijavljene goste, ki so se v kraju zadržali dlje kot 48 ur in ne za obiskovalce, ki so v kraju manj kot 48 ur in navadno ne plačajo turistične takse.

⁷² L'Azione, *Statistica dei forestieri*, 4; *Cronaca dell'Istria*, 4.

mnenje, da se v medvojnem obdobju turizem v italijanskih »odrešenih« provincah, ki jih je priključila po vojni, ni tako uspešno razvijal kot v avstrijski dobi, pa podatki o Portorožu dajejo drugačno sliko. Med vojnama naj bi Portorož razpolagal s 1700 ležišči, medtem, ko naj bi jih je pred vojno imel 1000.⁷³ Letno naj bi kraj pridobil celo okrog 50 novih ležišč (Livi, 1926, 90).

Glede strukture gostov (tabela 3) so, kljub zaskrbljenosti zaradi spremenjenih političnih okoliščin, tudi po vojni prevladali turisti iz nekdanjih dežel Avstro-Ogrske (Avstrijci, Madžari, Čehoslovaki) ter Nemci, počasi je naraščalo število domačih/italijanskih gostov. Razpolagamo s podatki za Opatijo, kjer je bilo leta 1925 največ Madžarov (25,7%) in Avstrijcev (20%), sledili so jim gosti iz Češkoslovaške (15,9%), Nemčije (12,1%) in šele nato iz Italije (9,9%). Gostov iz Jugoslavije je bilo 9,5%.⁷⁴ Podatki za Opatijo kažejo še na relativno skromen obisk domačih, to je italijanskih, turistov. Podobno je bilo tudi pred vojno, ko so Opatijo leta 1913 v največji meri, kar 86%, obiskali gosti iz domače Avstro-Ogrske (42.307), v veliko manjšem številu so prihajali iz ostalih evropskih (6.741–13,70%) in neevropskih (139–0,28%) držav. Izmed evropskih držav so največji delež turistov predstavljali Nemci s 3.195 (47,40%) in Rusi z 2.254 gosti (33,40%). Gostov iz Italije je bilo 77, kar je pomenilo le dober odstotek.⁷⁵

Za obisk turističnih krajev v naslednjih letih je veljal splošni padec (graf 2). K temu je konec desetletja pripomogla tudi svetovna ekonomska kriza, ki je prizadela tudi turistično dejavnost. Obisk v obravnavanih letoviščih je tako že leta 1926, ko je bil sicer na državni ravni sprejet zakon o turistični dejavnosti,⁷⁷ doživel upad. Na Lošnju je število gostov v naslednjih letih upadalo: leta 1926 so jih zabeležili 4.606, leta 1927 pa 3.196. Slabemu turističnemu obisku je sledilo zapiranje hotelov in penzionov in leta 1928 prenehanje delovanja zdraviliške komisije (ponovno je pričela z delovanjem leta 1935). Število obiskovalcev je v naslednjih letih še naprej upadalo in se umirilo sredi 30-ih let. Proti koncu desetletja je obisk ponovno počasi naraščal z 2.277 gosti leta 1937 in 2.318 leta 1938.⁷⁸ Kot poskus privabljanja tujih gostov so, podobno kot pred prvo svetovno vojno, uvajali popuste za potovanje. Tako so na primer od leta 1926 nudili 50% popust za potovanje z italijansko državno železnico potnikom, ki so odšli na letovanje v severno Jadranska letovišča v poletni sezoni ali oprostitev plačevanja turistične takse.⁷⁹ Glede na to, da se število domačih gostov v prihodnjih letih ni bistveno povečalo (na primeru Opatije se je celo zmanjšalo), lahko sklepamo, da ti ukrepi niso bili uspešni.

Tabela 3: Število gostov v Opatiji po državi izvora v obdobju 1925–1930.⁷⁶

DRŽAVA	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Italija	4.237	4.805	4.387	4.264	4.456	4.075
Madžarska	10.990	9.074	8.115	8.567	7.991	7.879
Avstrija	8.545	6.961	4.531	4.877	4.539	6.074
Češkoslovaška	6.805	4.780	2.706	3.227	4.742	5.734
Nemčija	5.166	3.963	5.379	7.226	10.199	11.221
Jugoslavija	4.059	5.026	1.811	1.376	1.501	1.285
Poljska	1.200	625	502	657	913	1.232

⁷³ Brezovec navaja podatek 800 ležišč. V: Brezovec, *Razvoj hotelske*, 119. Nasploh se podatki razlikujejo glede na poročila. Različne podatke o številu nastanitev, sob ali ležišč dobimo tudi v turističnih vodnikih.

⁷⁴ Livi, *L'economia della*, 90.

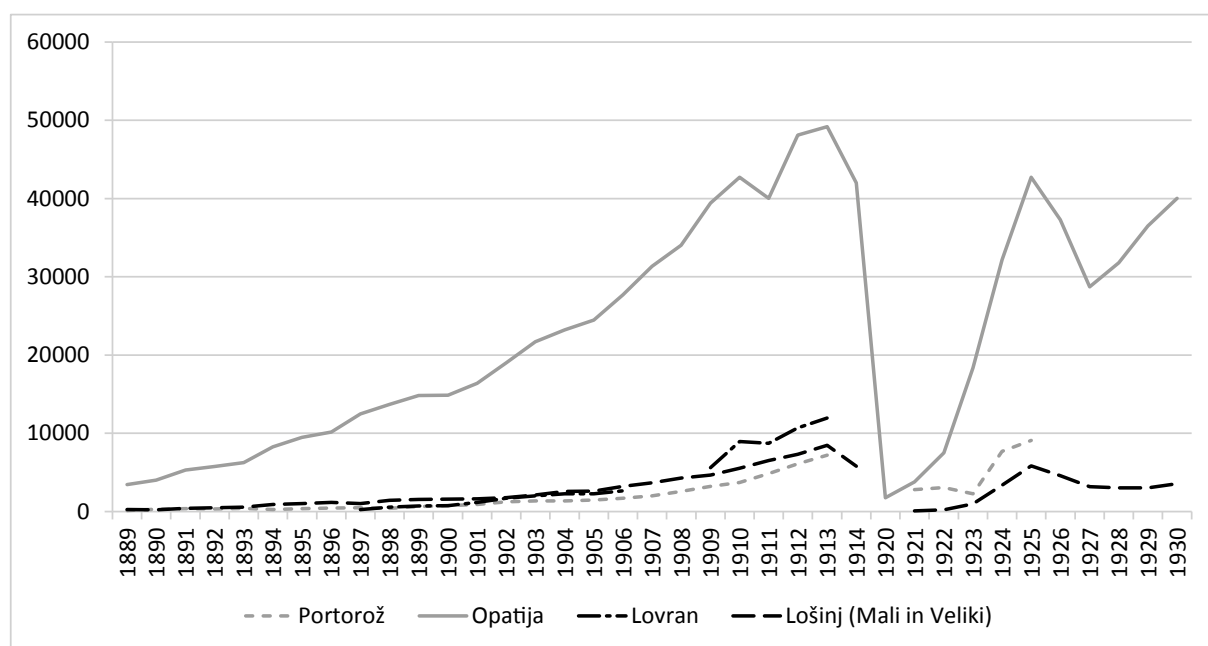
⁷⁵ DAR, 174, *Lječilišno povjerenstvo Opatija, Kur-Kommissoin Abbazia, 1889-1919*, Tiskovine, š. 12: *Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1913*.

⁷⁶ DAR, 174, *Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro*, 6. 1 1926, 10. V tabeli niso zajeti podatki za vse evropske države.

⁷⁷ 15. 4. 1926, *Regio Decreto-Legge 15 Aprile 1926, št. 765*–»Provvedimenti per la tutela e lo sviluppo dei luoghi di cura, di soggiorno o di turismo«. Z zakonom so želeli urediti oziroma organizirati vodenje zdraviliških, letoviških in turističnih krajev za zagotavljanje ureditve, skrbi in promocije turističnih destinacij.

⁷⁸ Sokolić, *Povijest turizma*, 38–42.

⁷⁹ Šuligoj, Medarić, *Turistični prevozi*, 61.

Graf 2: Gibanje turistov v Opatiji, Portorožu, Malem in Velikem Lošinju in Lovranu v obdobju 1889–1926⁸⁰

Zaključek

V prispevku sva se osredotočila na turistični razvoj obmorskih destinacij v Istri in na Kvarnerskih otokih od konca 19. do začetka 20. stoletja. Obravnavala sva obdobje, ko je turizem postal pomembna turistična dejavnost tudi na tem območju, čeprav je bil v obdobju do prve svetovne vojne omejen pretežno na elito, to je tisti družbeni sloj, ki si je turistične storitve lahko privoščil. S koncem prve svetovne vojne se je končalo obdobje modernega elitnega turizma, pri tem pa je na obravnavanem območju prišlo tudi do drugih sprememb. Do prve svetovne vojne je bilo območje, kjer so se uspešno turistično razvijali nekateri obmorski kraji (Opatija, Portorož, Lošinj, Brioni), del Avstrijskega primorja, po njej pa je z rapalsko mejo pripadlo Kraljevini Italiji. V novih okoliščinah in državni ureditvi so se nekdanje elitne turistične destinacije z dobro razvito turistično infrastrukturo znašle kot marginalne, ene izmed mnogih v kraljevini. Vendar je, kljub splošnemu mnenju, da Italije ni zanimalo spodbujati turističnega razvoja na tem območju, le to predstavljalo tudi del »odrešenih« provinc, kjer so s spodbujanjem turističnega obiska lahko povečali njegovo »pripadnost« Italiji. Čeprav se v prispevku s tem vidikom nisva podrobneje ukvar-

jala, je vendarle moč opaziti, da je Italija z določenimi modernizacijskimi ukrepi spodbujala razvoj tega območja tudi v turističnem smislu. Pri tem je opozarjala na slabo stanje turistične infrastrukture in počasno rast turistične dejavnosti v Istri, ki pa si je sredi 20-ih let postopoma opomogla. Na to kažejo tudi statistični podatki, ki leto 1925 uvrščajo v sam vrh medvojnega turističnega obiska. Zato se je postavilo vprašanje ali je ta rekordni obisk mogoče pripisati razglasitvi Svetega leta, ko je bilo potovanje z »birokratskega« vidika olajšano. Glede na razpoložljive podatke lahko sklepamo, da je razglasitev Svetega leta pozitivno vplivala na turistični obisk, vendar to ni bil edini razlog oziroma osrednji dejavnik, ki je spodbudil in omogočil večji obisk. Po drugi strani tudi poskusi diskreditacije italijanskih letovišč v Istri s strani dunajske propagande o domnevni razširjenosti nalezljivih bolezni očitno ni negativno vplival na obisk. Najverjetneje velja rekorden obisk leta 1925 pripisati drugim razlogom, kot so umiritev razmer po vojni, ponovna oživitev turistične dejavnosti, obnova prometne infrastrukture, izboljšanje zdravstvenih razmer ter postopno uspešno zatrtje nalezljivih bolezni (malaria in tuberkuloza). Dokončanje investicij oziroma modernizacijskih vlaganj je potekalo po drugi svetovni vojni, kar se je sicer pričelo v 30-ih letih z infrastrukturnimi vlaganji in melioracijami v dolini reke Mirne in Raše ter z dokončanjem dela

⁸⁰ Glej graf 1 in Livi, *L'economia della*.

vodovoda, ko so bili vzpostavljeni pogoji za razvoj turizma na celotnem obalnem območju. Nenazadnje je morski turizem že v medvojnem obdobju postopoma utiral pot modi, ki se je nato najbolj uveljavila po drugi svetovni vojni, tako v smislu priljubljenosti letovanja ob morju kot množični družbeni dostopnosti, kar je nedvomno igralo v prid turističnemu razvoju tega območja.

Viri in literatura

Arhivski viri

Državni arhiv v Trstu (AST)

- AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 102, š. 337.
 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutarì (bagni), š. 519, 601, 1220.
 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume III, 1906–1918, Dipartimento IX – Autorità centrali, provinciali, comunali; legislazione; dogane, classifica IX/291 luoghi di cura e ordinanze a) Abbazia, Grado in b) Portorose e Lussinpiccolo, š. 2841.

Državni arhiv v Pazinu (DAPA)

- DAPA, Prefektura Istre u Puli, kut. 35. f: X-4/2, 28. 4 1925, n. 2936/A; 30. 4 1925, n. 1003. gab.; 1. 5 1925, n. 1003. gab.; 2. 5 1925, n. 1003. gab.; 2. 5 1925., n. 1048. gab.; 3. 5 1925, n. 1046 gab.; 5. 5 1925. n. 1046 gab.; 6. 5 1925., n. 1123 gab.; 11. 5 1925, n. 1123 gab.; 13. 5 1925. n. 1237/2 n.; 14. 5 1925, n. 1163 gab.

Državni arhiv na Reki (DAR)

- DAR, 174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.
 DAR, 174, Lječilišno povjerenstvo Opatija, Kur-Kommissoin Abbazia, 1889-1919, Tiskovine, š. 12: Statistischer Ausweis über den Fremdenverkehr in der Saison 1913.

Pokrajinski arhiv Koper (PAK)

- PAK-OI, SI_PAK/0005 Občina Izola, a.š. 137., 1925.; f: XIV, 5. 5 1925; 16. 5 1925.
 PAK-OK, SI_PAK/0007 Občina Koper, a.š. 413., 1925.

Časopisni viri

- L'Azione*, Pula, Società editrice L'Azione – L'Unione Editrice Istriana, 1919-1929.
Der Morgen: Wiener Montagblatt, Wien, 1910–1938.
Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia, Regio decreto 9. XI. 1924., n. 2143., „Delimitazione delle zone malariche nella provincia dell'Istria“, 15. I. 1925., 168-169.; Regio decreto 4. V. 1925., n. 521., „Delimitazione delle zone malariche nella provincia dell'Istria“, 19. V. 1925., 1906.; Regio decreto 24. V. 1925., n. 1102., „Approvazione del regolamento per le miglorie igieniche negli alberghi“, 9. VII. 1925., 2978-2801.
Il Piccolo, Trieste, S. P. E., 1881-.
Il Popolo di Trieste, Trieste, 1920–1943.
Istarska riječ, Trieste, 1923–1929.
Istarski list (IL), Gorica, 1929–1930
Istituto centrale di statistica del Regno d'Italia (ICDS), Roma, Statistica della cause di morte nell'anno 1924, 1925.
Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für das Österreichische Küstenland, Bericht über die Verbands-Tätigkeit von 1907–1916.
La vedetta d'Italia, Fiume, 1919–1945.
Neue Freie Presse. Wien, 1864–1938.
Neues Montagblatt, Wien, 1919–1928.
Österreichische Statistik, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.
Relazione sull'attività svolta nell'anno 1924 e nel primo quinquennio (1920–1924), Roma, Ente Nazionale per le industrie turistiche, 1925.
Relazione sull'attività svolta nell'anno 1925, Roma, Ente Nazionale per le industrie turistiche, 1926.
Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder, Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910

Herausgegeben von der Statistischen
Zentralkommission.

Zakonik in ukaznik, *Zakonik in ukaznik za*
avstrijsko-Ilirsko Primorje, Postava z dne
4.marca 1889, X. izdatek, 12, 10–11.

Literatura

- Avakumović, I. (2009):** Razvoj i sadašnji trenutak turizma u Istri. *Studia Iustinopolitana*, 2, 1, 531–555.
- Avelini-Holjevac, I. (1998):** Statistische Analyse der Tourismusentwicklung an der Riviera von Opatija. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, Band 18, 197–224.
- Bader, A. (2011):** Zaboravljeni egzodus 1915.-1918. Ližnjan, Općina Ližnjan.
- Battilani, P. (2009):** Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo. Bologna, Societa' editrice il Mulino.
- Baxa, C. (1920):** Guida di Portorose presso Trieste. Capodistria, Riviera Istriana.
- Bayer, E. (1909):** Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909, Küstenländische Kurorte – Revue. Laibach, Im Selbstverlage der Verfasser.
- Bertoša, M. (2007):** Istarsko rano novovjekovlje. Razvojne smjernice od 16. do 18. stoljeća. U: ur. Vrandečić, J., Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku. Zagreb, Leykam Internat., 83–120.
- Blažević, I. (1984):** Turizam Istre, Savez geografskih društava Hrvatske Zagreb.
- Blažević, I. (1987):** Povijest turizma Istre i Kvarnera, „Otokar Keršovani“ Opatija.
- Borisov, P. (2009):** Zgodovina medicine, poskus sinteze medicinske misli. Maribor, Pivec.
- Brezovec, T. (2015):** Razvoj hotelske ponudbe na slovenski obali / Razvoj hotelske ponude na slovenskoj obali. V: Šuligoj, M. (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 111–142.
- Del Vecchio, I. (2015):** Povijest turizma u Puli. Završni rad. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma, »dr. Mijo Mirković«, preddiplomski interdisciplinarni studij Kultura in turizam, Pulj.
- Dlaka, I., Gović, M. (2012):** Lošinjski hoteli, pansioni i lječilišta 1887.-2012., Lošinjski muzej.
- Dlaka, I. (2013):** Ljekoviti otok Lošinj – povijest zdravstvenog turizma. U: Cappelli, G i dr. (ur.), Ljekoviti otok Lošinj: zdravstveni turizam i prirodni činitelji lošinjskog otočja. Mali Lošinj, Grad Mali Lošinj – Jadranka d.d. – Turistička zajednica Grada Malog Lošinja, 16-21.
- Doblanović, D. (2013a):** Planovi i realizacija melioracije močvarnih područja i početak izgradnje Istarskog vodovoda (1921.-1930.), U: ur. Krmac, D., Na izvorima istarskog vodovoda, Buzet, Istarska kulturna agencija, 57–67.
- Doblanović, D. (2013b):** Razvoj i realizacija sustava Istarskog vodovoda (1930.-1945.). U: ur. Krmac, D., Na izvorima istarskog vodovoda, Buzet, Istarska kulturna agencija, 69-79.
- Dukovski, D. (1997):** Fašizam u Istri. Pula, C. A. S. H.
- Dugački, V. (2007):** Javno zdravstvo i medicina potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. U: ur. Vitale, B., Četiri stoljeća javnoga zdravstva i biomedicine u Hrvatskoj: mala zemlja duge medicinske tradicije u globalnoj medicini 21. stoljeća. Zagreb, Medicinska naklada: Akademija medicinskih znanosti Hrvatske, 55–76.
- Gioseffi, M. (1922):** Studio della malaria in Italia in rapporto alla sua diffusione, profilassi, e bonifica, tenendo conto anche delle forme di nuova imortazione da studiarsi dal lato clinico e terapeutico. Milano, A. Wasserman&C.
- Glesinger, L. (1978):** Zdravstvene prilike u Istri u prošlosti. U: Krmpotić, F. (ur.), Zbornik 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture. Rijeka, Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Rijeka, 13–24.
- Gottsmann, A. (1998):** Die Entwicklung Abbazias zum Kurort. Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre. V: Jordan, P., Peršić, M. (ur.): Österreich und der Tourismus von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der

- 1990er Jahre. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, Band 18, 85–126.
- Grmek, M. D. (1981):** Medicinski i socijalni faktori početka zdravstvenog turizma u XIX. stoljeću na sjevernom Jadranu, napose na Lošinju. U: Božičević, M. (ur.), Uloga Ambroza Haračića u pošumljavanju i poljepšavanju Malog Lošinja. Cres – Lošinj, Hrvatsko prirodoslovno društvo, 223–237.
- Kavrečić, P. (2012):** Bolni otroci na okrevanju u zdravilišnih Avstrijskega primorja. V: Škoro Babić, A. et al (ur): Zgodovina otroštva. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 491–500.
- Kavrečić, P. (2017):** Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914), druga dopolnjena izdaja. Založba Univerze na Primorskem, Koper.
- Kavrečić, P., Klabjan, B. (2010):** »Na najlepše morje na svetu, na Jadran«: procesi turističnega razvoja severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej: primer Češke in Češkoslovaške. Acta Histriae, 18, 1/2, 175–206.
- Keyzlár, F., Schmid, F. J. (1907):** Führer durch Abbazia und die weitere Umgebung, Fiume, Lussinpiccolo, Pola, Triest, Adelsberg. Abbazia, Lovrana, F. J. Schmid.
- Kriechbaumer, R., ur. (2005):** Österreich! und Front Heil!: aus den Akten des Generalsekretariats der Vaterlandischen Front; Innenansichten eines Regimes. Wien, Böhlau.
- Legović, M. (1989):** Poljoprivreda Istre između dva rata. Problemi sjevernog Jadrana, 13, 261–285.
- Livi, L. (1926):** L'economia della Regione Giulia nel 1926. Capitolo V. Il movimento dei forestieri. Istituto statistico-economico annesso alla R. Università degli studi economici e commerciali di Trieste, 88–96.
- Luchitta, A. (2005):** L'economia dell'Istria italiana 1890-1940. ANVGD, Gorizia.
- Mandić, D. (2013):** Istra u vihoru Velikog rata, Susreti na dragom kamenu.
- Marić, K., Ujčić, T. (2013):** Špicije – L'Uspešio. Rovinj, Zavičajni muzej grada Rovinja.
- Marin, B. (1972):** Nell' 80 anniversario della azieda di cura e soggiorno di Grado. Grado.
- Mlinarić, D. (2009):** Privatni projekti isušivanja i melioracije tla u Dalmaciji i Istri od ranoga novog vijeka do 20. stoljeća. Ekonomska i ekohistorija, 5, 136–157.
- Muzur, A. (1997):** Doprinos mađarskog elementa razvoju zdravstvenog turizma u Opatiji. Turizam, 45, 9-10, 248–251.
- Muzur, A. (1998):** Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljavanja, grada i zdravstvenog turizma. Opatija, Katedra čakavskog sabora.
- Niel, A. (1991):** L'i.r. Riviera da Abbazia a Grado. Trieste, Lint.
- Orbanić, J. (2004):** Parniki. Prve ladje so imele pogon na kolesa. Transport, 4, 12, Ljubljana, 50–51.
- Orbanić, J. (2008):** Od Flavie do Ipsilona. Franina i Jurina.
- Perselli, G (1993):** I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936, Unione italiana – Fiume, Università popolare di Trieste, 269–270.
- Pucer, A. (1985):** Portorož – Sto let organiziranega turizma. Koper, PAK.
- Radošević, M. (2010):** Pomor od tuberkuloze između 1918. i 1935. godine – osvrt na statistička i analitička izvješća istarskih liječnika. U: Škrobonja, A. (ur.), Zarazne bolesti u Istri tijekom 19. i 20. stoljeća. Koper, Histria Editiones, 113–139.
- Radošević, M. (2012):** Higijenske i zdravstvene prilike u zapadnoj Hrvatskoj između dva svjetska rata s posebnim osvrtom na Istru. Časopis za povijest zapadne Hrvatske, 6-7, 99-123.
- Radošević, M. (2013):** Od gambuzija do pariškog zelenila: kako je pobijedena malarija u Istri. Časopis za suvremenu povijest, 45, 3, 509–530.
- Radošević, M. (2015a):** Bolesti u sjeni siromaštva: o dizenteriji, ospicama, sifilisu, šarlahu i tifusu za talijanske međuratne uprave (1918.-1940.). Problemi sjevernog Jadrana, 13, 55-81.
- Radošević, M. (2015b):** Smrt na krilima siromaštva: Tuberkuloza i malarija u Istarskoj provinciji 1918.-1940. Zagreb, Srednja Europa.
- Rauscher, W. (2010):** Der Aufstieg des Faschismus in Italien aus der Sicht der österreichischen Diplomatie. U: Wakounig

- M. et al. (ur.), Nation, Nationalitäten und Nationalismus im ostlichen Europa: Festschrift für Arnold Suppan zum 65. Geburtstag. Wien – Berlin, LIT, 353–368.
- Rudelić, I. (1997):** Povijest medicine u južnoj Istri. Pula, vlastita naklada.
- Sokolić, J. (1997):** Povijest turizma na Lošinju. Julijano Sokolić. Mali Lošinj, Morus alba.
- Sospisio, E. (1923):** Il problema ferroviario della Venezia Giulia, Circolo di studi economici – Trieste.
- Šuligoj, M., Medarić, Z. (2015):** Turistični prevozi, potovanja in izleti na obali severne istre od 19. stoletja dalje / Turistički prijevozi, putovanja i izleti na obali sjeverne Istre od 19. stoljeća nadalje. V: Šuligoj, M. (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 49–110.
- Tissot, L. (2003):** Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche. V: Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell' economia e dell' imprenditorialità nelle Alpi in età moderna e contemporanea Tourism & museum: Studienreihe des Touriseum, Bd. 1, Tourism & Museum: collana del Touriseum, vol. 1. Innsbruck, Studien, 23–41.
- Vasko-Juhász, D. (2006):** Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels. Wien, Böhlau.
- Vukonić, B. (2005):** Povijest hrvatskog turizma. Zagreb, Prometej, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za turizam.
- Zadel, Z., Rudan, E. (2015):** Razvoj smještajnih kapaciteta i poduzetništva u obalnom dijelu Istarskog poluotoka u Hrvatskoj / Razvoj namestitvenih zmogljivosti in podjetništva obalnega dela istraskega polotoka na Hrvaškem. V: Šuligoj, M. (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 143–199.
- Zakošek, B. (2005):** Opatijski album. Dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta. Rijeka, DAR, Posebna izdanja svezak 18.

Zupanič Slavec, Z. (2009): Tuberkuloza, kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem na primeru sanatorija Golnik 1921-1998. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani.

Summary

TO THE SEASIDE!

The challenges of tourism development in Istria during the Austro-Hungarian and the first years of Italian administration with particular reference to the year 1925

The article provides an overview of the tourism development in Istria and Quarnero islands during the Austro-Hungarian and the first years of the Italian period and gives an insight at the statistical data related to the number of tourists in major touristic centres with special reference to the role and importance of the process of modernization. The modern tourism and its typology (Health, Seaside, Mountain tourism) in the Northern Adriatic, as well in Istria, were particularly developing during the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. One of the key factors, necessary for tourism development, was the construction of a transport infrastructure. In this aspect, the biggest step was made in the construction of a railroad with new connections between Pivka – Rijeka (1873), Divača – Pazin – Pula (1876) and the strip Trieste – Poreč (popularly called Parenzana, 1902).

During this period, tourism development was located exclusively on the coast of the Istrian peninsula and Quarnero islands, which pointed to the great potential of health and bathing tourism. Seaside resorts were offered on the tourist market with their natural features – sea, sea air, concentrated seawater, mud, sand – and developed for the purpose of health resort activities. Guests of health resorts were mostly members of the upper social class (elite tourism), who could afford longer trips and holidays. The main destinations concerning the Istrian region and Quarnero islands were Opatija, Portorož, Lošinj and Brioni with a reported continuous rising of arrivals as the result

of infrastructural enhancement in the aspect of developing communications channels and accommodation quality and capacity.

Opatija, as the most important sea-climatic and bathing resort of Austria-Hungary, was in 1889 proclaimed the first marine climatic health resort on the Adriatic. In 1892, this recognition was also acquired by Mali and Veliki Lošinj. Portorož was the only place on the territory of today's Slovenia, which had a tourist activity in the period prior to the First World War and was officially recognized as a tourist / health resort with the spa activity enacted in 1897. A special example is Brioni, which began to develop as a tourist destination after being acquired in 1893 by the Viennese magnate Paul Kupelwieser who began to invest in the accommodation infrastructure. It is also worth mentioning other smaller istrian places linked to health tourism, with health facilities for children suffering from rickets and scrofulosis (Rovinj – Ospizio Marino San Pelagio and Gradež), as well as those suffering from bone tuberculosis (Valdoltra), which continued to work during the upcoming Italian administration.

After the World War I. the touristic recovery came gradually and culminated in 1925, when a record number of tourists in the Province of Istria as well as in the Kingdom of Italy were noted. In Istria that kind of progress, most likely, was primarily connected within the regular post-war recovery and political stabilization. However, the mentioned modernization process has been directly connected to further growth of tourism, including per. ex. road construction, water supply, raising the health standards, eradication of infectious diseases (especially malaria, which had a negative role in attracting guests) initiated during the previous Austrian administration and significantly continued only in the late third and fourth decade of the XX. Century, just before the beginning of World War II. That fact prevented the development of smaller Istrian villages that were already supposed to follow the example of the existing touristic oases.

Key words: tourism, Opatija, Portorož, Mali Lošinj, Veliki Lošinj, Brioni, public health, 1925

Marija Počivavšek

Umetnost prodajanja ali kako biti dober trgovec

Lik trgovca v prvi polovici 20. stoletja

POČIVAVŠEK Marija, dr., muzejska svetnica,
Muzej novejšje zgodovine Celje, Prešernova ulica 17,
SI-3000 Celje, marija.pocivavsek@mnzc.si

339.37-051"19"

**UMETNOST PRODAJANJA ALI KAKO BITI
DOBER TRGOVEC**

Lik trgovca v prvi polovici 20. stoletja

Danes je v Sloveniji trgovski poklic dereguliran – odprava administrativnih ovir bi naj vplivala na večjo mobilnost in fleksibilnost pri iskanju dela in zaposlovanja –, zanj se ne zahteva posebna izobrazba. Odločujoči akterji so namreč presodili, da bo konkurenčen trg glede na zahtevnost in ozaveščenost porabnikov sam poskrbel, da se bo kakovost v trgovini stalno nadgrajevala. A v preteklosti še zdaleč ni bilo tako. Starejši slovenski trgovci so se večinoma s samoizobrazbo in s pridnostjo povzpeli do določenega blagostanja in ugleda. V moderni dobi, tu mislim na drugo polovico 19. in začetek 20. stoletja, v času postopnega oblikovanja potrošniške družbe, pa je delo v trgovini zahtevalo posebno in popolno teoretično in praktično izobrazbo, ki so ga kandidati dobili v razvejanem sistemu trgovskega šolstva, vseživljenjsko pa so se izobraževali s pomočjo strokovnega časopisja. Trgovci so (v času brez interneta) morali veliko vedeti o blagu, ki ga prodajajo, biti so morali široko razgledani, imeti pa so morali tudi določene intelektualne sposobnosti.

Ključne besede: trgovina, prodaja, trgovec, prodajalec, trgovski poklic, prva polovica 20. stoletja.

POČIVAVŠEK Marija, PhD, Museum Counselor,
Museum of Recent History Celje, Prešernova ulica 17,
SI-3000 Celje, marija.pocivavsek@mnzc.si

339.37-051"19"

**THE ART OF SELLING OR HOW TO BE
A GOOD SALESMAN**

*The image of the salesman in the first half
of the 20th century*

The profession of the tradesman is not regulated in Slovenia – the idea being to remove administrative barriers and increase mobility and flexibility in finding work and employment – and requires no training. Given that consumers are demanding and conscientious, the key decision-making protagonists believed that a competitive market would ensure continual growth in the quality of trading. However, this was not the case in the past. Older Slovenian tradesmen prospered and gained respect through self-education and diligence. In modern times, in the second half of the 19th century and the early 20th century, during the gradual development of the consumer society, working in a shop required theoretical and practical training that the candidates acquired through a diversified system of training institutions for tradesmen, while life-long training took place through specialized magazines. (In the pre-internet era) tradesmen had to know the goods they were selling, and they needed a good general education as well as certain intellectual abilities.

Key words: trade, selling, tradesman, shop assistant, trading profession, first half of 20th century.

Kakšen naj bo dober trgovec

»Računstvo je trgovcu konj. Številke trgovčeve ne morejo biti ličneje, pisava njegova težko čednejša, spisi njegovi ne krajši in suhoparnejši – prav brez vse poezije. 'Čas je denar', je trgovčev pregovor, njegov bog pa denar. On je le materialist, nikakor ne idealist; zato sovraži tudi vse utrudljive vaje – razen računstva. Vsakega človeka ceni trgovec le po njegovi denarni vrednosti; a vendar ima brez izjeme za vsakega kupca smehljiv, prijazen obraz in priliznjen jezik. Kadar trgovec hvali in priporoča svoje blago, mu ni para v zgovornosti: njegovo blago je vselej najlepše, najbolj primerno noši in času, njegova obleka se ga prijema, kakor da bi bil ravnokar izlezal iz vode. Pripravljen je trgovec vedno sprejemati naročila in vsakemu postreči; tudi že po obrazu ugane, po kaj si prišel, in bo vselej natanko zadel tvoj okus ter ti povedal, kaj bi se ti najboljše podalo.«¹ Takole hudo mušno – seveda tudi z zrnem resnice – je trgovčeve lastnosti na začetku 20. stoletja karikirali pisatelj Jakob Alešovec.

»Prodajati zna vsakdo', bi rekel nestrokovnjak. Trgovci pa vemo, da je dobro prodajati neke vrste umetnost, ki jo med sto prodajalci zna komaj par. Zakaj dobro prodajati pomeni ne le kupovalca zadovoljiti, nego ga tudi na trgovino prikleniti ter ga pridobiti zase tako, da privablja še druge kupovalce. Ljudi poznati, jih prav presoja glede njih okusa, želj in imetka, pravilno streči najodličnejšemu, kakor najpreprostejšemu, biti prijazen in uslužen v pravi meri, vse to ni lahko. /.../ Ako pride kupovalec v trgovino, /.../ v kateri se prodajalec precej časa zanj niti ne zmeni, v taki trgovini kupovalec ne more biti zadovoljen in se bržčas ne vrne nikoli več. Kjer se pomočniki s kupovalci ponujajo in jih drug drugemu odrivajo, kjer mora končno vajenec vprašati kupovalca ali kupovalko, česa si želi, taka trgovina ne more biti dobra. Neprijaznost, čmernost, raztresenost, lenobnost, neuslužnost prodajalcev so prav tako škodljive vsaki trgovini, kakor vsiljivost, blebetavost, neznosna sladkobnost ali dobrikavost.«² Prodajalčeva dolžnost ni bila samo, da pokaže svoje teoretično znanje, temveč tudi, da »s svojo prirojeno oz. pridobljeno sposobnostjo ustreže želji kupca, mu obrazloži kakovost in vrsto blaga, ki je kupcu všeč,

in ga s tem nekako naveže na trgovino, da postane njegov stalen odjemalec. Pozornost pa mora obračati tudi na spremljevalca kupčevega, če je to njegov otrok, njemu, ki je ljubljenec staršev, in često ustreže tudi njegovi želji in njegovim zahtevam; saj tudi on zna že upoštevati dobre in slabe strani, prijaznost in nevljudnost prodajalca. Poklic trgovca-prodajalca se prišteva med najlažje, češ 'za pultom stati in ponuditi kupcu naročeno blago, ni nobena umetnost'. Ni to umetnost za onega, ki nima smisla in veselja za trgovski stan, ki se ne zna vživeti v ta poklic, ki dela, ker je prisiljen, da si zasluži vsakdanji kruh.«³

Trgovski poklic zahteva v moderni dobi, so pisali v dvajsetih letih 20. stoletja, posebno in popolno teoretično in praktično izobrazbo, še več, posebne intelektualne sposobnosti, ki v drugih poklicih niso nujne, npr. dober spomin. V trgovini je bilo namreč potrebno – v času brez računalnikov – v spominu obdržati veliko različnih podatkov, cen, obrazcev, datumov, naslovov, obrazov itd. Francoske šole so celo uvedle poseben predmet, kot je Znanstvena vzgoja trgovčevih sposobnosti.⁴ In kakšen bi naj bil dober prodajalec? Najprej prijazen, a ne osladen, zatem ustrežljiv, ne sme delati razlik med kupci, dobro mora poznati blago, ki ga prodaja. Blago mora kupcu lepo pokazati in predstaviti, kupljeno pa lično zaviti. Od vsakega kupca (naj si je kaj kupil ali ne) se prijazno poslovi. »Nikoli se ne razburiti, vedno ostati miren in stvaren, je glavna vrlina vsakega prodajalca, zlasti pa šefa. Nič ne vpliva bolj odbijajoče, nego pričkanje med kupovalcem in prodajalcem ali med šefom in pomočnikom.«⁵ Dober prodajalec (je) mora(l) izvrstno poznati blago, ki ga (je) prodaja(l) in to znanje posredovati kupcu. »Prodajalec, ki je vedno vljuden, miren in potrpežljiv, ki dobro razume svojo stvar in jo zna prepričevalno pokazati, bo gotovo v ogromni večini primerov uspel.« Nekateri kupci so potrebovali tudi spodbudo, s pomočjo katere so se odločili za nakup določene stvari. Na podeželju so trgovci včasih uporabili takšno sugestijo, da so stoječ med vrati s primerno besedo vplivali na omahljivce, da stopijo v trgovino; v mestih je tak sugestivni vpliv lahko opravila

¹ Alešovec, Ljubljanske slike, str. 8.

² Šilec, Dobre prodajalne, Trgovski tovariš, št. 5, 1927.

³ Predavanje o »Prodajni umetnosti v praksi« v Celju, Nova doba, št. 11, 12. 3. 1937.

⁴ Podbrežnik, Kultiviranje spomina, Trgovski tovariš, št. 2, 1926.

⁵ Šilec, Dobre prodajalne in dobri prodajalci, Trgovski tovariš, št. 5, 1927.

Prodajalna Nabavljalne zadruga državnih uslužbencev na Prešernovi ulici v Celju, trideseta leta 20. stol.
(Muzej novejšje zgodovine Celje)

pravilno aranžirana izložba. Prodajalca bi naj pri prodaji vodila želja: »Naj bo kupec kdor si bode, naj kupi mnogo ali malo, postreči mu hočem tako, da bo njegova želja izpolnjena. Služiti kupcu, to je danes geslo trgovine in torej prodajalca.« Namreč: »Neodločen kupec – priznajmo, da so to večinoma ženske – spravi lahko najpotrpežljivega prodajalca v obup. Skladi blaga že leže pred neodločnejšem, desetkrat ste že segli po bloku v sladki nadi, da se vam je prodaja že posrečila, toda vedno pride kaj vmes. Ali še ni pravi odtenek barve, ali še ni pravi vzorec, ali je bilo spet prejšnje boljše itd. Umevno, da ne boste trenili niti z očesom, temveč kazali ves čas najprijaznejši obraz. Toda če spoznate, da neodločnost ni v blagu temveč v kupovalki, takrat je možen samo en izhod. /.../ Pravilna sugestija je v takih primerih vredna zlata.«⁶ In po uspešno opravljenem nakupu je zadovoljen kupec najboljša reklama. Še bi lahko našli podobne resnice, veletrgovec Marshall Fields

iz Chicaga pa naj bi izrekel tisto znano: »Kupec ima vedno prav.«⁷

Trgovcem so svetovali, naj prodajajo vedno le kvalitetno blago: »Nič ne škoduje trgovini tako, kot nepoštena postrežba ali prodaja slabega blaga. Odjemalci hitro pozabijo, da so kupili poceni, ne pozabijo pa zlepa, če so kupili slabo.« Priporočali so jim tudi, naj bodo vsi izdelki vidno opremljeni s ceno, tudi v izložbah. Zlasti podeželskim trgovcem z mešanim blagom so bili namenjeni nasveti, kako naj razvrščajo blago, ga hranijo in sortirajo: »Nikoli ne imej zraven riža ali testenin in moke petroleja, zraven svinjske masti kolomaza. Moka naj bo v predalih s pokrovi, ki pa ne smejo biti odprti, da se moka ne zapraši in umaže. Tudi olje ne sme biti v odprtih stojalih, da tonejo muhe in miši v olju.« V trgovskem časopisju so poudarjali pomen hitre in točne postrežbe ter upoštevanje želja strank. Zanimivo, že

⁶ Rakuša, Kako postanem dober prodajalec, str. 5-24.

⁷ Šilec, Šestnajst resnic Cassonovih o trgovinstvu, Trgovski tovariš, št. 7, 1931.

med svetovnima vojnama so poudarjali tudi geslo Kupujmo domače: »*Da podpiramo in pomagamo naši industriji in trgovini, kupujmo in razpečavajmo po možnosti le domače pridelke in izdelke. Ako prodajamo domače pridelke in izdelke, zasluži naš tovarnar, naš delavec, denar ostane doma in več se kupna moč vseh slojev naše zemlje.*»⁸

Če človek najde poklic, ki mu ustreza po njegovih duševnih in telesnih sposobnostih, lahko pričakuje veselje do dela, zadovoljstvo in srečno življenje.⁹ Kakšen naj bo trgovec v razmerju do strank na eni in kako naj deluje v korist trgovine na drugi strani, je v 37 točkah povzel Marijan Jamšek. Do strank naj bodo vedno prijazni, obzirni in uvidevni, za interese podjetja pa naj skrbijo, kot da je njihovo. Pa seveda na stalno izobraževanje ne smejo pozabiti: »*Izobražuj se neumorno v svojem poklicu dalje; porabi vsako priliko za lastno izobrazbo (nadaljevalne tečaje, predavanja, itd).*»¹⁰ »Nove razmere, vseobčni napredek, naraščajoča konkurenca ter dvigajoča se civilizacija in izbirčnost občinstva stavljajo na trgovca zahteve, o katerih se trgovcu v dobrih starih časih ni niti sanjalo. Kdor se ne more prilagoditi, mora dandanes tudi v najvišji vročini 'zmrzniti' ali pa ostati 'branjevec' ... Nikakor ni le naša marota, ko zahtevamo vedno znova: trgovci, čitajte, izobražujte se, iščite kulture na vsakem koraku! Kdor noče navzgor, mora prej ali slej navzdol.«¹¹

Trgovcu je lahko zelo koristil sloves modernosti. Med ljudmi se je tako širil glas: »*Pojdimo k N-ju, ki je modern trgovec: on ima vse, preskrbi vse, se ravna po modi, pozna velikomestni svet! K M-ju ne hodimo: ta je starokopitnež, dolgočasnež! Sloves modernosti se je pridobil trgovec s pravilno reklamo, dobrimi inserati, modernimi izložbami, resnično modernim blagom in s spoznanjem aktualnosti ter velikomestnih novitet. Trgovec mora biti zato biti vedno na tekočem in gledati preko domače ograje, sicer ga prehitijo drugi. Kdor pa uživa sloves modernega trgovca, proda zlahka celo staro, obležano robo.*»¹² Moderni trgovec naj čim redkeje uporablja besedo »*Nimamo!*«, temveč se mora takoj odzvati

na povpraševanje ter naročiti želeni artikel oz. vsaj povedati, kje se ga da dobiti. V naprednih krogih so po vzorih iz Amerike in zahodne Evrope poudarjali, da mora biti moderni trgovec tudi dober psiholog. Menili so, da je tudi prodajni talent lahko prirojen, kot je lahko prirojen talent za muzikalnost, za umetniško ustvarjanje ipd. Dober trgovec mora imeti igralske spodobnosti, »*smehlja se, ko bi rad zdivil, ostaja miren in hladen, dasi vse kipi po njem. Dobri prodajalec je kakor tisti popolni gentleman, o katerem piše lord Chesterfield svojemu sinu: neotesanost ga boli kakor udarec s pestjo v obraz; toda ako gentlemana ubiješ, bo še iz groba klical: 'Hvala lepa!'*«. Prodajalec mora znati prepoznati nakupovalčevo željo in mu jo izpolniti tako, da bo popolnoma zadovoljen. Kupec pogosto še sam ne ve, kaj in kako bi; zato mora dober prodajalec znati razbrati njegove želje in mu jih pomagati izpolniti. Vrlina dobrega prodajalca je torej, da se zna prilagajati vsakemu kupcu posebej in ne ravna enako v vseh situacijah, torej ne tako: »*Nežnost je izumrla, promet z masami ubija vsako osebno zvezo. Razvila pa se je neka šablonska ljubeznivost, ki človeka finejšega čustva naravnost podi iz trgovin. To je tista topa mehanična, neobčutena prijaznost, ki se reži do ušes, stresa besede v celih vodopadih, ki pa zledeni v trenotku, ko je napisan račun.*« Nadalje so ugotavljali, da je še bolj kot ljubeznivost prodajalca pomembna »*ljubeznivo prodana roba*«: kjer bodo kupci našli blago, kakršnega so iskali, bodo zadovoljni tudi s prodajalcem.¹³ Sploh so se radi v marsičem zgledovali po Ameriki, tudi glede hitrosti oz. temeljitosti postrežbe (Američani so bili bolj kot za hitro postrežbo velikega števila kupcev navdušeni za počasno metodo, pri kateri so se stranki posvetili in jih opozarjali na različno blago). »*Za trgovca je vsekakor ugodneje, da ista stranka kupi več reči, nego ako kupuje v velikem številu odjemalcev vsak zase vedno le posamezne predmete.*»¹⁴

Odlika dobrega trgovca pa so bile tudi moralne lastnosti: kupcu mora izročiti tisto blago, za katero sta se pogodila, in to za primerno ceno, nadalje pa mora kupca tudi opozoriti na morebitne napake predmeta. Moralni teolog dr. Josip Ujčič je v svojem predavanju na šestem Merkurjevem družabnem večeru okrcal tudi »*umazano*« konkurenco, ki da

⁸ Z., *Kako povečam promet?* Trgovski tovariš, št. 11, 1928.

⁹ Klinc, *Gospodarska psihologija*, Trgovski tovariš, št. 6, 1926.

¹⁰ Jamšek, *Zlate besede prodajalcem!* Trgovski tovariš, št. 4, 1924.

¹¹ Šilec, *Prodajalec psiholog*, Trgovski tovariš, št. 12, 1925.

¹² *Modern trgovec*, Trgovski tovariš, št. 2, 1926.

¹³ Šilec, *Prodajalec psiholog*, Trgovski tovariš, št. 12, 1925.

¹⁴ *Počasi ali urno postrezati*, Trgovski tovariš, št. 2, 1926.

Prodajalca v trgovini z mešanim blagom Regvat na Pilštanju, pred drugo svetovno vojno
(Muzej novejšje zgodovine Celje)

je »kriminalno nevarna«, moralno sporno je bilo po njegovem uveljavljanje zasebnega monopola in kartela (dogovor trgovcev, da ne bodo prodajali pod določeno ceno), priporočljiva pa medsebojna vzajemnost med trgovci. Izložba mora biti estetsko postavljena, trgovina mora biti urejena in čista, osebje pa primerno in dostojno oblečeno. Reklama mora biti okusna, inserat pa – kljub temu, da mora vzbujati pozornost – ne sme lagati. Najboljša reklama pa je dobro blago in prijazna postrežba.¹⁵

Inteligenten prodajalec mora znati kupca opazovati. Blago mora narediti zanimivo, znati ga mora prepričati, da je nakup ne samo smiseln, temveč tudi nujen. »Prodajalec je vrtnar, kupec je vrt. Treba je sejati, da je mogoče žeti. Brez dela ni jela, zlasti ne v trgovskem poklicu.«¹⁶ »Trgovina in trgovci se ne morejo privoščiti, da bi bili muhasti in delati le, kadar so razpoloženi. V trgovini mora človek delati, čeprav bi rajši igral tenis, in naj bo takšno ali drugače no vreme, trgovec in njegovi uslužbenci morajo stati

na svojem mestu. Za trgovino ni nobenih počitnic.«¹⁷ Naštete predstave o trgovcih so bile karseda zahtevne, zato ne preseneča, da so bili redki, ki so lahko zadostili navedenim merilom. »In vendar je ne malo trgovcev, ki zatrjujejo, da občinstvo zahteva preveč. Gospodje hočejo biti, ne služitelji, ukazovati, ne poslušati, počivati, ne pa delati. Brez pravega poklica so zašli v trgovstvo, v katerem ne dosežejo uspeha. Vedejo se, kakor bi hoteli reči: 'Vzemite ali pustite – samo čimprej izginite!' Da bi strankam razlagali in razkazovali robo, to se jim zdi preveč zahtevno; da bi vpraševali, česa in kakšnega si ljudje žele in da bi jih z ljubeznivostjo priklepali, to jim niti na misel ne pride. Ljudje zahtevajo pa preveč! In takih misli so tudi mnogi trgovski pomočniki in pomočnice.«¹⁸

Glede konkurence se je trgovcem zdelo smotrno, da proučujejo taktiko in metode svojih konkurentov, jih posnemajo in so sami še boljši. Ali druga možnost, da se specializirajo za stroko, v kateri so bili močni, ter tako postanejo še močnejši. Po

¹⁵ Ujčič, *Trgovina in morala*, *Trgovski tovariš*, št. 1, 1930.

¹⁶ Šilec, *Še nekaj trgovskih načel*, *Trgovski tovariš*, št. 8-9, 1931.

¹⁷ Šilec, *Pa zaključimo s Cassonovimi načeli!* *Trgovski tovariš*, št. 12, 1931.

¹⁸ Šilec, *»Ljudje zahtevajo preveč«*, *Trgovski tovariš*, št. 1, 1933.

njihovem mnenju se lahko otreseš konkurence tudi tako, da »si urnejši, uslužnejši, prijaznejši, da imaš čednejšo trgovino ter okusnejšo izložbo in solidnejšo reklamo kot tvoj tekmeč.« Lahko pa so se tudi poskusili v novi stroki ali pa se navsezadnje umaknili na novo lokacijo (*»Z bikom se ni bosti«*). Moderni trgovec mora spoštovati nasprotnika; sloga in medsebojno spoštovanje prinašajo namreč ugled in zaupanje vsem. Zatorej naj trgovci stremijo k tem načelom, pobijajo pa naj le nelojalno konkurenco, konkurenco podjetnejšega in bistrejšega duha pa naj spoštujejo in posnemajo.¹⁹ Jugoslovanski zakon o zatiranju nelojalne konkurence iz aprila 1930 je bil uperjen proti nepošteni konkurenci, ki se je izvajala z različnimi sredstvi: prisvajanjem imena, firme ali znaka konkurenčnega podjetja; proizvajanjem odlikovanj, zaščitnih pravic in neupravičenih naslovov; blatenjem konkurenčnega podjetja in blaga; zlorabo poslovne tajnosti; nelojalno in namišljeno reklamo itd.²⁰ Povojne razmere in velika konkurenca so povzročili, da so se prenekateri trgovci začeli posluževati sredstev, ki obstoječih zakonskih predpisov sicer niso kršili, a so bili v nasprotju z dobrimi trgovskimi običaji. Omenjeni zakon pa je omogočal tožbo proti takim primerom nelojalne konkurence, tudi če je šlo za neresnično označbo porekla blaga. Kdor je kršil omenjeni zakon, so ga obsodili ne le na povrnitev povzročene škode, ampak tudi na denarno globo; denarne kazni so se stekale v posebni fond, namenjen podpori dobrodelnih ustanov, zlasti strokovnega šolstva.²¹

Feminizacija trgovskega poklica

Že na prelomu iz 19. v 20. stoletje so se v trgovini začele pogosteje zaposlovati ženske. V tem kontekstu je tudi v trgovini obstajalo t.i. žensko vprašanje. Na prvem trgovskem shodu leta 1907 v Ljubljani so prisotni izrazili željo, da bi bile ženske, zaposlene v trgovini, za enako delo kot moški vsaj približno enako plačane. *»Da bi pa ženske mogle nadomestiti moške na vodilnih in boljših mestih, je pa itak izključeno«*.²² To je bilo vodstvu slovenske trgovske organizacije nepojmljivo še leta 1907, ko je

na velikem shodu žensk v Pragi prvič nastopila tudi Slovenka in govorila o pravicah žensk. Ivan Volk je k prej omenjenemu mnenju dodal še: *»Priznati mi mora vsakdo, da se skoro vsak trgovski nastavljenec²³ posveti z vso vnemo svojemu poklicu, česar pri nastavljenkah ne moremo trditi«*, ker *»si je nastavljenec izbral ta poklic za vse svoje življenje, ga rabi ženska le za nekako prehodno dobo; njen cilj in ideal je po mojem mnenju le moštitev. Naravno je torej, da vsled tega ne opravlja svoje službe s takim veseljem in zanimanjem kakor bi bilo pričakovati. Tudi glede podjetnosti se ne morejo kosati s svojimi moškimi tovariši. Če se pa semintja najde kaka izjema, nam ta izjema naša izvajanja le okrepi.«*²⁴ Za današnje čase prav gotovo šovinistična oznaka, a v danih razmerah takšno stališče najbrž ni izstopalo. To je bil čas, ko so bile ženske še prikrajšane za poklicno kariero; podobno je bilo npr. v učiteljskem poklicu, kjer je bila lahko ženska poklicno aktivna le do poroke. *»Pred nekaj leti še ni bilo na Kranjskem niti polovica toliko ženskih uslužbencev, kot jih imamo sedaj samo v Ljubljani, kjer ne najdemo skoraj pisarne ali trgovine, v kateri ne bi bilo ene ali dveh ženskih nastavljenk.«* Kakor so v trgovskih krogih po eni strani sicer pozdravljali vstop žensk v trgovino, so po drugi strani ta pojav smatrali kot negativen, predvsem v smislu konkurenčnosti in posledično nižjih plač v tej stroki. *»Samo po sebi je jasno, da zelo škoduje vedno bolj se množeče vsiljevanje žene v trgovino moškim nastavljenecem. V prvi vrsti s tem, da vpliva sicer ne na delo, pač pa na višino že itak skromne plače naših sotrudnikov.«*²⁵

Ženska pa ni bila v trgovini samo nastavljenka, ampak je lahko igrala aktivno vlogo: lahko je bila udeležena v moževi trgovini z določenim deležem (komanditna ali tiha družba), lahko je skupaj z možem vodila trgovino (javna trgovinska družba), lahko pa je bila tudi sama lastnica. A v teh primerih je bila zadeva bolj komplicirana: poročena žena brez moškega dovoljenja ni mogla biti trgovka. Če sta imela zakonca vsak svoje premoženje, je žena trgovka s vsem svojim premoženjem jamčila za trgovinske dolgovce. V primeru skupnega pre-

¹⁹ Šilec, *Konkurenca, Trgovski tovariš*, št. 6, 1930.

²⁰ Dr. Nemo, *Trgovsko-gospodarski leksikon I*, str. 577.

²¹ *Zakon o pobijanju nelojalne konkurence, Trgovski tovariš*, št. 3-4, 1930.

²² Poročilo o I. slovenskem trgovskem shodu v Ljubljani dne 20. oktobra 1907, *Slovenski trgovski vestnik*, št. 11, 1907.

²³ V trgovini zaposleno osebo: prodajalci, trgovski potniki, uradniki, skladiščniki ...

²⁴ Poročilo o I. slovenskem trgovskem shodu v Ljubljani dne 20. oktobra 1907, *Slovenski trgovski vestnik*, št. 11, 1907.

²⁵ P., *Ženska kot nastavljenka v trgovini, Slovenski trgovski vestnik*, št. 2, 1906.

moženja so lahko upniki za pokritje svojih terjatev zahtevali le polovico premoženja, druga polovica je bila moževa; v primeru stečaja se je zato najprej skupno premoženje razdelilo na pol. V primeru, da je v stečaj prišel protokolirani trgovec, je lahko njegova žena iz stečajne mase zahtevala le tolikšen delež, kot je bil zapisan v ženitni pogodbi, ki je bila vpisana v trgovinski register.²⁶

Prodajalka v Rakuschevi trgovini z železnino v Celju, ok. 1930
(Muzej novejšje zgodovine Celje)

Trgovski gremiji so smeli poleg evidence članov voditi tudi evidence vajencev in pomočnikov. Tako so npr. leta 1926 vaječke v šestih okrajih presegale število vajencev, zato so nekateri gremiji, med njimi mariborski, sprejeli nekatere ukrepe, da bi zajezili priliv ženskega osebja v trgovino. Tako so na občnem zboru sklenili, da v bodoče ne bodo več sprejemali vajenk v špecerijsko, manufakturno, kolonialno in železninarsko stroko.²⁷

Trgovina je vso avstrijsko obdobje imela med aktivnimi do eno tretjino žensk, njihov delež je počasi, a vztrajno naraščal.²⁸ Med svetovnim vojnama se je torej žensko vprašanje oz. vprašanje ekonomske emancipacije žensk zastavljalo kot eno osrednjih vprašanj družbenega razvoja,²⁹ s tem pa tudi prispevalo k uveljavitvi enakopravnejšega položaja žensk v slovenski družbi.

Poklici v trgovini

Kako je bilo mogoče postati idealen, ali pa vsaj dober trgovec? Poleg (trgovskih) šol so za izobrazbo trgovcev skrbeli strokovni listi in revije, ki so s teo-

retičnimi prispevki dopolnjevali praktična znanja trgovcev. »Trgovec, ki se zanaša le na to, kar v praksi sam doživlja in se ne oklepa tudi strokovnega čtiva, ostane le polizobražen, ki so mu razmere v trgovini izven njegovega ožjega delokroga španska vas.«³⁰

Poklice v trgovini lahko v grobem razdelimo v dve skupini: v prodajno (trgovci, prodajalci) in v pisarniško (kontoristi) osebje. Prva skupina je imela opraviti z blagom, nakupom in prodajo ter s strankami, druga pa z dopisovanjem, vpisovanjem in računanjem. Omenjeni skupini sta si bili precej raznoliki, trgovsko šolstvo pa je bilo – resnici na ljubo – bolj orientirano na drugo skupino.³¹

V manjših trgovinah je bilo trgovanje družinski posel; s trgovino so se praviloma ukvarjali trgovci (lastniki) s svojo družino; v trgovini so pomagali tudi odraščajoči otroci trgovca. Večji trgovci so imeli vajence, včasih tudi pomočnike. Pomočniki in vajenci so morali biti v trgovini približno pol ure pred odprtjem, seveda pa tudi vsaj toliko časa po njenem zaprtju, da so postorili vse potrebno za naslednji nakupovalni dan. Na delovnem mestu so zaposleni nosili delovne halje, bodisi modre, črne, sive ali rjave. Trgovci so bili lepše oblečeni, po mo-

²⁶ M[arn], *Žena kot trgovčeva soproga*, Slovenski trgovski vestnik, št. 9, 1906.

²⁷ Mohorič, *Položaj trgovstva v Sloveniji l. 1926*, Trgovski tovariš, št. 5, 1927.

²⁸ Fischer, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*, str. 105-106, 209.

²⁹ Lazarevič, *Na poti v moderno v »vmesnih časih«*, 1918-1941, str. 29.

³⁰ Jovan, *Naša industrija in trgovina*, Trgovsko-obrtno-industrijski letnik, str. 12.

³¹ Več o strokovnem trgovskem šolstvu gl. Počivavšek, *En gros & en detail*, str. 356-373.

Trgovec pred trgovino Weren na Prešernovi ulici v Celju
(Muzej novejša zgodovine Celje)

žnosti so nosili belo srajco, preko nje telovnik.³² Če so bili od dlje, so pomočniki in vajenci tudi stanovali pri družini trgovca.³³

Trgovec

»Od mladosti že navajen delovanja, je trgovec zgleden v vsakem oziru. 'Barantati' je njegovo geslo; v njegovi slovnici je beseda 'plačati' glavno ime; odstotki so samoposebi razumljivi prilogi; dobiček je posnemek, pa tudi glagol, včasih celó negacija; v takem slučaju se mu pokaže 'konkurs'. Posebno navajen je trgovec gibati se med 'aktivom' in 'pasivom'; če sta oba enaka, on nič ne tehta. Znanje latinskega jezika

sega pri trgovcu le do besede 'kredit'; 'debet' kaj rad pozabi. Bolj izurjen je pa večinoma vsak trgovec v laščini, tako da dobro pozna razloček med 'netto', 'brutto', 'sporco' itd. Nemški in slovenski zna le toliko, da prodaja; če bi še tega ne znal, bi ne mogel govoriti. Sploh pa, kadar kupuje, govori trgovec rad nemški; če pa prodaja, zna dobro slovenski.«³⁴ Takole se je Alešovec na prelomu stoletja pošalil iz trgovskega poklica. Sicer pa je bil po določilih trgovskega zakonika trgovec vsak, ki se je ukvarjal s trgovskimi posli, torej kdor je kupoval in nato dalje prodajal blago, tudi, če ga je vmes obdelal oz. predelal. Za razliko od trgovca pa je obrtnik obdeloval blago, ki mu ga je prinesla stranka.³⁵

Poslovodja

To je bilo eno najodgovornejših delovnih mest, saj je bil poslovodja namestnik lastnika oz. zastopnik družabnikov ali delničarjev. Poslovodja je moral biti razgledan, izobražen, zelo dobro je moral poznati zakonitosti trgovine. Tako pri zaposlenih kot pri strankah – dobaviteljnih in odjemalcih – je moral vzbujati zaupanje. Dnevno je moral biti v stiku z nameščenci, da je bil na tekočem glede zaloga blaga, stanja blagajne ipd. Njegovo glavno opravilo je bilo seveda nakup in prodaja blaga, pa vzgoja nameščenecv, saj je »najboljše premoženje podjetja dober in stalen odjemalec.«³⁶

Pomočnik / prodajalec

Trgovski pomočnik, nekdanj poimenovan *komí* (fr. commis = prodajalec) je bil nameščenec,³⁷ zaposlen pretežno s trgovskimi opravili v trgovinskih in ostalih obrtéh, ki so spadale pod obrtni zakon ali nameščenec, zaposlen pretežno s trgovskimi opravili v drugih podjetjih in poklicih, kjer so za njihove nameščence prav tako veljali predpisi obrtnega zakona. In kdo vse je lahko opravljal trgovinska opravila? To so bili poleg trgovskih pomočnikov

³⁴ Alešovec, Ljubljanske slike, str. 7.

³⁵ Vrančič, Trgovski sotrudnik so vendarle dobili svoje zavarovanje! Trgovski tovariš, št. 5-6, 1940.

³⁶ Urbančič, Osojbe trgovskih podjetij, Trgovski tovariš, št. 6, 1924.

³⁷ Kdor je v delovnem razmerju z vnaprej določenim, stalnim (mesečnim) dohodkom, plačo, navadno za opravljanje nefizičnega dela.

³² Prim.: Počivavšek, Zakaj lodn v Muzeju na prostem?, str. 83.

³³ Več o skupnem bivanju trgovcev oz. mojstrov s pomočniki in vajenci, zlasti v 19. stoletju: Studen, Svetovi socialne enakosti spalnic in spanja, str. 320-323.

(prodajalcev) še npr. blagajničarke, izložbeni aranžerji, skladiščniki, potniki itd.³⁸

Dober prodajalec je moral biti urejen in primerne obnašanja. »Malo je trgovcev, ki svoje učence in pomočnike podučijo, da igra v trgovini eno glavnih vlog vsestranska moralna, da mora biti prodajalec pošten, prijazen, uslužen, da mora gledati na čistočo svojega telesa in obleke, da se mora kar največkrat briti, imeti lepo osnažene čevlje in drugo. /.../ V nadaljnjem je važno za dobrega prodajalca, da se v trgovini pravilno in primerno obnaša.«³⁹ Trgovski pomočniki so bili prisotni v vseh večjih trgovinah, v katerih je poleg lastnika in njegove družine delalo tudi zaposleno osebje; njihovo delo je bilo mnogokdaj ključno za dobro poslovanje trgovine oz. trgovinskega podjetja. »Skratka, trgovskim ljudem je treba precej psihologije, dušeslovja, da se znajo vmisliti v miselnost, položaj in značaj kupujočih oseb. Edino pravilno je, da se postaviš na stališče stranke, da premisliš, kako bi ravnal ti, ako bi bil dotični odjemalec, zakaj vse ni in ne more biti enako za vsakogar. Kultura, potrebe, okusi in zlasti sredstva, ki so na razpolago, so različna. Prodajalec, ki hoče doseči uspeh, mora te razlike upoštevati. Zato tudi ne more z vsemi odjemalci enako govoriti, ne glede na njih socialni položaj in njih starost.«⁴⁰

Po avstrijskem obrtnem redu, ki je bil v veljavi še prva leta jugoslovanske države, je bil znotraj gremija trgovcev oblikovan tudi pomočniški zbor. V Celju so le-tega smatrali za zakonsko nujnega, torej obveznega. Zato so se na občnem zboru junija 1928 izrekli, da je zanje edina svobodna zastopnica trgovskih interesov Zveza privatnih nameščencev Jugoslavije oz. njena podružnica v Celju,⁴¹ katera si

Vajenci in pomočniki v celjski trgovini z železnino D. Rakusch, 1931
(Muzej novejšje zgodovine Celje)

je prizadevala zlasti glede enotnega delovnega časa in nedeljskega počitka.⁴² Slovenski zasebni nameščenci so bili večinoma organizirani v samostojnih organizacijah, izjema v tem oziru je bila Zveza trgovskih nastavljenecv, ustanovljena oktobra 1919 v Ljubljani, ki je težila k povezovanju s centralno organizacijo zasebnih nameščencev; to je povzročalo močna nasprotja med članstvom, kar so izkoristile tudi nekatere politične stranke.⁴³ Pomočniške zbornice je predvidel tudi obrtni zakon, a ker tozadevni podzakonski akti še niso bili sprejeti, je Zbornica za trgovino, obrt in industrijo vsem združenjem trgovcev v Sloveniji poslala obvestilo, da naj svoja pravila dopolnijo tudi s to opcijo.⁴⁴

Vajenec

Že avstrijski obrtni red je prepuščal trgovskim gremijem, da v svojih pravilih določijo še dopustno število trgovskih vajencev. To število se je običajno vezalo na število pomočnikov. Tako so trgovci brez ali z enim pomočnikom lahko imeli enega vajenca, tisti z dvema do štirimi pomočniki pa dva do štiri, kar je bilo največkrat tudi maksimalno število vajencev pri enem trgovcu. Zaradi kakovostnejšega izobraževanja vajencev pa so si določeni trgovski

³⁸ Vrančič, Trgovski sotrudnik so vendarle dobili svoje zavarovanje! Trgovski tovariš, št. 5-6, 1940.

³⁹ Urbančič, Osojbe trgovskih podjetij, Trgovski tovariš, št. 1, 1924.

⁴⁰ Šilec, Česa je treba za trgovski poklic? Trgovski tovariš, št. 11, 1932.

⁴¹ Nova doba, št. 71, 25. 6. 1928.

⁴² Zahteve trgovskih nameščencev v Celju, Nova doba, št. 55, 11. 7. 1930.

⁴³ Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem, str. 195-196.

⁴⁴ AS_448 Zbornica TOI, f. 80/3, Okrožnica Zbornice TOI vsem združenjem trgovcev, 19. 1. 1937.

krogi prizadevali, da bi bilo razmerje 2:1 v korist pomočnikov.⁴⁵

Vajenci so bili tisti, ki so se pri trgovcih praktično usposabljal za delo v trgovini. V uk so jih sprejemali po dopolnjenem 12. letu starosti, dodatni pogoj je bilo opravljenih šest razredov ljudske šole ali dveh razredov srednje šole. Takole je mati svetovala mlademu Seliškarju, česa se naj oprime, da bo imel v življenju vsega dovolj: »Fant, pazi se! Že mnogo ljudi je znorelo, ker so se preveč gnali z učenjem, a trgovcu se ni treba nič učiti iz knjig; blago kupi, blago proda, a dobiček v mošnjiček, to je vsa njegova učenost. Poglej trgovca Peternela! Še podpisati se ni znal, ko je prišel v Ljubljano, danes pa ima celo rajdo hiš, kočijo, konjičke, denarja pa toliko, da ne ve, kam z njim, hčere pa moži v najvišje vrhe.«⁴⁶ V pisni pogodbi, ki jo je trgovec sklenil z vajencem in ki jo je moral potrditi gremij, so bila zapisna medsebojna razmerja, tudi morebitno plačevanje učnine vajencu, tudi določila glede hrane, obleke, stanovanja, učnine v šoli in predvsem, do kdaj traja učna doba.⁴⁷ Vajenci so pogosto stanovali pri svojih delodajalcih, kjer so imeli poleg stanovanja na voljo tudi hrano, včasih tudi obleko. V teh primerih običajno niso bili deležni nagrade. Tista manjšina, ki je bila za svojo učno dobo plačana, je dobivala mesečno nagrado od 100 do 200 din. Po obrtnem zakonu je bila za vajence sicer predvidena denarna nagrada, a so se trgovci izgovarjali na ustrezno uredbo, ki pa je minister za trgovino še ni izdal. Če pa bi denarne nagrade že morali izplačevati, so trgovci predlagali, da vajencem prvo leto ne bi pripadale, v drugem letu bi znašale 100 din in v tretjem 200 din mesečno. Smatrali so namreč, da mora trgovec v učni dobi v usposabljanje vajencev vložiti veliko truda, ki »pravzaprav že nadomešča precejšnjo odškodnino«.⁴⁸ Vajenci so bili ob delu v trgovini dolžni obiskovati trgovsko nadaljevalno šolo. Ob koncu učne dobe je trgovec vajencu izdal učno spričevalo o zaključeni učni dobi, o njegovem vedenju in pridobljeni strokovni izobrazbi, šola pa odhodno spričevalo. Gremij je nato vajencu izdal učno pismo.⁴⁹

Da je bil dotok novih moči v trgovino večji, kot jih je ta panoga potrebovala, so opozarjali že sredi dvajsetih let: »Dotok k trgovini je preobil in treba ga je zaježiti. /.../ Dolžnost gremijev je, da omeje dotok v trgovski stan in da nudijo onim, ki se mu posvete, čim višjo mogočo izobrazbo. Omejitev je potrebna, ker imamo preveliko naraščaja, s katerim ne vemo nikamor. Mi ga potrebujemo mnogo manj, toda bolje izobraženega in izučenega.« Možnosti, da bi to dosegli, sta bili dve: z višjo zahtevano predizobrazbo bi lahko omejili število kandidatov; po drugi strani pa bi lahko normirali še dopustno število vajencev pri enem trgovcu.⁵⁰ Nakazoval se je tudi ukrep, ki bi lahko pomenil prvo sito pri izboru trgovskih vajencev: zdravniški pregled pred vstopom v uk. Praksa je namreč pokazala, da je v trgovske vrste vstopalo dosti vajencev, ki bodisi fizično niso bili kos težkemu delu v trgovini, bodisi njihov organizem ni dobro prenašal izpostavljenosti prahu in drugim škodljivim vplivom – ne nazadnje se je to kazalo v relativno visokem številu trgovskega osebja, obbolelega za belo kugo – jetiko.⁵¹ Leta 1930 so se po uredbi banske uprave v Ljubljani prvič vršile praktične pomočniške preizkušnje vajencev pred izpraševalnimi komisijami gremijev. Povprečni uspeh je bil dober, so pa učne gospodarje ponovno opozorili, naj več pozornosti namenijo šolski izobrazbi vajencev.⁵²

Zlasti v Ljubljani se je pogosto dogajalo, da so trgovci sprejemali vsako leto v uk nove vajence, po njihovi učni dobi pa jih niso zaposlili. Na ta način so imeli na voljo zastoj delovno silo, še posebej, če jim v času učne dobe niso nudili hrane in stanovanja.⁵³ Tovrstno obnašanje so ostro obsojali v trgovskem društvu Merkur. Tudi zaradi takšnih primerov so banski svetniki na svojih zasedanjih pogosto opozarjali na problem vajencev. Pri tem so imeli v mislih zlasti na njihovo izkoriščanje, saj jim gospodarji v skrbi za njihovo moralno življenje skorajda niso pustili prostega časa. Ne tako redko se je dogajalo, da so nekateri trgovci vajence tekom

⁴⁵ Slovenski trgovski vestnik, št. 11, 1906.

⁴⁶ Seliškar, Fantu so zrasla ušesa, str. 125–126.

⁴⁷ Šilec, Vajenci in gospodarji, Trgovski tovariš, št. 8, 1927.

⁴⁸ AS_448 Zbornica TOI, f. 78/2, Zapisnik odbora Združenja trgovcev v Celju, 29. 4. 1937.

⁴⁹ Šilec, Vajenci in gospodarji, Trgovski tovariš, št. 8, 1927.

⁵⁰ Kavčič, Izobrazba trgovskih vajencev in dolžnost naših gremijev, Trgovski tovariš, št. 5, 1925.

⁵¹ U[rbančič], Zdravniški pregledi vajencev, Trgovski tovariš, št. 7–8, 1926.

⁵² Občni zbor Gremija trgovcev v Celju, Nova doba, št. 21, 11. 3. 1932.

⁵³ Vprašanje trgovskih vajencev in trgovskih šol, Trgovski tovariš, št. 8, 1925.

Celjski trgovec Josip Jagodič s svojimi pomočniki v trgovini z železnino na Glavnem trgu, trideseta leta 20. stol.
(Muzej novejšje zgodovine Celje)

triletne učne dobe močno izkoriščali; imeli so jih za brezplačno delovno silo, od uka v trgovini pa so jim dali zelo malo. Tako ni bilo presenetljivo, da so jih po preteku vajeništva postavili na cesto, drugi trgovci pa so se potem takih delovnih moči v trgovini močno branili.⁵⁴ Zato so svetniki od kraljevske banske uprave terjali, naj poostri nadzor nad trgovskimi in obrtnimi vajenci, *»da bodo tudi ti imeli možnost, da se oddahnejo in odpočijejo v kakem kulturnem udruženju ali kakem športnem, zlasti pa sokolskem društvu v telovadnici«*.⁵⁵ Celjski trgovski in obrtni naraščaj je imel v začetku dvajsetih let organizirano tudi telovadbo, in sicer ob sredah zvečer in nedeljah dopoldan. Pozivali so vse trgovce in obrtnike, da pošljejo svoje vajence k telovadbi, *»ker le na podlagi iste si vzgojite čvrste in zdrave ljudi«*.⁵⁶ Kasneje so se nekateri trgovski vajenci že pritoževali, češ da jim gospodarji ne dovolijo hoditi k telovadbi k trgovsko-obrtniškem naraščaju celjskega Sokola; med njimi bi naj bili tudi slovenski trgovci.⁵⁷

Prizadevanja, da se uredi razmerje med zaposlenim osebjem, so obrodila sadove: veliki župan ljubljanske oblasti je januarja 1927 izdal okrožnico, na podlagi katere je lahko imel trgovec enega vajenca, na vsaka dva pomočnika pa še enega, vendar skupaj ne več kot tri.⁵⁸ Za primer: leta 1926 je bilo v Sloveniji 952 učnih gospodarjev, pri katerih je delalo 1.490 vajencev (povprečno 1,6 na gospodarja). Samo ena desetina trgovinskih obratov je imela vajence, devet desetih pa jih je obratovalo samih oz. z domačim osebjem. Trgovske nadaljevalne šole je obiskovalo le 50 % vseh učencev, od preostalih jih je večji del obiskoval splošne nadaljevalne šole skupaj z obrtniški vajenci, majhen delež pa je bil brez strokovnih šol.⁵⁹ Poglejmo še na mikro-nivo: v šolskem letu 1935/36 je bilo pri Združenju trgovcev za mesto Celje evidentiranih 89 vajencev pri 60 trgovcih. Največ jih je bilo pri Rakuschu in Stermeckem (po 7), sicer pa je večina trgovcev imela po enega vajenca.⁶⁰

⁵⁴ U[rbančič], *Kam plovemo? Trgovski tovariš*, št. 8, 1927.

⁵⁵ AS_77 Banski svet Dravske banovine, št. 77, f. 8, Stenografski zapisnik VI. zasedanja, februar 1935.

⁵⁶ *Nova doba*, št. 85, 9. 8. 1919.

⁵⁷ *Nova doba*, št. 26, 28. 9. 1920.

⁵⁸ Mohorič, *Položaj trgovstva v Sloveniji l. 1926*, *Trgovski tovariš*, št. 5, 1927.

⁵⁹ Mohorič, *Položaj trgovstva v Sloveniji l. 1926*, *Trgovski tovariš*, št. 6, 1927.

⁶⁰ AS_448 Zbornica TOI, f. 81/2, Spisek vajencev Združenja trgovcev za mesto Celje, leto 1935/36.

Trgovski knjigovodja

Na prelomu stoletja je primanjkovalo slovenskih knjigovodij. »Slovenski stariši namenijo svoje sine za razne stanove, pošiljajo jih v razne šole, a da bi kakšen slovenski mladenič tudi trgovsko šolo obiskoval, se le redko sliši. Iz tega sledi, da so knjigovodji, korespondenti itd. po Slovenskem večinoma le Nemci in če se ne zdramimo, ne bo nikoli boljše. Stariši slovenski, pošiljajte toraj vaše sinke tudi v trgovske šole, da bi naš narod kedaj imel dosti spretnih svojih trgovcev, kajti omikano in dobro trgovstvo je gotovo imeniten faktor vsake države, vsake dežele in vsakega naroda.«⁶¹

V majhnem podjetju je običajno knjige in račune vodil trgovec sam; če pa ni bil več knjigovodstva ali pa če je bilo podjetje večje, je zaposlil knjigovodjo (bilančnika). »Če so knjige vzorno vodene, vzbujajo polno zaupanje na vse strani, pred vsem pa pred sodnijo. Če so knjige slabo vodene ali se v njih celo radira ali popravlja, potem se seveda v tako knjigovodstvo izgubi zaupanje in prizadeta tvrdka pride v slabo ime in mogoče celo ob prejšnji kredit, ki igra v trgovini odločilno vlogo. Knjigovodja je namestnik gospodarja, čuvar njegovega premoženja.« Pri manjših podjetjih so običajno knjigovodjo najeli za nekaj ur dnevno ali tedensko.⁶²

Aranžer

Ali bi trgovina lahko živel brez reklame? Najbrž brez priporočanja in hvaljenja ne bi preživela v nobenem zgodovinskem obdobju, še zlasti pa ne v modernem času, ko (je) konkurenca postaja (la) vse močnejša. »Brez reklame ni trgovine, ni prometa, ne življenja in ne večjega dobička.« Tudi v slovenskih razmerah so se zavedali, da je potrebno vzgajati in s pomenom reklame osveščati domače trgovstvo, ker »vsak dober trgovec, vsak dober trgovski sotrudnik mora sam znati, kako se dela pravilna reklama, biti mora tudi sam izložbeni aranžer.«⁶³

Tudi v Sloveniji je Zavod za pospeševanje obrti pri Zbornici za trgovino, obrt in industrijo sledeč zgledom iz tujine v začetku 1931. leta organiziral strokovni tečaj za trgovske aranžerje in dekoraterje, ki se je odvijal v večernih urah in na katerem so se udeleženci seznanjali s teoretičnim in praktičnim delom aranžerja.⁶⁴ Med predavatelji so bili npr. absolvent višje šole za dekoracijo in reklamo v Berlinu, predstavnik podjetja Siemens & Halske v Ljubljani in akademski slikar Saša Šantel.⁶⁵ Tako so ustanovili klub izložbenih aranžerjev Dravske banovine, ki ga je zasnoval Zvonko Čulk, aranžer pri podjetju I. Samec v Ljubljani.⁶⁶ Leta 1932 so v Ljubljani ustanovili prvo strokovno društvo izložbenih aranžerjev, z območjem delovanja po vsej Sloveniji, ki je zavzeto začelo z delom. Združenje trgovcev je aranžerje sprejelo pod svojo streho, dokler si društvo malo pred drugo svetovno vojno ni zagotovilo svojih prostorov.⁶⁷ Tovrstna društva so delovala tudi v lokalnih okoljih; v Celju je npr. Društvo za dekoracijo in reklamo leta 1936 štelo 15 rednih, 7 ustanovnih in 6 podpornih članov. Dekoraterje so imele vsa pomembnejša celjska trgovinska podjetja (Stermecki, V. Hladin, Brata Šumer, J. Zidanšek, V. Brauns, M. Pšeničnik, F. Vidic, A. Petek, K. Loibner itd.). Kot zanimivost: na tečajih v Celju je med drugim predaval tudi akademski slikar Dore Klemenčič.⁶⁸ V Ljubljani je bil tak tečaj v okviru društva Merkur, kjer je o harmoniji barv, razsvetljavi, splošni estetski teoriji in modernem dekorju predaval slikar Ivan Vavpotič.⁶⁹

Trgovski potnik

Večja podjetja so svoje blago prodajala preko trgovskih potnikov. Le-ta je moral svojo firmo seveda dostojno zastopati. In kakšen je bil idealen potnik? Predvsem naj ne bi bil premlad. Če je bil mladi mož videti še tako sposoben, so bile njegova mladost oz. njegove pomanjkljive življenjske izkušnje ovira pri njegovi uspešni karieri. Idealni potnik bi naj bil tudi »velike, imponirajoče postave,

⁶⁴ Nova doba, št. 96, 2. 12. 1930.

⁶⁵ Pretnar, Reklama in dekoracija izložb, Trgovski tovariš, št. 5, 1931.

⁶⁶ Nova doba, št. 85, 23. 10. 1931.

⁶⁷ Aranžerski tečaji pri nas, Trgovski tovariš, št. 11-12, 1940.

⁶⁸ Nova doba, št. 22, 28. 5. 1937.

⁶⁹ Podgoršek, Gospodarska reklama, Trgovski tovariš, št. 11, 1927.

⁶¹ Domovina, št. 25, 5. 9. 1894 (priloga).

⁶² Urbančič, Osebnosti trgovskih podjetij, Trgovski tovariš, št. 2, 1924.

⁶³ Počivavšek, »Brez reklame ni trgovine, ni prometa, ne življenja in ne večjega dobička«, str. 100.

okretnega nastopa in spretnega jezika«. Če je imel še to lastnost, »da se ni pustil ugnati v kozji rog«, je bil še toliko uspešnejši. Seveda je moral imeti prirojen čut za dostojnost.⁷⁰ Naloga trgovskega potnika je bila, da je iskal naročila, se pogajal z odjemalci, jih pripravljaj na sklenitev kupčije ter – če je imel pooblastilo – kupčijo tudi sklenil. »To delovanje zahteva – ne glede na potrebno duševno usposobljenost in pripravnost – znanje cen in prodajnih razmer, kakovosti blaga, znanje razmer na dotičnem trgu, včasih tudi poznanje oseb. Poraba teh lastnosti in znanja v svrhu, da se kolikor mogoče ugodnim uspehom za principala sklene kupčija, zahteva delovanje misli, ki tvori bistveni del opravil, ki jih ima trgovski potnik izvršiti.«⁷¹ Trgovski potniki so morali nositi s sabo uradno legitimacijo, izdano od pristojnega obrtnega oblastva. Niso pa smeli s sabo nositi blaga, ampak samo vzorce blaga.⁷²

Samo po sebi pa se razume, da se je moral potnik dobro spoznati na stroko, ki jo je zastopal. »Med trgovskim osebjem je potnik ona zelo važna oseba, ki svojemu podjetju lahko obilo koristi ali pa napravi veliko škode. Treba je zaradi tega, da podjetnik dotičnega svojega nameščenca, kateremu hoče tozadevno poveriti dobrobit svoje tvrde, izredno dobro pozna. /.../ Momentalno slabo razpoloženje kupcev in morebitna gospodarska kriza ne smeta potnika spraviti iz ravnotežja. Nasprotno, potnik mora biti in ostati hladen in dober računar, ki se mora sicer truditi, da kupca zadovolji, toda čuvati mora vedno interes tistega, ki ga je kot potnika angažiral.« Potniki, ki so jih naša podjetja pošiljala v tujino, so morali biti še posebej sposobni, seveda so morali obvladati tuj jezik, za uspešno delo pa so morali imeti tudi dovolj pooblastil. Od tujih potnikov, ki so prihajali v Jugoslavijo, pa se je pričakovalo, da so obvladali jezik, kar pa v praksi sicer ni bil običaj: »Žal se naša trgovina tega principa ne drži in človek, ki opazuje inozemske potnike, ima nehote vtis, da si naši trgovci štejejo v izredno čast, če se morejo z inozemskim potnikom razgovarjati v kakršnemkoli jeziku, samo ne v slovenskem.«⁷³ Ministrstvo trgovine in indu-

strije je 1927. leta sprejelo uredbo, ki je določala, da tuji potniki ne smejo obiskovati zasebnikov in od njih pobirati naročila in to ne glede na to, če je bil z njihovo državo sklenjen trgovinski dogovor. Tuji potniki so tako lahko pobirali naročila samo pri trgovcih, ki so trgovali z njihovimi izdelki. Domači potniki pa so lahko obiskovali tudi zasebnike, če so prodajali knjige, muzikalije, umetnine, šivalne stroje ipd.⁷⁴

Trgovski agent

Delo trgovskega agenta se je na nek način navezovalo na delo trgovskega potnika, le da je imel trgovski agent svoj obrtni list, torej je svojo obrt opravljal samostojno. Lahko je imel zastopstvo tudi za več podjetij. Glede zastopnikov tujih podjetij so v Jugoslaviji zastopali stališče, naj bodo zastopniki le-teh domači ljudje in ne tujci. Ta profil zaposlenih v trgovini je imel tudi svoje društvo – Društvo trgovskih potnikov in zastopnikov za Slovenijo v Ljubljani,⁷⁵ ki je med drugim vodilo tudi akcijo, naj bodo trgovski potniki oz. zastopniki le tisti, ki so uspešno zaključili trgovsko šolo.⁷⁶

Nakupovalec

V velikih trgovinskih podjetjih so imeli nakupovalne oddelke oz. vsaj nakupovalca. Le-ta se je ukvarjal z nakupi blaga za trgovinsko podjetje, torej je moral dobro poznati vrste in kakovost blaga (blagoznanstvo) ter želje kupcev, povezane z želenim blagom.⁷⁷

Korespondent

Večja podjetja so imela med svojim osebjem tudi dopisovalca, pri manjših pa je to delo opravljal knjigovodja ali pa podjetnik sam. Korespondenca se je seveda prilagajala vsakemu naslovniku posebej, zato je bilo dobro, če je dopisovalec (osebno) poznal te ljudi. Najpomembnejše pri delu korespondenta je

⁷⁰ Ustna reklama, Trgovski tovariš, št. 7-8, 1938.

⁷¹ Marn, Zavarovalna dolžnost trgovskih uslužbencev, Slovenski trgovski vestnik, št. 2, 1911.

⁷² W[indischer], Določila o trgovskih potnikih, Slovenski trgovski vestnik, št. 6, 1913.

⁷³ Urbančič, Oseboje trgovskih podjetij, Trgovski tovariš, št. 4, 1924.

⁷⁴ Nova doba, št. 55, 17. 5. 1927.

⁷⁵ Društvo slovenskih trgovskih potnikov je bilo v Ljubljani ustanovljeno že leta 1909.

⁷⁶ Urbančič, Oseboje trgovskih podjetij, Trgovski tovariš, št. 10, 1924.

⁷⁷ Prav tam.

bila »dostojnost napram odjemalcu kot tudi napram dobavitelju.«⁷⁸

Skladiščnik

Podjetja, ki so se ukvarjala s trgovino na debelo, so imele običajno tudi skladiščnika. Le-tega so ponekod smatrali za »boljšega hlapca«, kar je bilo seveda zgrešeno, čeprav je bil obenem pogosto tudi vzdrževalec prostorov. Skladiščnik je namreč moral voditi knjigo zalog ter sproti beležiti prispetje in odhod blaga. Poznati je moral tudi občutljivost/pokvarljivost blaga, da ga je lahko hranil v ustreznih pogojih.⁷⁹

Za konec

Iz podatkov Zbornice za trgovino, obrt in industrijo je razvidno, da je bilo med (samo)zaposlenimi v trgovini konec tridesetih let kar 62 % samostojnih trgovcev, 26 % je bilo pomočnikov, 12 % pa je bilo vajencev. Število ženskega osebja je le malo zaostajalo za moškim. Za trgovce sicer ni podatkov o spolu; za pomočnike in vajence pa velja, da je število žensk rahlo zaostajalo za moškimi (za 9 % pri pomočnikih in 17 % pri vajencih). Če primerjamo samo razmerje med trgovci in vajenci, vidimo, da je en vajenec prišel na 8,3 trgovca; to pomeni, da je velika večina trgovcev poslovala brez vajeniškega osebja.

Ideal trgovca nove dobe, t.j. v času med svetovnima vojnima, je bila široka razgledanost in permanentno izobraževanje, da ne bi zaostajal za konkurenco: »Vedeti in znati so danes večje vrednosti nego kapital, ki more koristiti le modremu, dočim je nevednežu in nesposobnežu navadno le v škodo. To, kar znam in vem, je imetek, ki ga ne morem nikoli izgubiti. Zato pa potrebuje trgovina le odprtih, svežih glav, talentov, energičnih mož bistrh možganov, ustaljenih značajev, ljudi trdne volje in živahnega temperamenta. /.../ Kdor počasi misli, s težavo razumeva, se slabo spominja in nima praktičnih spretnosti, naj se trgovstvu niti ne približa. Nehati se mora, da pošiljajo starši dečke, ki niso za noben študij, k trgovini kot poslednjemu pribežališču. To je pač narobe svet! Vsakemu Slovencu,

očetu dečkov, mora biti načelo: 'Najbistrejši sin naj postane trgovec, vsi ostali morajo študirati.' Zakaj najboljši je še vedno komaj dovolj dober, da se iz njega razvije resnično sposoben moderen trgovec.«⁸⁰

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (AS)

AS_77 Banski svet Dravske banovine 1930–1941
AS_448 Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani 1850–1948

Časopisni viri

Domovina, Celje 1894.

Nova doba, Celje 1919, 1920, 1927, 1928, 1930, 1931, 1932, 1937.

Slovenski trgovski vestnik: glasilo Slovenskega trgovskega društva »Merkur«, Slovenskega trgovskega društva v Celju in Slovenskega trgovskega in obrtnega društva v Mariboru, Ljubljana, 1906, 1907, 1911, 1913.

Trgovski tovariš: glasilo Slovenskega trgovskega društva »Merkur« v Ljubljani, Slovenskega trgovskega društva v Celju in Slovenskega trgovskega društva v Mariboru, Ljubljana, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1931, 1932, 1933, 1938, 1940.

Literatura

Alešovec, Jakob: *Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*, Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.

Dr. Nemo [Hugo Uhliř]: *Trgovsko-gospodarski leksikon*; 1. del: A-K, Ljubljana: Umetniška propaganda, 1935.

Fischer, Jasna: *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Šilec, Pazite, koga namenjate trgovstvu! *Trgovski tovariš*, št. 6, 1927.

- Jovan, Janko:** *Naša industrija in trgovina*. V: Trgovsko-obrtno-industrijski letnik. Register trgovine, obrti in industrije: Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Novo mesto, Ljubljana, 1931.
- Lazarevič, Žarko:** *Na poti v moderno v »vmesnih časih«*. V: 1918–1941. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2011, str. 24–33.
- Počivavšek, Marija:** *»Brez reklame ni trgovine, ni prometa, ne življenja in ne večjega dobička«*. V: Od prvih oglasov do interneta, Vpogledi 13, Ljubljana, 2016, str. 99–115.
- Počivavšek, Marija:** *En gros & en detail. Trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne: trendi, strukture, prakse*, Celje: Zgodovinsko društvo Celje (Zgodovini.ce 13), 2012.
- Počivavšek, Marija:** *Zakaj lođn v Muzeju na prostem?* V: Muzejska poletna delavnica Rogatec '93, Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje & Ljubljana: ZOTKS, 1993, str. 79–88.
- Rakuša, Rudolf:** *Kako postanem dober prodajalec*, Maribor: Združenje trgovcev v Mariboru, 1936.
- Seliškar, Tone:** *Fantu so zrasla ušesa*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- Stiplovšek, Miroslav:** *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*, Ljubljana: Partizanska knjiga: Delavska enotnost, 1979.
- Studen, Andrej:** *Svetovi socialne neenakosti spalnic in spanja*. V: Pascal Dibie, Etnologija spalnice, Ljubljana: Založba / *cf., 1999, str. 291–340.

Zusammenfassung

DIE KUNST DES VERKAUFENS ODER WIE MAN EIN GUTER VERKÄUFER WIRD

Das Bild des Kaufmannes in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts

Heutzutage ist der kaufmännische Beruf in Slowenien dereguliert – die Abschaffung administrativer Hürden soll eine größere Mobilität und Flexibilität bei der Arbeitssuche und Anstellung ermöglichen –, es ist also keine besondere Ausbildung dafür erforderlich. Die entscheidenden Ak-

teure sind nämlich zur Ansicht gelangt, dass der wettbewerbsfähige Markt hinsichtlich der Ansprüche und des Bewusstseins der Verbraucher selber dafür sorgen wird, dass die Qualität im Handel kontinuierlich zunehmen wird. Doch war dies in der Vergangenheit bei weitem nicht der Fall. Die slowenischen Kaufleute der älteren Generation haben meist durch Selbstunterricht und Fleiß einen gewissen Wohlstand und Ansehen erlangt. In der modernen Periode – gemeint ist die zweite Hälfte des 19. und der Beginn des 20. Jahrhunderts als die Zeit der schrittweisen Herausbildung der Konsumgesellschaft – verlangte die kaufmännische Tätigkeit eine besondere und vollständige theoretische und praktische Ausbildung, die die Kandidaten im verzweigten System von Handelsschulen bekamen. Außerdem bildeten sie sich mit Hilfe von Fachpublikationen lebenslang weiter. Die Kaufleute mussten (in der Zeit vor dem Internet) viel über die Ware, die sie verkauften, wissen, und über eine breite Bildung verfügen. Der kaufmännische Beruf verlangte aber auch besondere intellektuelle Fähigkeiten, die in anderen Berufen nicht zwingend notwendig waren.

Was zeichnet also einen guten Verkäufer aus? Zunächst einmal soll er freundlich, aber nicht zu unterwürfig sein, sodann entgegenkommend. Er darf keine Unterschiede zwischen den Kunden machen und muss die Waren, die er verkauft, gut kennen. Die Waren müssen dem Kunden ansprechend gezeigt und vorgestellt, der Kauf hübsch verpackt werden. Von jedem Kunden, ob dieser nun etwas gekauft hat oder nicht, muss sich der Verkäufer freundlich verabschieden. Überhaupt muss er gegenüber den Kunden immer freundlich, rücksichtsvoll und einsichtig sein und auch für die Interessen des Unternehmens Sorge tragen, als ob es sein eigenes wäre. Natürlich darf er die ständige Weiterbildung nicht vergessen. In fortschrittlichen Kreisen wurde nach Vorbildern aus Amerika und Westeuropa betont, dass der moderne Verkäufer auch ein guter Psychologe sein muss. Außerdem galt eine hohe Moral als Tugend eines guten Kaufmannes: Er musste dem Kunden die Ware aushändigen, über die man sich geeinigt hatte, und zwar zu einem angemessenen Preis, außerdem musste er auf etwaige Mängel an der Ware aufmerksam machen. Ein intelligenter Verkäufer musste den Kunden zu beobachten wissen. Die Ware musste

das Interesse wecken und der Kunde überzeugt werden, dass der Kauf nicht nur sinnvoll, sondern auch notwendig ist. Hinsichtlich der Konkurrenz schien es den Kaufleuten zweckmäßig, die Taktiken und Methoden ihrer Konkurrenten zu studieren, nachzuahmen und noch zu verbessern.

Bereits an der Wende zum 20. Jahrhundert wurden immer mehr Frauen im Handel beschäftigt. Einerseits wurde dies in den Kreisen der Kaufmannschaft begrüßt, andererseits aber als negativ angesehen, vor allem aufgrund der größeren Konkurrenz und der damit verbundenen kleineren Löhne in der Branche. Einige Handelsgremien setzten sogar besondere Maßnahmen, um den Zuwachs weiblichen Personals im Handel einzudämmen. Die Frau war allerdings nicht nur eine Angestellte im Geschäft, sondern konnte auch eine aktive Rolle spielen: Sie konnte einen Anteil am Geschäft des Mannes haben, es gemeinsam mit ihrem Mann führen und in bestimmten Fällen auch selber die Besitzerin sein.

Und wie konnte man ein idealer oder zumindest guter Kaufmann werden? Neben (Handels) Schulen waren Fachblätter, die mit theoretischen Beiträgen das praktische Wissen der Kaufleute ergänzten, wichtig. Auch das Selbststudium trug viel zum Können der Kaufleute bei.

Schlagwörter: Handel, Verkauf, Händler, Verkäufer, kaufmännischer Beruf, erste Hälfte des 20. Jahrhunderts

Mateja Ratej

Osmrtnica Lotharja Mühleisna v zapuščini metavskega viničarja Josefa Hammerja

RATEJ Mateja, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana

929.52Mühleisen:929.52Hammer(048.84)
323.1(497.4-11)"19"

OSMRNICA LOTHARJA MÜHLEISNA
V ZAPUŠČINI METAVSKEGA VINIČARJA
JOSEFA HAMMERJA

Avtorica se v razpravi ukvarja s prepletom usod dveh štajerskih družin med svetovnima vojnama: viničarske iz Metave in družine mariborskega odvetnika ter političnega predstavnika nemške skupnosti na Štajerskem Lotharja Mühleisna. Med viničarjevimi dokumenti, ki jih hranijo potomci, je bila (zanje presenetljivo) tudi naslovljena osmrtnica Mühleisna, ki je bil 1931–1935 predsednik mariborske krajevne skupine Kulturbunda, 1945 pa je bil v odsotnosti obsojen pred Vojaškim sodiščem v Mariboru. Za osmrtnico se razpirata tragični sagi dveh družin istega nemirnega ter prepisnega prostora in časa, a različnih nacionalnosti, predvsem pa različnega socialnega izvora in posledično miselnosti. Ključni dokument raziskave je Mühleisnovo pismo (morda osnutek) ministru avstrijske vlade iz leta 1954, ki ga hranijo potomci, izpoved o (samo)razumevanju življenja nemške družine/skupnosti v Mariboru. Odvetnik, obenem lastnik treh viničarij v Metavi, je morda usodno zaznamoval življenje tamkajšnjega viničarja Hammerja, ki je umrl leta 1946, ko je po uradni evidenci storil samomor, po neuradni pa sta ga v Dravo porinila domačina iz Metave. Razprava mdr. odpira premislek o travmah, ki jih akterji nezavedno prenašajo na prihodnje generacije, ter o tem, da se povojno nasilje ni dogajalo zgolj na nivoju vzpostavljanja socialistične oblasti, temveč je globoko opredeljevalo tudi medčloveške odnose.

Ključne besede: Josef Hammer, Lothar Mühleisen, nacizem, viničarji, Maribor, zgodovina mentalitet

RATEJ Mateja, PhD, Research Fellow, Institute of Cultural History of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana

929.52Mühleisen:929.52Hammer(048.84)
323.1(497.4-11)"19"

LOTHAR MÜHLHEISEN'S OBITUARY IN THE
HERITAGE OF THE METAVA VINEDRESSER
JOSEF HAMMERIN

The author deals with the interconnected destinies of two Styrian families between the two world wars: a vinedressing family from Metava, and the family of the Maribor lawyer and political representative of the German community in Styria, Lothar Mühleisen. The vinedresser's documents kept by his descendants (much to their surprise) include the obituary of Mühleisen, who was President of the local Kulturbund group for Maribor between 1931-1935 and was later court-martialed and sentenced in absentia in 1945 in Maribor. The obituary unveils a tragic saga of two families from the same troubled and unquiet place and time, however, of different ethnicity and, above all, social background and consequently, mentality. The key document in the study is Mühleisen's 1954 letter (possibly a draft) to the Minister of the Austrian Government, which has been preserved by the descendants and constitutes a (self)portrayal of a German family/community in Maribor. The lawyer, also the owner of three vinedresser cottages in Metava, decisively marked the life of the local vinedresser Hammer, who died in 1946. Official records say that he committed suicide; unofficially, however, he was pushed into the River Drava by two locals from Metava. The article is a reflection upon the traumas that the protagonists pass unknowingly onto future generations. It also shows how post-war violence was not only an epiphenomenon of establishing socialist power but also something that had a decisive impact on human relations.

Key words: Josef Hammer, Lothar Mühleisen, Nazism, vinedressers, Maribor, history of mind set

Ko je Mariji Krajnc, roj. Hamer, umrl oče Jožef Hamer (1923–2010), je postala spoštljiva skrbnica pisne zapuščine njegovega očeta, svojega deda Josefa Hammerja (1884–1946); družinski priimek je bil uradno poslovenjen po drugi svetovni vojni, metavski viničar pa ga je zapisoval v nemški obliki.¹ Njegovi dokumenti so imeli že v sinovi hrambi skrbno odmerjeno mesto v velikem »ladlu« (narečno, predal) domače dnevne sobe, med njimi je danes mogoče najti Josefova pisma, ki jih je pisal ženi Barbari Hammer, roj. Schwarz (1881–1950) z ruske fronte v letih prve svetovne vojne, fotografije, Hammerjeve pesmi ter številne zapiske o delu na viničariji, različne dovolilnice, potrdila in račune. Viničar je bil sistematičen in urejen mož.

Marija Krajnc je med dedovimi dokumenti našla tudi na neznano (ker imena ni več mogoče prebrati) »rodbino« iz Malečnika naslovljeno osmrtnico mariborskega odvetnika Lotharja Mühleisna (1876–1956), poslano ob njegovi smrti iz avstrijskega Grundlseea. Osmrtnica ji ni dala miru, saj ji ni oče nikoli povedal, kako je bila njena družina povezana z družino političnega prvaka mariborske nemške narodne manjšine med svetovnima vojnama. Štiri leta po očetovi smrti je orumeneli dokument poslala avtorici pričujočega besedila; pozornost sem mu namenila dve leti kasneje, ko sem prejela še pismo odvetnikove vnukinje Brit Mühleisen, ki se že vse življenje boleče sooča z nacistično preteklostjo svojih staršev in starih staršev; mdr. hrani dragocen dokument, dedovo pismo (morda nikoli odposlan osnutek) neimenovanemu ministru avstrijske vlade, ki želi biti predvsem prošnja za dodelitev družinske pokojnine, a je hkrati obsežna refleksija o (samo)razumevanju življenja nemške družine/skupnosti v Mariboru med svetovnima vojnama. Kmalu sta se tako pričeli za osmrtnico kot pavov rep razpirati tragični sagi dveh družin istega nemirnega ter prepisnega prostora in časa, a različnih nacionalnosti, predvsem pa različnega socialnega izvora in posledično miselnosti.

»Nemara bo videti nenavadno, da se na Vas s tako zavezujočo prošnjo obrača človek, ki ga sploh ne poznate in za katerega najverjetneje še niste slišali,« je začel Lothar Mühleisen leta 1954 pisati avstrijskemu ministru, nato pa mu je razgrnil svoj življenjepis: sin Marije Ane Jožefe, roj. Rudež, (1853–1931) in ljubljanskega državnega tožilca Ernsta Juliusa Michaela Mühleisna (1843–1886), se je v Mariboru naselil v začetku januarja 1912. Rojen v »Stari Avstriji v Ljubljani na Kranjskem« – formulacija je čudovita odslikava avstro-ogrskega predstavnega sveta v Mühleisnovi notranjosti – je bil po osnovnem in srednjem šolanju v Ljubljani ter končanem študiju prava na Dunaju v letih 1894–1898 pripravnik v Ljubljani, od leta 1902 po opravljenem sodniškem izpitu v Gradcu sodnik v Rogatcu (do leta 1905), nato pa je po opravljenem triletnem pripravništvu za advokaturu v Mariboru ob božiču leta 1908 odprl odvetniško pisarno v Slovenski Bistrici. Tam se je Mühleisen seznanil s kasnejšo ženo Elisabeth (1893–1982), rojeno v Vurberku staršema Alojzu in Mariji Kummer; še neporočenima se jima je v Slovenski Bistrici rodila prva hči Ljudmila/Lilly (1911–2006).²

Podobno kot Josef Hammer je bil tudi Lothar Mühleisen veteran prve svetovne vojne, a jo je za razliko od prvega preživel v pisarni. Junija 1915 je bil mobiliziran kot pisar divizijskega sodišča v Gradcu, še istega leta je bil kot nadporočnik dodeljen divizijskemu sodišču v Temišvaru. Februarja 1917 je postal predsednik vojaškega brigadnega sodišča v Gradcu, sredi leta 1918 pa je bil zaradi bolezni odpuščen iz vojske. V novi jugoslovanski državi je leta 1922 kot izvoljeni (po zaupnikih v štajerskih krajih z nemško manjšino) politični vodja nemške manjšine na nekdanjem Spodnjem Štajerskem v Mariboru ustanovil Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji: »To trnovo častno funkcijo sem opravljal brez plačila, celo brez povrnjenih stroškov, vse dokler je z dopolnjenim šestdesetim letom starosti nisem opustil ter se odtlej

¹ Osebni arhiv Marije Krajnc, pisma Josefa Hammerja z ruske fronte; zapiski Josefa Hammerja o prednikih – družinsko deblo ipd.

² Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska/Domovinska kartoteka; Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo/osnutek Lotharja Mühleisna (rokopis in tipkopis) neimenovanemu ministru avstrijske vlade kot prošnja za dodelitev družinske pokojnine (dalje Pismo Lotharja Mühleisna), Grundlsee, januar 1954; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017; pričevanje Oskarja Langa, maj 2017.

povsem posvetil svoji odvetniški pisarni, ki sem se ji v obdobju pred tem posvečal premalo, ter družini.«³ V letih 1924–1931 je bil član mariborskega mestnega občinskega sveta ter poslanec mariborske oblastne skupščine v letih 1927–1929. Med leti 1931–1935 je bil predsednik mariborske krajevine skupine Kulturbunda (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund/Švabsko nemška prosvetna zveza).⁴

Čeprav se Lothar Mühleisen v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja ni več javno izpostavljaj, slovensko zgodovinopisje njegovo ime za čas pred pričetkom druge svetovne vojne tesno povezuje z aktivnim zagovorništvom priključitve slovenske Štajerske Nemškemu Rajhu oz. s širjenjem nacizma na Štajerskem.⁵ K takšni enoznačni oceni – ki ji pričujoča raziskava razgrinja kompleksne razsežnosti na podlagi drugačne točke gledanja, Mühleisnove izpovedi v (osnutku) pisma ministru avstrijske vlade, in jo postavlja v kontekst (samo)razumevanja mariborske nemške skupnosti po prvi svetovni vojni – je znatno pripomoglo dejstvo, da je bil Mühleisen že poleti 1945 pred Vojaškim sodiščem v Mariboru v odsotnosti obsojen na dvajset let zaporne kazni s prisilnim delom, odvzem jugoslovanskega državljanstva in zaplembo premoženja zaradi članstva v Kulturbundu in aktivnega delovanja za priključitev nekdanje Spodnje Štajerske Nemškemu Rajhu. Obsodba se je nanašala tudi na Mühleisnovo zaupniško vlogo v obmejnem deželnem uradu v Gradcu, likvidacije slovenskih odvetniških pisarn in obveščevalno službo v korist Nemškemu Rajhu.⁶ Mühleisen se je iz Maribora – prepričan, da le začasno – umaknil že novembra 1944, aprila 1945 pa sta žena in ena od hčera (bančna uslužbenka) kot edini preostali članici družine v Mariboru zbrali toliko imovine, kolikor sta je zmogla tovoriti dva konja, in se pridružili soprogu oz. očetu.⁷ Najbrž niso nikoli

izvedeli, da so uradniki socialističnega režima po koncu vojne njihov priimek v dokumentih maličili kot Milajzn, Mülajzer, Milenaisen ipd.⁸

Kazenski spis Okrožnega sodišča v Mariboru iz leta 1933 – kazenski postopek je bil sicer ustavljen pred izrekom sodbe – resnično nakazuje, da sta bila tako oče kot hči Lilly Mühleisen bržkone že zgodaj podpornika oblikovanja hitlerjanskih organizacij na Štajerskem.⁹ Ob neuspelem puču v Avstriji leta 1934 naj bi Mühleisen logistično sodeloval pri umiku avstrijskih nacističnih beguncev, ki so prek Maribora večinoma odšli v zbirna taborišča na Hrvaškem.¹⁰ Lilly se je kasneje poročila z dr. Wilhelmom Hönigschmiedom (1905–1995), med drugo svetovno vojno visokim uradnikom civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Svoje nazore o utemeljenosti metod za zaščito nemške skupnosti na slovenskem Štajerskem sta zakonca negovala še desetletja po koncu vojne.¹¹ Lotharju in Elisabeth Mühleisen so se v Mariboru rodili še trije otroci: hčeri Elfride (1912–1996), ki je po poroki s Konstantinom Scherbanom od leta 1934 živela v Ljubljani, in Maria (1914–1973), ter edini sin Lothar Ernst (1916–1996). V tridesetih letih 20. stoletja je bil Ernst vnet član športnega kluba Rapid, v katerem so se zlasti v času prepovedi Kulturbunda med 1935–1939 kalili mladi nacistično usmerjeni mariborski Nemci. Leta 1940 so vsi člani Rapida vstopili v Kulturbund. Številni med njimi so leta 1941 postali prostovoljci nemške vojske.¹² Med njimi je bil tudi Lothar Ernst Mühleisen. Oče je bil še desetletje kasneje ponosen na sinov angažma v nemški vojski: »Po kratkem urjenju so ga poslali na severnofinsko fronto, kjer se je poltretje leto v najhujših pogojih ves čas boril v prvih vrstah, šel nato v prekomando v častniško šolo v Dunajsko Novo mesto, bil po uspešnem zaključku šole imenovan v poročnika ter znova poslan na Severnofinsko fronto. Bil je udeležen pri umiku vojaškega oddelka Sever s frontne linije v Ledenem morju ter na severnem

³ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

⁴ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mesnega sveta 1924–1931; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, 164.

⁵ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, 33; Nećak, Avstrijska legija II., 53.

⁶ PAM, fond: Okrajno sodišče v Mariboru 1945–1978, Zaprlembna spisa 517/1946, 19/1946, Sodba v imenu narodov Jugoslavije, 20. 8. 1945.

⁷ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

⁸ PAM, fond: Okrajno sodišče v Mariboru 1945–1978, Zaprlembna spisa 517/1946, 19/1946.

⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp 1301/33

¹⁰ Žnidarič, Do pekla in nazaj, 40.

¹¹ Korespondenca z Brit Mühleisen, september 2016; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

¹² Žnidarič, Do pekla in nazaj, 41; Osebni arhiv Brit Mühleisen, fotografija Ernsta Mühleisna kot člana Rapida.

Finskem na Norveško, kjer je ob kapitulaciji nemške vojske padel v vojaško ujetništvo, iz katerega se je novembra 1945 po hudih štirih letih vojne vrnil k svoji družini na Grundlsee.¹³ Ernst Mühleisen si je na Norveškem ustvaril družino z domačinko, zakoncema so se rodile tri hčere in sin.¹⁴

Družina Mühleisen v Mariboru, dvajseta leta 20. stoletja
(osebni arhiv Brit Mühleisen)

Tekstilni inženir Lothar Ernst Mühleisen je bil ob začetku vojne zaposlen v Kranju, kjer je bil kot kaže kratek čas član komisije za izseljevanje ter tako (so)odgovoren za izselitev 217 Slovencev v Srbijo. Od junija 1947 je bilo njegovo ime zato na listi vojnih zločincev, kar je močno zaznamovalo njegovo družino. Brit Mühleisen, ki danes živi v Londonu, se svojega otroštva spominja po neprestanih selitvah in hudih nočnih morah. O očetovi preteklosti ni od njega nikoli izvedela več kot to, da je bil rojen v Mariboru, hkrati pa ga v povojnem življenju ni dojemala kot ideološko obremenjenega, a vendar: »O tem, kako je mlademu človeku enostavno 'oprati' možgane, bi lahko pripovedovala ure in ure.«¹⁵ To drži, saj se je Brit v sedemdesetih letih 20. stoletja pridružila kontroverzni skrajno levičarski komuni Friedrichshof Otta Muehla¹⁶, ki je negirala jedrno družino; njena sestra, druga Ernstova hči Wencke, levičarska in feministična aktivistka, ki je divje

sovražila očeta, danes pa predava v Oslu, je bila v letih 1976–1985 v komuni v samem vrhu strukture.¹⁷

Čeprav zmeraj v stresnem pričakovanju odkritja novih neprijetnosti, povezanih z njeno družino, Brit Mühleisen danes trdno verjame, da je potrebno odkrito govoriti o nacističnih zločinih; očetov rojstni Maribor je obiskala že večkrat, nazadnje maja 2017 v družbi avtorice. Način, kako neposredno in navidez neprizadeto je govorila o očetovem zločinu, je nakazoval, da je intimno v veliki meri predelala travmo: »Moj oče, inženir Lothar Ernst Mühleisen, je na listi vojnih zločincev. V Kranju je sodeloval pri izseljevanju Slovencev v Srbijo.«¹⁸ A vendar je bila komunikacija med njo in zgodovinarko, ki sem skušala nekdanjim življenjem družine Mühleisen poiskati racionalna oprijemališča, strgana, polna nepredvidljivosti in neoprijemljivosti, nihajoča med dogovorjenimi srečanji in zmeraj novimi odpovedmi, v iskanju medsebojnega zaupanja pogosto trmasto vztrajajoč v polju iracionalnega ...

Josef Hammer je bil v letih 1915–1918 vojak avstro-ogrske vojske, skupaj s sobojevniki je odpotoval na rusko fronto le dve leti po poroki z Barbaro Schwarz, viničarsko hčerjo iz Metave.¹⁹ Ohranjenih je več nežnih soprogovih pisem ženi, ki jih je očitno skrbno hranila, ker so danes del osebne arhiva njene in njegove vnukinje. Iz Josefovih pisem je mogoče razbrati, da je Barbara soprogu prav tako pisala, vendar danes niso ohranjena. Ob neizmerni naklonjenosti, ki jo je vojak Josef tedaj zmogel izkazovati ženi, je zgovorno, da je čustveno odprtost nato pri njem kot vojnem veteranu zamenjala nekomunikativnost in zagrenjenost.²⁰ Za našo obravnavo pa je še pomembnejši moment v Ham-

¹³ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

¹⁴ Pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

¹⁵ Osebni arhiv Brit Mühleisen, United Nations War Crimes Commission, Yugoslav charges against German /Austrian/ war criminals, no. R/N/336, 17. 6. 1947 (originalni dokument hrani Bundesarchiv).

¹⁶ Otto Muehl: https://en.wikipedia.org/wiki/Otto_Muehl.

¹⁷ *My Fathers, My Mother And Me + Q&A*: <http://dochohouse.org/cinema/screenings/2015/03/18/my-fathers-my-mother-and-me-qa>; Wencke Mühleisen: https://no.wikipedia.org/wiki/Wencke_M%C3%BChleisen.

¹⁸ Korespondenca z Brit Mühleisen, september 2016.

¹⁹ Osebni arhiv Marije Krajnc, izpisek iz poročne knjige Sv. Peter pri Mariboru za Josefa in Barbaro Hammer; pismo Josefa Hammerja ženi Barbari iz Rusije, 1915.

²⁰ O težavnem vživljanju v mirnodobno življenje pri štajerskih kmečkih veteranah glej tudi M. Ratej, *Vojna po vojni. Štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja* (Modrijan, 2016).

merjevih pismih in pesnitvi Sedanji čas, ki sledijo v nadaljevanju, zaznavna viničarjeva miselnost, ki izžareva avstro-ogrske imaginarij oz. žalovanje za izgubo le-tega; zdi se, da je Josef Hammer miselni svet, ki ga je edinega poznal, a ga je za zmeraj odplaknila prva svetovna vojna, prepoznaval in se spomina nanj oklepal v odnosu do družine Lotharja Mühleisna.

Josef Hammer, vojak avstro-ogrske armade v prvi svetovni vojni (osebni arhiv Marije Krajnc)

Josef Hammer, ki je pisma Barbari naslavljal s »preluba moja žena«, je v prvem ohranjenem iz leta 1915 zapisal: »Z najprisrčnejšim pozdravom Ti v duhu podam mojo desnico in Ti naznanim, da sem še zdrav, hvala nebeškemu očetu, samo sto letno dolgih ur noče biti konec, naše rešitve ni od nikoder. Naznanim Ti luba moja žena, da še nisl dobil ne jedne besedice od Tebe in od nikoder, to mi najhujše teži moje srce. Zdaj pa tak več ne dobim nič, ker smo odšli iz tistega zavoda. Draga žena, prosim Te, ne obupaj preveč. Jaz še imam zmiraj upanje, da še se vidiva. Še enkrat Te iz celiga srca pozdravim in ostanem Tvoj mož Josef, dokler nas ne pokrije

(konec stavka nečitljiv, op. p.).«²¹ Poleti 1917 se je vojakovo hrepenenje po mirnodobnem življenju v srečnem sožitju z ženo stopnjevalo: »Bodi mi potolažena luba moja, moj duh je zmiraj pri Tebi doma in enkrat upam, da bom v resnici zamogo s teboj veselo živeti.«²² Tik pred koncem vojne leta 1918 pa se je Josef ženi oglašal iz vojaškega tabora v Neumarktu, ko je skušal s pismom zgladiti verjetni nesporazum med njima: »/.../ zato Ti pišem hitro drugo pismo, da prehiti tisto karto, da nebi žalil Tvojega dobrega srca. Tudi danes pišem zgodaj, ko še drugi vsi spiyo okrog mene, pa naj, za Tebe luba moja rad vse storim, dokler je še mogoče /.../«²³

Poročna fotografija zakoncev Hammer (osebni arhiv Marije Krajnc)

A kaj se je zgodilo z življenjskimi pričakovanji mladega viničarja, ki je v svojo beležnico zapisoval

²¹ Osebni arhiv Marije Krajnc, pismo Josefa Hammerja z ruske fronte, 6. 2. 1915.

²² Osebni arhiv Marije Krajnc, pismo Josefa Hammerja z ruske fronte, 31. 7. 2017.

²³ Osebni arhiv Marije Krajnc, pismo Josefa Hammerja iz Neumarkta, 1. 10. 1918.

stihe in molitve v nemškem in slovenskem jeziku, po vrnitvi v Metavo, kjer ga je na domu staršev pričakala Barbara? Izjemna delno ohranjena in nedatirana refleksija Josefa Hammerja, krik razočaranja vojnega veterana, pod naslovom *Sedanji čas*, slikovito ilustrira proces preoblikovanja miselnih svetov po prvi svetovni vojni, ki je navzoče navdajal s strahom o moralnem propadu družbe, obenem pa kaže na dejstvo, da mlada Kraljevina SHS ni poskrbela za dostojno preživetje kmeta mariborskega zaledja.²⁴

Da je Josefovo razmišljanje nastalo po vojni, lahko sklepamo iz sorodne, tedaj pogoste javne dikcije, katere tvorci so bili zlasti pravniki. Aprila 1920 je, denimo, pod naslovom *Za javno moralo* izšla razprava pravnika Ivana Jančiča v liberalnem *Mariborskem delavcu*. Jančič, ki je bil od jeseni 1927 vodja mariborskih državnih tožilcev, je s prstom kazal na slovensko podeželsko prebivalstvo, ki ga je bilo po njegovem mnenju še mogoče ubraniti pred nezakonitimi načini preživljanja, saj je »neokuženo od različnih nemoralnosti vojne, v njihovih srcih in dušah še klije tista poštenost in pravičnost, ki smo je bili vajeni pred vojno«. Bil je neomajen v prepričanju, da je po koncu vojne v ljudeh kronično zamrl občutek za »moje in tvoje«, pri čemer se je lahko ob umanjkanju statistik oprl zgolj na občutek, da so bili poveljni zapori prenapolnjeni s tatovi, medtem ko so bili tatovi pred vojno izjema, »nekakšni izvržki družbe«.²⁵

Takole pa je o času, ki ga je doživljal kot razpadanje moralnih vrednot, z rdečim pisalom v svojo beležko pisal Josef Hammer: »To pesem hočem peti, očitno vsem na glas in malo v misel vzeti le-ta sedanji čas. Nas hudi časi stiskajo, tako ljudje tožujejo, pa vendar žaliti Boga nobeden ne neha. Se krađe, prevzetuje, in kolne, goljufa, nedolžne zapeljuje brez srca, usmiljenja. Drug drugemu se lažejo, za hrbtnost fige kažejo; vgasuje svete vere luč, ki je nebeški ključ. Pijanc v gostilni poje, zapravlja, kar ima, pozabi na vse svoje, ki jočejo doma. Otroci in ta uboga mat, doma jih stiska hudi glad, tud strehe rebra kažejo, pijanca

tožijo. Pijanost gospodarja posebno rada ima. Kdor se je prav ne varje, njiv hitro več proda. Je tol'kokrat preveč ga pil, na starost se s'romak solzil, po tujih hlevih bo noč'val, na golem tlaku spal. Cigare fant kupuje in zlate rinčice, da lažje zapeljuje nedolžne deklice. Prevzetno hodi sem 'no taj in misli, da je Bog ve kaj – pa dostkrat le tak bahač še nima svojih hlač! Pa roženkranc moliti je takih fantov sram, se v cerkvi prikloniti ... (nadaljevanje pesnitve manjka, op. p.)«²⁷

Veteran prve svetovne vojne Josef Hammer svojim potomcem podobno kot Lothar Ernst Mühleisen (značilno) ni pojasnjeval podrobnosti o temačnih in prelomnih letih svojega življenja. Po prihodu z ruske fronte leta 1918 se je z ženo in otroki, ki so se jima rojevali (in umirali) v prvi polovici dvajsetih let 20. stoletja, nekajkrat selil z ene metavske viničarije na drugo.²⁸ Nobena od njih ni bila v lasti Lotharja Mühleisna, sicer lastnika treh viničarij v Metavi in med domačini dobro znanega advokata, a Mühleisnova osmrtnica v zapuščini družine Hammer daje slutiti, da je bilo življenje revnega metavskega viničarja na nek način povezano z odvetnikom. Možno je, da je viničarja morebitni človeški odnos do moža, močno obremenjenega z nacizmom, stal življenja. Kajti Josef Hammer je umrl v kaotičnem, z nasilnim zmagoslavjem prežetem času po drugi svetovni vojni, ko je poleti 1946 po uradni evidenci v jutranjih urah in »dušni zamračenosti« ob prisotnosti očitvidcev, ki so v Dravi skupaj z njim zajemali vodo za škropljenje vinske trte, storil samomor s skokom v reko.²⁹ Domačini pa so vedeli, da sta dvainšestdesetletnega Josefa v reko porinila moška iz Metave. Med viničarjevimi dokumenti ima posebno mesto strgan in pomečkan košček papirja, na katerega je Josef zapisal: »Jaz do bro vem da me čaka strašna nesreča na tem sveti.«³⁰

Podeželje, ki je med svetovnima vojnama zajemal okraja Maribor – levi breg in Ptuj – okolica,

²⁴ Več o tem M. Ratej, Markuzziyev madež; rojevanje človekovih pravic po prvi svetovni vojni (Modrijan, 2017).

²⁵ Ivan Jančič, *Za javno moralo*, *Mariborski delavec*, 31. 3. 1920, 1–2; 1. 4. 1920, 1–2.

²⁶ O tatovih, *Mariborski delavec*, 30. 3. 1920, 2.

²⁷ Osebni arhiv Marije Krajnc, pesnitev *Sedanji čas* iz beležnice Josefa Hammerja.

²⁸ Osebni arhiv Marije Krajnc, različni osebni dokumenti Josefa Hammerja.

²⁹ Osebni arhiv Marije Krajnc, izpis iz mrliške knjige za Josefa Hammerja, Sv. Peter pri Mariboru.

³⁰ Osebni arhiv Marije Krajnc, nedatiran listek, zapis s svinčnikom.

Vojak Josef Hammer/Jožef Hamer na dopustu z družino v Metavi med drugo svetovno vojno
(osebni arhiv Marije Krajnc)

je bil med najrevnejšimi področji na Slovenskem. Tamkajšnji prebivalci so se »slabo hranili in slabo stanovali,« po prvi svetovni vojni oz. pred drugo je bila stopnja nalezljivih bolezni in umrljivosti (zlasti med dojenčki) med najvišjimi.³¹ Zakoncema Hammer sta umrla dva otroka, sin leta 1914 takoj po rojstvu, hči pa leta 1919 v prvem letu življenja; Barbari je kot nezakonski materi novorojenec umrl že leta 1909.³² Viničarjev sin Jožef je kasneje pripovedoval hčeri Mariji Krajnc, da sta starša kot dninarja garala od jutra do večera, medtem ko so bili otroci sami. Ker so imeli v hiši ilovnata tla, jih je pozimi neizmerno zeblo.³³

Eksistenca revnih viničarskih družin je bila povsem odvisna od volje lastnikov zemlje/gospodarjev, v mariborskem zaledju pa so bili to pogosto premožni mariborski Nemci. Ko so se pričeli kot »varuhi (južne nemške) jezikovne meje«³⁴ v trideset-

tih letih 20. stoletja intenzivno obračati k nacizmu, ki jim je v prvi vrsti pomenil vnovično priključitev rodne dežele nemškemu kulturnemu krogu,³⁵ so jim zaradi lojalnosti, ekonomske odvisnosti in v upanju po večji blaginji sledili tudi mnogi njihovi slovenski delavci, med katerimi si je večina že po razpadu Avstro-Ogrske svojo prihodnost predstavljala le v okvirih (znane) preteklosti. Nacionalna identiteta zanje ni predstavljala kriterija umestitve lastne osebe v skupnost, ker jim življenjske okoliščine niso dopuščale vztrajanja v stališčih o abstraktnih nazorskih vprašanjih.³⁶

Vsaj v prvi polovici druge svetovne vojne je kazalo, da revnih prebivalcev mariborskega zaledja občutek o boljšem življenju v nemški državi ni varal, o čemer priča tudi vrsta dokumentov okupacijskih oblasti, ki so urejali gospodarski položaj viničarske družine Hammer.³⁷ Ko je postal viničarjev sin Jožef leta 1942 prisilni mobiliziranec v nemško vojsko,

³¹ Socialni problemi slovenske vasi, 1. zvezek, 80, 101, 102.

³² Osebni arhiv Marije Krajnc, izpiski iz mrlških knjig.

³³ Pričevanje Marije Krajnc, maj 2017.

³⁴ Pollack, Smrt v bunkerju, 18, 78–79; Judson, Guardians of the Nation, 254.

³⁵ Pollack, Smrt v bunkerju, 78–79.

³⁶ Judson, Guardians of the Nation, 238; Glej tudi Ratej, Vojna po vojni; Ista, Markuzzijev madež.

³⁷ Osebni arhiv Marije Krajnc.

tako ni bilo težko razumeti, zakaj se je zvesto vračal v njeno sestavo po vsakem dopustu pri domačih, ki jim je bil v ponos.³⁸ Kakor ni težko razmeti, zakaj je nekdane prisilne mobilizirance po koncu druge svetovne vojne spremljala senca neodobravanja zaradi sodelovanja v nemški vojski pri generacijah tistih (vključno z Jožefovo hčerko), ki jim je meje miselnega sveta zarisoval socialistični režim.³⁹ Ko se je dvaindvajsetletni vojak nemške vojske, tedaj že Jožef Hamer, ob koncu leta 1945 preko Jesenic vrnil v domači kraj, je moral biti Josef Hammer pomirjen. Družina ni mogla razumeti, zakaj bi si le pol leta za tem želel vzeti življenje.⁴⁰

V prvi jugoslovanski državi je bil Nemcem priznan status narodne manjšine, državo pa so k varovanju pravic narodnih manjšin zavezovale konvencije o zaščiti manjšin v okviru Društva narodov oziroma na mirovni konferenci v Versaillesu sprejetega načrta o ureditvi Evrope po prvi svetovni vojni. Jugoslovanske oblasti določb konvencij o varovanju manjšin niso dosledno izvrševale – pravice narodnih manjšin v vidovdanski ustavi iz leta 1921 niso bile podrobno opredeljene, ustava iz leta 1931 pa narodnih manjšin sploh ni omenjala.⁴¹ Jugoslovanski državni organi so skušali v času med obema vojnama čimbolj skržiti pravice nemški narodni manjšini,⁴² negativna stigma v odnosu do nemških someščanov je bila opazna tudi v mariborskem slovenskem tisku; v *Straži* so, denimo, ob objavi rezultatov popisa prebivalstva leta 1921, ki je v Mariboru prikazal 6.595 Nemcev oz. 21,5 odstotkov vseh prebivalcev, zapisali: »Izid ljudskega štetja v Mariboru nas lahko navda z veseljem, saj je sedaj jasno ko beli dan, da imamo Slovenci v Mariboru pretežno večino. Gornje številke bodo Nemcem odvzele zadnji up na 'odrešitev' Maribora, ki je bil nekdanj ponemčen, a je sedaj naša last, ki nam je nikdar

ne bo več odvzel nenasitni pangermanizem.«⁴³ Po rezultatih popisa prebivalstva iz leta 1931 je imela mestna občina Maribor 33.131 prebivalcev, od tega 2.741 oz. 8,2 odstotkov Nemcev. Nemška narodna manjšina rezultatov uradnih popisov ni priznavala, zato je leta 1928 opravila interni popis, po katerem je v Mariboru živelo 10.000 Nemcev.⁴⁴

Za razliko od nemških uradnikov se gospodarsko trden sloj nemškega prebivalstva po razpadu Avstro-Ogrske in oblikovanju Kraljevine SHS ni izselil s Štajerske. Leta 1939 je bilo tako na Štajerskem v lasti nemških veleposestnikov še zmeraj skoraj štirideset odstotkov zemljišč, Nemci so imeli v lasti tudi številne industrijske obrate, trgovine in obrtniške delavnice.⁴⁵ Štajerski Nemci so bili za razliko od konservativno usmerjenih Nemcev na Kočevskem večinsko liberalno usmerjeni; pod vodstvom Lotharja Mühleisna so po preteku enoletnega opcijskega roka, ki je v okviru trianonske mirovne pogodbe Nemcem omogočal izselitev iz Kraljevine SHS, leta 1922 v Mariboru ustanovili Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji, ki je do diktature leta 1929 zastopalo politične interese nemške narodne manjšine na Štajerskem.⁴⁶ Da so jugoslovanske oblasti dovolile oblikovanje tovrstnega nemškega društva, je Mühleisen pripisoval svoji iznajdljivosti, ko je statut društva zvesto oblikoval po statutu društva koroških Slovencev v Avstriji.⁴⁷ Na prvih občinskih volitvah v štajerskih mestnih občinah leta 1921 Nemci niso sodelovali ter so bili do naslednjih občinskih volitev leta 1924 izključeni iz političnega odločanja.⁴⁸

Višek tvornega nemško-slovenskega političnega sodelovanja na Štajerskem med obema vojnama je predstavljalo kratko obdobje oblastne samouprave v letih 1927–1929. Nemški narodni manjšini na Štajerskem je upravna delitev na dve oblasti povečala politično moč, zato je bila zainteresirana za soudeležbo pri oblikovanju in vodenju organov oblastne

³⁸ Osebni arhiv Marije Krajnc, dopisnica o vojaškem vpoklicu Josefa Hammerja, 20. 4. 1942.

³⁹ Pričevanje Marije Krajnc, maj 2017.

⁴⁰ Osebni arhiv Marije Krajnc, dokument Štaba za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev in prijava za Jožefa Hamerja na naslovu *Metava* 34, 12. 12. 1945; pričevanje Marija Krajnc, maj 2017.

⁴¹ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 32.

⁴² Položaj nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in položaj Slovencev v Avstriji; iz govora senatorja dr. Valentina Rožiča v senatu Kraljevine Jugoslavije 26. 3. 1933, Beograd 1933.

⁴³ *Izid ljudskega štetja, Straža*, 14. 2. 1921, 3.

⁴⁴ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 16–25.

⁴⁵ Kresal, *Avstrijski kapital v industriji stare Jugoslavije*, 33–38.

⁴⁶ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 33.

⁴⁷ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

⁴⁸ Leskovec, *Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941*, 281.

samouprave mariborske oblasti.⁴⁹ V *Jutru* so po oblastnih volitvah zapisali: »Ne more se zanikati, da je rezultat narodno zavedne Slovence razočaral. Današnji dan je za Maribor kot nacijsko mesto žalosten in sramoten. Nemško nacijska hidra je po dolgih letih prvič na naši jugoslovenski meji dvignila predrzno glavo. Pangermani danes trumfirajo nad Celjem in Mariborom.«⁵⁰ Lothar Mühleisen na oblastnih volitvah ni bil izvoljen, vendar je kmalu po začetku delovanja oblastne skupščine in po odstopu mariborskega radikalskega poslanca Rudolfa Ravnika kot njegov namestnik nastopil funkcijo oblastnega poslanca. V mariborski oblastni skupščini je sodeloval s klubom SLS, ki je imela po volitvah v oblastne skupščine politično prevlado na Slovenskem. Na seji mariborske oblastne skupščine aprila 1927 je povedal, da želi nemška narodna manjšina za doseg avtonomije »sodelovati v vseh panogah državnega in oblastnega življenja /.../ složno z večinskim narodom«.⁵¹ Iste leta je kandidiral tudi na volitvah v Narodno skupščino, vendar v beograjski parlament ni bil izvoljen; v volilnem okrožju Maribor-Celje, kjer je kandidiral, je zanj glasovalo 5.752 volivcev, medtem ko je za zmagovalca, prvaka SLS Antona Korošca, glasovalo 54.289 volilnih upravičencev.⁵²

Z Zakonom o ukinitvi zakona o volitvah organov oblastne, okrajne in občinske samouprave s 14. januarjem 1929 so bile odpravljene volitve občinskih organov, medtem ko je nadzor nad področjem dejavnosti občin z Zakonom o banski upravi s 7. novembrom 1929 prešel na bana oziroma na bansko upravo v Ljubljani; ta je v tridesetih letih 20. stoletja imenovala tudi člane mestnih uprav v treh štajerskih mestnih občinah.⁵³ V mariborskem mestnem svetu je bil 6. januarja 1929 ob njegovi razpustitvi sprva razrešen funkcije tudi Lothar Mühleisen, vendar je po ponovnem imenovanju (z odlokom velikega župana Mariborske oblasti Franca Schaubacha) vlogo občinskega svetnika opravljal še do jeseni 1931.⁵⁴

S spremembo političnega režima v Kraljevini SHS (šestojanuarska diktatura) in z razvojem nacistične ideologije v Nemčiji je dobilo reševanje vprašanja nemške narodne manjšine na Štajerskem močan zagon. Narodni domovi v Mariboru, Celju in Ptujju so začeli ponovno dobivati narodno-obrambno vlogo,⁵⁵ k čemur je po potrditvi pravil Kulturbunda leta 1931 pripomoglo oblikovanje njegovih močnih postojank v Mariboru, Celju in v Ptujju.⁵⁶ Predsedstvo mariborske krajeve organizacije Kulturbunda, ki je v organizacijskem smislu predstavljala sedež za severno Dravsko banovino, je 27. julija 1931 prevzel Lothar Mühleisen. Po Hitlerjevem prevzemu oblasti v Nemčiji leta 1933 je bil med tistimi predstavniki nemške narodne manjšine na Štajerskem, ki so pričeli bolj ali manj javno izkazovati težnje po priključitvi nekdanje Spodnje Štajerske k Nemškemu Rajhu. V času prepovedi delovanja Kulturbunda v letih 1935–1939 so somišljeniki delo nadaljevali v legalno dovoljenih pevskih, športnih idr. društvih ter v dobro organizirani nemški evangeličanski skupnosti.⁵⁷

Družina Lotharja Mühleisna je bila katoliška, vendar je bil odvetnik, ki je poleg nemščine govoril še slovensko, francosko in latinsko, po pričevanju vnukinje ateist. Danes imamo o njem na voljo premalo podatkov, da bi vedeli, ali je odvetnik v duhu nacistične ideologije izstopil iz Katoliške cerkve.⁵⁸ Po prepovedi Kulturbunda leta 1935 ni več javno zastavljal svojega imena v povezavi s političnimi interesi nemške manjšine. Tedaj je bil star šestdeset let in je zaradi zelene mreže na očeh vse slabše videl.⁵⁹ Kot kažejo zapisniki sej mariborskega mestnega občinskega sveta, je bil Lothar Mühleisen deloven, preudaren, sistematičen, izredno varčen in previden, strpno in spoštljivo komunikacijo do kolegov je večinoma opiral na svoj posebni pravniški položaj, s pedantno pravniško dikcijo pa je hkrati

⁴⁹ Več o tem glej: Ratej, *Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941*.

⁵⁰ Volilni dan v Mariboru, *Jutro*, 24. 1. 1927, 2.

⁵¹ Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 164.

⁵² Definitivni volilni rezultati v Sloveniji, *Jutro*, 13. 9. 1927, 2.

⁵³ Žontar, *Občine v Sloveniji v letih 1918 do 1941*, 604.

⁵⁴ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta 1929–1931; Fras, *Mariborski župan dr. Alojzij Juvan*, 94.

⁵⁵ Šuligoj, *Narodnoobrambni boj na Ptujju in njegov Narodni dom*, 41–43; Goropevšek, *Stoletje celjskega Narodnega doma*, 66; Stavbar, *Narodni dom v Mariboru*, 81.

⁵⁶ Biber, *Kočevski Nemci med obema vojnama*, 30.

⁵⁷ Pirman, *Kulturbund v Mariboru*, 23–24, 33, 70–85; Potočnik, *Mariborski Nemci v letih 1918–1941*, 147–150.

⁵⁸ Pollack, *Smrt v bunkerju*, 89, 105; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

⁵⁹ Pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

vzpostavljajal distanco do večinske, tj. slovenske skupnosti v mestu.⁶⁰

Ob nastopu svetniške funkcije leta 1924 se je za razliko od večine zavzemal za pozne seje, da bi kar najmanj trpelo njegovo delo v odvetniški pisarni.⁶¹ Poslanske kolege v mariborski oblastni skupščini je leta 1927 opozarjal, da čas ni naklonjen velikim finančnim naložbam, ki se jim je treba odreči, ter je obenem grajal preobsežen samoupravní uradniški aparat. V času, ko je bil oblastni poslanec, mu je uspelo doseči brezcarinski izvoz vin iz obmejnega območja v Avstrijo.⁶² S podobno uspešnimi akcijami se kot predstavnik mariborskih Nemcev v mariborskem mestnem občinskem svetu ni mogel postaviti.

Čeprav sta bili tako njegova mati kot žena po rodu (ne pa tudi prepričanju) Slovenki, je odločno zagovarjal ločenost dveh svetov – nemškega in slovenskega – v mestu; aprila 1925 je bil ostro (a neuspešno) proti izzivalni prošnji Sokola za souporabo igrišča v Ljudskem vrtu, ki ga je imel v najemu Rapid: »Ne kaže provocirati spora med Rapidom in Sokolom, ker bi to slabo učinkovalo na šport. Tožba pa bi bila v tem slučaju neizogibna. /.../ Souporaba je izključena.«⁶³ Mühleisen je ostal zvest zagovornik interesov tega prepoznavnega nemškega športnega kluba v mestu tudi po njegovi selitvi (do katere je prišlo na pobudo občine kot lastnice prostorov v Ljudskem vrtu) iz centra na mariborske Poljane leta 1927; poleti 1928 se je odvetnik, denimo, zavzemal, da prispeva občina polovični znesek za napeljavo vodovoda do igrišča.⁶⁴

Lothar Mühleisen se je sredi dvajsetih let 20. stoletja kot občinski svetnik mdr. zavzemal za dostop »minoriteti« (tj. nemški manjšini v Mariboru) do javnih služb, ki so bile po letu 1918 največkrat

nedostopne nemškim uslužbencem: »Nemci plačajo razne davke v isti, ako ne v večji meri kakor vladajoči narod.«⁶⁵ Kljub temu, da je znal spretno obvladovati svoja čustva, prisotni bržkone niso spregledali skupka bolečine in ponižanja, vgrajene v svétnikovi besedni zvezi »vladajoči narod«; pomenljiva je zlasti v njej zajeta logika, s katero je Mühleisen šest let, preden je postal predsednik krajevné skupine Kulturbunda, razumeval položaj skupnosti, ki jo je politično predstavljal – če so bili Slovenci zanj 'vladajoči narod', so bili Nemci njemu podrejena skupina.

Spomladi 1925 se je Lothar Mühleisen v mariborskem mestnem občinskem svetu zavzemal za strpnost po sprejetju nove službene pragmatike (predpisov o zaposlovanju javnih uslužbencev), ki je spravljal v mučen položaj nekatere dolgoletne uslužbenice, ki niso v zadostni meri obvladali uradnega, tj. slovenskega jezika. Opozarjal je svetnike, da bi bila nenadna upokožitev uradnikov nemške narodnosti »nekaka politična akcija«, za katero mestni občinski svet ni imel pristojnosti.⁶⁶ Poleti 1925 je nasprotoval jamstvu občine za novo posojilo, ki ga je nameravalo najeti Narodno gledališče, z argumentom, da se vodstvo te (paradne slovenske) kulturne institucije vede kot majhen otrok, prepričan, da bodo »že stariši vse poravnali«;⁶⁷ Mühleisen je bil proti subvenciji Narodnemu gledališču tudi ob oblikovanju občinskega proračuna za leto 1926.⁶⁸ Ob oblikovanju občinskega proračuna za leto 1927 ga je ponovno zmotil izdatek za gledališče, predlagal je, naj si ustanova poišče druge vire financiranja, denimo, z vključitvijo nemških predstav v repertoar.⁶⁹ Debate v mestnem občinskem svetu, v katere so se vključevali štirje nemški svetniki, so v splošnem pokazale predvsem nekaj: kulturnih dejavnosti v mestu, ki so potekale v slovenskem jeziku, mariborski Nemci niso razumeli kot dejavnosti, ki bi nagovarjale ali kako drugače zadevale nemško

⁶⁰ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 30. 12. 1924; 7. 4. 1925; 9. 6. 1925; 20. 6. 1929; 23. 8. 1929; 21. 11. 1929; 19. 12. 1929; 28. 5. 1930; 20. 8. 1931; 19. 11. 1931.

⁶¹ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 16. 12. 1924.

⁶² Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, 215, 249, 277.

⁶³ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 7. 4. 1925.

⁶⁴ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 28. 10. 1927; 21. 6. 1928.

⁶⁵ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 12. 5. 1925.

⁶⁶ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 26. 5. 1925.

⁶⁷ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 9. 6. 1925.

⁶⁸ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 21. 1. 1926.

⁶⁹ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 28. 1. 1927.

skupnost v mestu, temveč so vztrajno (a neuspešno) terjali financiranje svojih, nemških.⁷⁰

Mühleisnova primerjava slovenskega gledališča z razvajenim otrokom bo morda postavljena v jasnejšo luč s podatkom, da je bil spomladi 1929, potem ko je skoraj ves maj (neobičajno zanj) manjkal na sejah mestnega sveta, (neuspešno) proti postavitvi otroškega igrišča v parku, saj »ima mesto že dovolj igrišč« in bi novo zgolj kazilo podobo zelenega raja sredi mesta. Razlog za odvetnikov upor je bil morda povezan z dejstvom, da je meščanska hiša, v kateri je bilo (najeto) stanovanje njegove družine, mejila na park, in je želel zavarovati svoja ušesa pred otroškim vriščem.⁷¹ Mühleisen je imel v Mariboru v najemu še eno večje opremljeno stanovanje in odvetniško pisarno v Sodni ulici, v kateri je bila zanj dragocena knjižnica. Desetletja kasneje, ko se je »iztrošen od šestinštiridesetletnega napornega intelektualnega dela, pobit od vseh udarcev usode in ob visoki starosti ter telesnih tegobah« gotovo dobro zavedal, da Maribora ne bo več videl, je pisal: »To premoženje je dokončno izgubljeno, kajti s sodbo nekega ljudskega sodišča v Mariboru sem bil v odsotnosti zaradi domnevne kolaboracije s sovražnikom obsojen na dvajset let ječe in na izgubo premoženja.«⁷²

Njegova pobuda mestnemu občinskemu svetu za vzpostavitev nemških vzporednic na mariborski dekliški meščanski šoli je medtem septembra 1925 pri svetniških kolegih naletela na gluha ušesa, natančneje, na pikre pripombe, v katerih so se zrcalila desetletja trenj na presečišču germanskega in slovanskega sveta: »Zadeva občinski svet pravzaprav nič ne briga, /.../ naj se pritoži prizadeta manjšina na višjo instanco, /.../ je to tista prava pot, katero so tudi morali Slovenci nastopiti v bivši Avstriji.«⁷³ Peza maščevalnosti do lokalne nemške skupnosti, na katero so slovenski politični odločevalci v Mariboru kot kaže (težko braneč se nizkih strasti) valili krivdo za desetletja germanizacijske politike

nekdanje avstro-ogrske države, je bila del odgovora na vprašanje o grozovitem protiudarcu, ki ga je Maribor doživel pod nemško okupacijo. Lothar Mühleisen je imel jeseni 1925 doma tri šolarke: najstarejša hči Lilly je imela štirinajst, Elfride trinajst in Maria enajst let.

»Neko bolešno valovanje gre danes skozi celo Slovenijo, kajti danes se spominja Slovenija onega nesrečnega plebiscita, ki se je vršil 10. 10. 1920 na Koroškem, kateri nam je odtrgal najlepši in najdragocenejši del Slovenije.« Le kako so se počutili nemški svetniki, ko je mariborski župan Josip Leskovar oktobra 1925 otvoril sejo mestnega občinskega sveta z opisanim žalnim nagovorom. Vsi štirje so bili proti predlogu o poimenovanju ene od mariborskih ulic Ulica 10. oktobra. Mühleisen je pojasnil, da je mestni občinski svet poklican upravljati mestno premoženje, reševati kulturna vprašanja in spremljati razvoj mestne občine. Predlog o poimenovanju ulice je imel po njegovem politične tendence, zato ni spadal v kompetenco tega organa. Tudi sicer se mu »ekspanzivna želja preko meje« v luči dobrih avstrijsko-jugoslovanskih odnosov ni zdela na mestu, ker je bila Kraljevina SHS zavezana spoštovati državne meje, določene z mirovnimi pogodbami. Njegovi pomisleki so bili preslišani,⁷⁴ Mariborčani pa imajo Ulico 10. oktobra še danes, čeprav le še malokdo ve, kaj obeležuje datum.

Še pomembnejša za razumevanje Mühleisnove miselne krajine pa je bila njegova zavrnitev županove pobude, spodbujene ob sklicu mednarodne konference o povojni ureditvi meja jeseni 1925 v švicarskem Locarnu. Mariborski mestni občinski svet je kljub odporu štirih nemških svetnikov sprejel in na jugoslovanskega zunanjega ministra Momčila Ninčiča naslovil resolucijo, ki je med drugim pozivala: »Vznemirjeni vsled stalno naraščajočega gibanja za priklopitev Avstrije k Nemčiji prosimo kr. vlado, da posveti največjo pažnjo temu vprašanju. Pomaknitev mej Velike Nemčije na Karavanke ni samo resno ogrožanje naše države, temveč tudi svetovnega miru, ker pomeni nov nalet velenemštva proti jugu in vzhodu in povrnitev nemške države k

⁷⁰ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 23. 6. 1927; 30. 3. 1928.

⁷¹ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 29. 5. 1929; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

⁷² Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

⁷³ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 22. 9. 1925.

⁷⁴ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 10. 10. 1925.

prevojnim imperijalističnim ciljem. /.../ Če se priključi Avstrija k Nemčiji, mora biti Korotan naš.«⁷⁵

Decembra 1926 je Lothar Mühleisen stopil v bran piscem *Marburger Zeitung*a, ki so nespoštljivo zbijali šale na račun občinskih svetnikov, zaradi česar so se nekateri med njimi zavzemali za tožbo proti časopisu. Mühleisen je bržkone premogel več simpatij do nemškega časopisa kot pa smisla za časnikarski humor, ko je menil, da je javno delovanje zmeraj podvrženo kritiki in so šale na račun javnih oseb »prav zdrave«.⁷⁶ Spomladi 1928 je bil klub nemških svetnikov v mariborskem mestnem občinskem svetu na čelu z Lotharjem Mühleisnom pobudnik vnovične postavitve spomenika »junškemu mornarju« Viljemu Tegetthoffu, čigar ime »pripada zgodovini«.⁷⁷

Najbrž ni več štel, kolikokrat so bile njegove pobude preslišane, neuslišane, zavržene ali ponižane, ko je bil Lothar Mühleisen konec novembra 1931 zadnjič v vlogi mariborskega mestnega občinskega svetnika.⁷⁸ Potem ko je bilo v začetku leta 1929 ob nastopu kraljeve diktature in posledični prepovedi delovanja političnih strank razpuščeno tudi Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji, se v zadnjih dveh letih kljub rednim udeležbam na sejah mestnega občinskega sveta ni več angažirano vključeval v svetniške debate. »Prizadevanja vseh jugoslovanskih vlad so bila usmerjena v raznarodovalno politiko do manjšin, ki so živele v državi, z namenom, da bi jih zlile s slovanskimi narodi,« je leta 1954 pisal ministru avstrijske vlade. Reflektiran pogled na odnos jugoslovanskih oblasti do nemške manjšine je imel tudi zato, ker je bil v stalnih stikih z nemškimi predstavniki v Kraljevini Jugoslaviji, veleposlaništvom v Beogradu in konzulatom v Zagrebu. Bržkone tudi zato po nastopu kraljeve diktature Mühleisen ni bil pripravljen pasti v letargijo, le drugačne kanale javnega delovanja je poiskal: »Za ohranitev obstoječe močne odločenosti nemške narodnostne skupine na Spodnjem Štajerskem, da

bi vendarle smela živeti v skladu s svojimi običaji, smo torej morali vložiti vse organizirane sile.«⁷⁹ Poleti 1931 je Mühleisen postal predsednik novoustanovljene krajevne skupine Kulturbunda, ki se je morala že kmalu po ustanovitvi braniti očitkov, da spodbuja širjenje nacizma.⁸⁰

Mariborska krajevna skupina, ki je delovanje razširila po celotnem ozemlju nekdanje Spodnje Štajerske, je uspevala s finančno podporo premožnih štajerskih Nemcev in občasno podporo Društva za nemštvo v tujini. Oblikovan je bil društveni dom, zasebni pouk za nemško mladino ter vrtec za malčke, člani so prirejali božična slavlja, predavanja, glasbene nastope in ljubiteljske gledališke predstave, podpirali študente na avstrijskih in nemških fakultetah ipd. Za prispevek »k skupni stvari« je vodstvo pritegnilo tudi edino pomembno kreditno ustanovo v upravljanju Nemcev Marburger Kreditanstalt, kjer je bil Mühleisen po lastnih besedah trideset let član nadzornega sveta; član nadzornega odbora je bil tudi v Mestni hranilnici Maribor: »Na ta način nam je nemško narodnostno skupino na Spodnjem Štajerskem do zasedbe wehrmachta uspelo obdržati pri življenju ter jo v narodnostni zavesti v primerjavi s časom rajnke Avstrije celo še okrepiti.«⁸¹

V sodbi mariborskega vojaškega sodišča z avgusta 1945 je pisalo, da je Lothar Mühleisen v letih okupacije skupaj z nekaterimi drugimi nemškimi odvetniki v Mariboru in okolici pospešeno opravljal likvidacije slovenskih odvetniških pisarn z namenom utrjevanja nemštva.⁸² Življenjske usode svojih štajerskih stanovskih kolegov je Mühleisen dobro poznal: Eduard Butschar je po vojni pristal v Gradcu, Otto Blanke v Halleinu, Franz Brandstetter v Wolfsbergu, Leo Gozani v Lienzu in Sixtus von Fichtenau v Cmureku. Tisti nemški odvetniki, ki so »v brezmejnem optimizmu« po kapitulaciji nemške vojske ostali na slovenskem Štajerskem, so

⁷⁵ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 10. 10. 1925.

⁷⁶ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 10. 12. 1926.

⁷⁷ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 15. 3. 1928.

⁷⁸ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta, 19. 11. 1931.

⁷⁹ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

⁸⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp 1301/33; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, 33.

⁸¹ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

⁸² PAM, fond: Okrajno sodišče v Mariboru 1945–1978, Zaprlembna spisa 517/1946, 19/1946, Sodba v imenu narodov Jugoslavije, 20. 8. 1945.

bili umorjeni ali obsojeni na smrt, mdr. Edmund Kupnik v Mariboru ter Georg Skoberne, Walter Riehl in Franz Schlag v Celju.⁸³ Hkrati pa ni videti, da bi bil Mühleisen med vojno zagret likvidator slovenskih podjetij/odvetniških pisarn. Leta 1935 je vodil stečaj mariborske trgovine z modnim blagom in športnimi predmeti, ki je bila v lasti Marije Tomažič, oktobra 1944 pa je v stečaj pravno pospremil lekarnarja iz Slovenske Bistrice Bruna Mondinija. Drugih tovrstnih aktivnosti odvetnika Mühleisna v katalogu likvidatorjev podjetij ni najti. Ne glede na to pa je bil med drugo svetovno vojno kot odvetnik dejaven in je svoje dopise podpisoval s Heil Hitler.⁸⁴ Skupaj z ženo sta v času okupacije (s članstvom v Kulturbundu oz. kasneje Štajerski domovinski zvezi) postala nemška državljana.⁸⁵ Razume se, da je z vsakim dnem vojne postajala bolj in bolj nesprejemljiva verjetna človeška naklonjenost med družinama mariborskega nemškega odvetnika in metavskega viničarja Josefa Hammerja.

Najbrž je Josef Hammer po prvi svetovni vojni, ko si je ustvaril družino, ki je najprej živela na hišni številki 68 in nato 34 v Metavi,⁸⁶ bolje od odvetnika Mühleisna poznal njegovo ženo Elisabeth, ki so jo domači klicali Lizzy, lepo, a strogo in visokostno žensko, ki je izhajala iz gostilničarske družine v Slovenski Bistrici ter se je dala od podrejenih nazivati s »*Frau Doktor Mühleisen*«. Elisabeth je kot polovična lastnica Mühleisnovih posestev večino časa preživela v Metavi, od koder je delavce, da bi jih kaznovala, večkrat pošiljala peš v Maribor po to ali ono malenkost. Soproga Lotharja Mühleisna je bila sicer vajena delati, tudi bodočega moža je

spoznala, ko je v domači Slovenski Bistrici s konji tovorila gradbeni material za mestno stavbo, nasproti gradbišča pa je bila odvetniška pisarna od dekleta sedemnajst let starejšega Lotharja Mühleisna. A poročila sta se šele v Mariboru, ko sta imela že tri hčere.⁸⁷

Zakonca Mühleisen, verjetno trideseta leta 20. stoletja
(osebni arhiv Brit Mühleisen)

Elisabeth in Lothar Mühleisen sta postala posestnika v Metavi junija 1914, ko sta najprej kupila viničarijo na hišni številki 26; lesena hiša, ometana z blatom ter krita s slamo, je imela dve sobi in kuhinjo ter v sredi prostor za stiskalnico, k viničariji je spadal še gozd, njiva, pašnik, vrt in vinograd. Posestvo na hišni številki 27 sta kupila septembra 1915, na njem je stala stanovanjska hiša Mühleisnovih; pritlična hiša z dvema sobama in kuhinjo z vzdanim štedilnikom, pralnico z bakrenim kotlom ter podstrešjem z urejenimi poletnimi sobami, je bila podkletena z veliko obokano kletjo in krita z opeko, k posestvu je spadal še vinograd, pašnik, gozd in dve njivi. Kot zadnjo sta Mühleisna poleti 1926 svojemu imetju pridružila viničarijo na hišni

⁸³ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

⁸⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Spisi o konkurznem postopanju za Marijo Tomažič, 1935; dopis Lotharja Mühleisna v zvezi s stečajnim postopkom lekarnarja iz Slovenske Bistrice Bruna Mondinija, 13. 10. 1944; Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, Verzeichnis der aus der Untersteiermark ausgesiedelten Personen und der Betriebe, welche durch die Dienststelle deutschen Volkstums beschlagnahmt wurden, Liste der bewirtschafteten Handelsbetriebe in der Untersteiermark, 4.

⁸⁵ Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954; Žnidarič, Do pekla in nazaj, 79, 87.

⁸⁶ Osebni arhiv Marije Krajnc, naslov družine je razviden iz podatkov o rojstvu otrok Josefa Hammerja.

⁸⁷ Pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017; pričevanje Oskarja Langa, maj 2017.

številki 25; šlo je za pritlično, z opeko krito hišo s hlevom, pašnikom, dvema njivama in vrtom.⁸⁸ Za razumevanje vtisa, ki ga je Mühleisnovi ime puščalo v javnosti, je zgovorno, da je o širjenju njegovih posestev v Metavi v lokalnem okolju krožila misel, da jih je odvetnik nizal, ko mu stranke niso bile sposobne plačati stroškov za odvetniške storitve.⁸⁹

Vinska trgatev v vinogradu Mühleisnovih v Metavi, verjetno trideseta leta 20. stoletja
(osebni arhiv Brit Mühleisen)

O navezanosti zakoncev Mühleisen na »majhno, a donosno« posestvo v Metavi govori Lotharjevo pismo ministru, a tudi nostalgичni obiski njunih potomcev/vnukov, ki v najnovejšem času iščejo stike z domačini. Obiski članov družine Mühleisen so z vidika tistih, ki smo bili vzgojeni/izobraženi v socialističnem režimu, polni demoniziranega nezaupanja v čas, ki je njihove stare starše oropal imovine/domovine, vendar to ne more omajati dejstva, da nosijo v sebi delček (legitimne) resnice o mikrosvetu Maribora in njegovega viničarskega zaledja na prehodu iz kraljevske v socialistično Jugoslavijo: »Mühleisnov se (starka iz Metave, sogovornica Hanna Hönigschmieda, Mühleisnovega vnuka, op. p.) še dobro spominja: advokat, ki je prihajal s konjsko vprego, prijazni ljudje, lepa žena itd. Čas partizanov je bil za ljudi v Metavi resnično slab, tudi za Slovence, še danes ne upajo na glas govoriti o njem. Partizani so izsiljevali in morili. Hišo starih staršev so po vojni dodelili nekemu partizanu, njegov sin

še zmeraj prihaja, je zelo neprijazen in nikogar ne pozdravlja. Če pred njegovo hišo parkira avto, takoj pokliče policijo.«⁹⁰

Člani družine Mühleisen v Metavi v tridesetih letih 20. stoletja; v tedanjem mariborskem mikroimaginariju so bile bele dokolenke neizpodbiten znak pripadnosti nacistični ideologiji (osebni arhiv Brit Mühleisen)

V času (verjetno) nasilne smrti soproga in očeta Josefa Hammerja v začetku julija 1946, ki je nakažovala, da se povojno nasilje ni dogajalo zgolj na nivoju vzpostavljanja socialistične oblasti, temveč je globoko opredeljevalo tudi medčloveške odnose, viničarjeva družina ni več živela v Metavi. V prvi polovici leta 1946 je od nove socialistične oblasti dobila v last viničarijo na bližnji Celestrini,⁹¹ od koder se odpira nebeški razgled na Boč in Donačko goro, Pohorje, mesto Maribor ter na Urban in avstrijski svet proti severu. Nemška družina iz Lenarta, katere last je bilo do razlastitve posestvo na Celestrini, se z novo realnostjo nikakor ni mogla sprijazniti. Josefovo vnukinjo Marijo, hčer Jožefa Hamerja, so v šestdesetih letih 20. stoletja kot deklico pogosto preganjale nočne more, ki so bile posledica dejstva, da so nekdanji lastniki posestva večkrat nenapovedano in vehementno prihajali na domačijo, vstopali v kmečko poslopje in pozivali družino Hamer k izselitvi. Njihova prizadevanja po ponovni pridobitvi nekdanjega posestva niso ugasnila vse do danes.⁹² Epilog pripovedi o dveh družini

⁸⁸ PAM, fond: Okrajno sodišče v Mariboru 1945–1978, Zaprjemljena spisa 517/1946, 19/1946, Zemljiškoknjižni izpiski; Komisijski zapisnik, 25. 4. 1947.

⁸⁹ Pričevanje Oskarja Langa, maj 2017.

⁹⁰ Avtorici posredovana korespondenca med Brit Mühleisen in njenim bratrancem Hannom Hönigschmiedom, 6. 4. 2016.

⁹¹ Osebni arhiv Marije Krajnc, dopis vinogradniške zadruge Sv. Peter pri Mariboru družini Hamer (Celestrina) o prenehanju članstva za Josefa Hammerja zaradi smrti, 23. 7. 1946.

⁹² Pričevanje Marije Krajnc, maj 2017.

nah, slovenske viničarske Hammerjeve in nemške odvetniške Mühleisenove, vsiljuje ugotovitev, da akterji ali zgolj nemi spremljevalci eksistencialno izjemno specifičnega mikročasa obeh svetovnih vojn osebne/kolektivne travme (ne)zavedno, a zanesljivo prenašajo na prihodnje generacije.⁹³

Viri in literatura

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor (PAM)

PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjstva/Domovinska kartoteka.
PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta 1924–1931.
PAM, fond: Okrajno sodišče Maribor, Zapletni spisi, 1946.
PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp 1301/33.
PAM, *Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti: leto 1935*, Maribor 1935.

Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor

Verzeichnis der aus der Untersteiermark ausgesiedelten Personen und der Betriebe, welche durch die Dienststelle deutschen Volkstums beschlagnahmt wurden, Liste der bewirtschafteten Handelsbetriebe in der Untersteiermark.

Časopisni viri

Jutro, 1927.
Mariborski delavec, 1920.
Straža, 1921.

Ustni viri

Brit Mühleisen (vnukinja Lotharja Mühleisna, hči Ernsta Mühleisna), pisna korespondenca od septembra 2016; pričevanje, maj 2017.

Marija Krajnc, roj. Hamer (vnukinja Josefa Hammerja, hči Jožefa Hamerja), pričevanje, maj 2017.

Oskar Lang (nečak Elisabeth Mühleisen, sin Elisabethine sestre), pričevanje, maj 2017.

Monografije

Biber, Dušan: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Fras, Maksimiljan: *Mariborski župan dr. Alojzij Juvan in njegov čas*. Maribor: EPOS: Društvo Gledališče Kolenc, 2013.

Judson, Pieter: *Guardians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria*, Cambridge, London: Harvard University Press, 2006.

Nečak, Dušan: *Avstrijska legija II*. Maribor: Obzorja, 1995.

Nemci in Maribor. Stoletje preobratov (1846–1946). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.

Pirman, Matjaž: *Kulturbund v Mariboru*. Diplomsko delo, Univerza v Mariboru, 1999.

Pollack, Martin: *Smrt v bunkerju. Poročilo o mojem očetu*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

Položaj nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in položaj Slovencev v Avstriji; iz govora senatorja dr. Valentina Rožiča v senatu Kraljevine Jugoslavije 26. 3. 1933. Beograd: Narodna štamparija, 1933.

Ratej, Mateja: *Vojna po vojni. Štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016.

Ratej, Mateja: *Markuzijev madež. Rojevanje človekovih pravic po prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Modrijan, 2017.

Socialni problemi slovenske vasi, zvezek 1, Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938.

Stiplovšek, Miroslav: *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2000.

Žnidarič, Marjan: *Od pekla in nazaj; nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*, Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997.

Wolynn, Mark: *It Didn't Start With You; How Inherited Family Trauma Shapes Who We Are*

⁹³ O tem npr.: Mark Wolynn, *It Didn't Start With You; How Inherited Family Trauma Shapes Who We Are and How to End the Cycle*, 2016.

and How to End the Cycle, New York: Viking, 2016.

Članki

Biber, Dušan: Kočevski Nemci med obema vojnama. *Zgodovinski časopis*, 1963/1964.

Goropevšek, Branko: Stoletje celjskega Narodnega doma. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2002, št. 1.

Kresal, France: Avstrijski kapital v industriji stare Jugoslavije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 27, 1987.

Leskovec, Antoša: Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941. *Maribor skozi stoletja. Razprave I* (Maribor: Obzorja, 1991).

Potočnik, Dragan: Mariborski Nemci v letih 1918–1941. *Kronika*, 1999, št. 1–2.

Ratej, Mateja: Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941: politični položaj nemške narodne manjšine v mestnih občinah Maribor, Celje in Ptuj. *Studia Historica Slovenica*, 2006, št. 2–3.

Stavbar, Vlasta: Narodni dom v Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2002, št. 1.

Šuligoj, Ljubica: Narodnoobrambni boj na Ptuj in njegov Narodni dom. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2002, št. 1.

Žontar, Jože: Občine v Sloveniji v letih 1918 do 1941. *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod* (Ljubljana: Založba ZRC, 1999).

Spletni viri

My Fathers, My Mother And Me + Q&A: <http://dothouse.org/cinema/screenings/2015/03/18/my-fathers-my-mother-and-me-qa>. (dostopno: 11. 5. 2017)

Otto Muehl: https://en.wikipedia.org/wiki/Otto_Muehl. (dostopno: 11. 5. 2017)

Wencke Mühleisen: https://no.wikipedia.org/wiki/Wencke_M%C3%BChleisen. (dostopno: 11. 5. 2017)

Zusammenfassung

DIE TODESANZEIGE FÜR LOTHAR MÜHLEISEN IM NACHLASS DES WINZERS JOSEF HAMMER IN METAVA

Marija Krajnc fand unter den Dokumenten ihres Großvaters Josef Hammer die adressierte Todesanzeige des Marburger Anwalts Lothar Mühleisen, die anlässlich seines Todes aus dem österreichischen Grundlsee geschickt worden war. Diese Anzeige ließ ihr keine Ruhe, da sie nicht wusste, welche Verbindung es zwischen ihrer Familie und der Familie der politischen Führungspersönlichkeit der Marburger deutschen nationalen Minderheit der Zwischenkriegszeit gab. Sie sandte das Dokument an die Autorin des vorliegenden Beitrages, die sich diesem widmete, nachdem sie auch einen Brief von Brit Mühleisen, der Enkelin des Anwalts, bekommen hatte, die schon ihr ganzes Leben schmerzlich mit der nationalsozialistischen Vergangenheit ihrer Eltern und Großeltern konfrontiert ist. Unter anderem verwahrt sie ein wertvolles Dokument, einen Brief ihres Großvaters (womöglich ein nie abgesandter Entwurf) an einen nicht namentlich genannten Minister der österreichischen Regierung. Dabei handelt es sich in erster Linie um ein Ansuchen um Gewährung einer Familienrente, gleichzeitig ist es eine umfangreiche Reflexion über das (Selbst)Verständnis des Lebens der deutschen Familie/Minderheit in Maribor zwischen den Weltkriegen. Bald begann sich so hinter der Todesanzeige die tragische Saga zweier Familien zu entfalten, die denselben unruhigen Raum im Durchzug der Zeit teilten, die jedoch von unterschiedlicher Nationalität und vor allem sozialer Herkunft waren und folglich auch von unterschiedlicher Mentalität.

Mühleisen war in den Jahren 1924 bis 1931 Mitglied des Marburger städtischen Gemeinderates und in den Jahren 1927 bis 1929 Abgeordneter der Marburger Gebietsversammlung. Zwischen 1931 und 1935 war er Vorsitzender der Marburger Ortsgruppe des Kulturbundes. In der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre exponierte er sich nicht mehr öffentlich, doch ist in der slowenischen Historiographie sein Name für die Zeit vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges eng mit dem aktiven Eintreten für den Anschluss der slowenischen Steiermark an

das Deutsche Reich bzw. mit der Verbreitung des Nationalsozialismus in der Steiermark verbunden. Zu dieser Beurteilung hat wesentlich beigetragen, dass Mühleisen bereits im Sommer 1945 vor dem Militärgericht in Maribor in Abwesenheit zu 20 Jahren Haft mit Zwangsarbeit, der Aberkennung der jugoslawischen Staatsbürgerschaft und der Beschlagnahmung des Vermögens verurteilt wurde, und zwar wegen der Mitgliedschaft im Kulturbund und der aktiven Tätigkeit für den Anschluss der ehemaligen Untersteiermark an das Deutsche Reich. Mühleisen verließ Maribor – in der Überzeugung, es sei nur vorübergehend – bereits im November 1944, im April 1945 folgten ihm auch seine Ehefrau und eine der Töchter (eine Bankangestellte) als die einzigen verbliebenen Familienmitglieder. Mühleisens Todesanzeige im Nachlass der Familie Hammer lässt ahnen, dass das Leben des ärmlichen Winzers aus Metava mit dem Anwalt, der dort Eigentümer von Winzerhäusern war, irgendwie verbunden war. Es kann sein, dass der Winzer den menschenwürdigen Umgang mit dem Mann, der durch den Nationalsozialismus stark belastet war, mit dem Leben bezahlte. Denn Josef Hammer starb in der chaotischen, mit dem gewaltsamen Siegestaumel durchtränkten Zeit nach dem Zweiten Weltkrieg, im Sommer 1946. Laut offiziellen Angaben beging er in den Morgenstunden im Beisein von Augenzeugen, die zusammen mit ihm in der Drauf Wasser für die Weinreben schöpften, Selbstmord durch Sprung in den Fluss. Die Einheimischen wussten jedoch, dass der zweiundsechzigjährige Josef von zwei Männern aus Metava ins Wasser gestoßen worden war. Unter den Dokumenten des Winzers nimmt ein zerrissenes und zerknittertes Papier, auf dem Josef seine Vorahnung vom nahenden persönlichen Unglück niedergeschrieben hat, einen besonderen Platz ein.

Schlagwörter: Josef Hammer, Lothar Mühleisen, Nationalsozialismus, Winzer, Maribor, Mentalitätsgeschichte

Franc Križnar

»Tukaj sem bila pridna...«

Življenjski in ustvarjalni fragment skladateljice Brede Šček
v Ločah pri Poljčanah

Slovenska učiteljica, pianistka in organistka, skladateljica, zborovodkinja in pevka Breda Šček (roj. Friderika, poročena Orel) se je rodila 10. avgusta 1893 v Trstu (Italija), umrla pa je 20. marca 1968 v Ljubljani. Pokopana je v Avberju pri Tomaju na slovenskem Krasu. Starši niso bili ne intelektualci in ne glasbeniki, oče je bil strojevodja (Jožef Šček iz Vipavske doline), mati Vincencija (Vinka roj. Kante) pa je imela glasbo v krvi. Bredin ded je po kraških vaseh slovel kot izvrsten pevec, zbiratelj in avtor ljudskih napevov. Svojo ljubezen do glasbe je prenesel na svojo hči, tako da je petje ljudskih pesmi napolnjevalo tudi dom Ščekovih. Mlada Friderika (Breda) je tako že kot otrok znala veliko ljudskih in umetnih pesmi ter jih rada prepevala. To pa ni zadovoljilo njene želje po glasbenem izrazu: njena najljubša otroška igra je bila, da je z drobnimi prsti igrala na namišljeni klavir, ki pa sprva ni bil drugega kot kuhinjska miza. Oče, ki je spoznal in podpiral hčerin izjemni glasbeni talent, jo je kljub velikim materialnim žrtvam, leta 1907, torej že štirinajstletno, vpisal v glasbeno šolo *Catolla* v Trstu. Že naslednje leto po preselitvi družine v Gorico (1908), je Breda svoje glasbeno znanje izpopolnjevala še tri leta v slovenski glasbeni šoli *Glasbene matice* (ustanovljena na prelomu stoletja: 1899-1900). Breda je torej živela in delovala vse od rodnega Trsta, v Gorici in v Bologni. V Gorici je dosegla tudi glasbeno izobrazbo (pri Emilu Komelu). Hkrati pa se je odločila za poklicno pot učiteljice in obiskovala tamkajšnje učiteljske šole. V tem času njeno nagnjenje do glasbene umetnosti ni mirovalo. Na učiteljsko je tako zbrala pevski kvartet in z njim na-

stopala tako uspešno, da je kmalu dobila svojo prvo glasbeno zaposlitev. Službo ji je ponudil župnik furlanske cerkve v Gorici, ki se je oglasil pri Ščekovih in tam kar nekaj časa poslušal Bredino klavirsko igranje. Zaupal ji je vodenje pevskega kora svoje cerkve, za kar je dobila svoje prvo, z glasbenim delom zaslužno plačilo, 120 florintov. Mlada organistka je tako zaslovela po Gorici (furlanski pevci so jo klicali *la pisula* = *ta mala*) ter kmalu vodila vrsto še drugih zborov po drugih goriških cerkvah, med drugim tudi pri kapucinih, kjer je bila neposredna naslednica slovitega Marija Kogoja. Vodila pa je tudi zbor gojenk učiteljske šole in zbor v bližnji Podgori. Njena prekipajoča ustvarjalnost pa se ni mogla dovolj sprostiti samo ob številnih glasbenih nalogah. Poskušala se je tudi kot pisateljica in svoje prispevke redno pošiljala celovski reviji *Mir*, ki je v letih 1909-1911 objavila šest njenih črtic (s psevdonimoma Friderika, Miroslava). Njena pot je bila v naslednjih letih zaznamovana predvsem s pogostim menjavanjem službenih mest. Po končanem učiteljskem študiju v Gorici (maturirala 1912) so bila njena službena mesta: Števerjan (1912-13), Bukovica in Štandrež pri Gorici (1913-16), Škedenj pri Trstu (1913-16), Dolina pri Trstu (1924-26), Slivno pri Nabrežini (1926-30), Materada v Istri (1930). Takrat je zaprosila za potni list in dovoljenje, da se iz Italije izseli v tedanjo Kraljevino Jugoslavijo in nanj čakala štiri leta. Od leta 1934 do 1940 je tako delovala kot učiteljica v Ločah pri Poljčanah, zatem se je leta 1940 preselila v Ljubljano in delovala tu vse do svoje upokojitve (1948) kot učiteljica na osnovni šoli Ljubljana Vič. Naselila se je v takrat

predmestni in zelo delavski Rožni dolini. Tam je tudi umrla, pokopana pa je na Avberju nad Tomajem na (slovenskem) Krasu v družinski grobnici Ščekovih. Vmes (Loče pri Poljčanah, 26. 8. 1936) se je poročila z notografom in tiskarjem Silvestrom Orlom,¹ ki ji je prepisal in izdal večino ustvarjenega, kompozicijskega opusa.

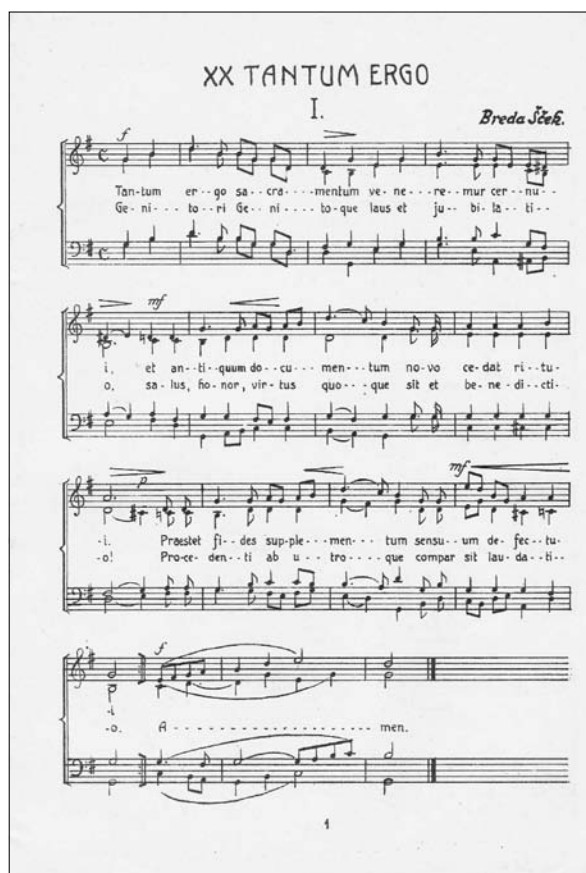

Breda Šček (Wikipedia)

V vseh teh letih se je Ščekova predvsem posvečala glasbi. Povsod, kamor je prišla, se je uveljavila kot zborovodkinja in organizatorica glasbenega življenja. Vodila je pevske zборе v Števerjanu, pri sv. Ivanu v Trstu in v cerkvi sv. Anton Stari (Trst),

Pevsko društvo Hajdrih na Proseku, Kontovelu, Šempolaju, Repentabru, Ospu in Plavju v Istri. Za njeno nadaljnjo ustvarjalno pot na področju kompozicije je bil pomemben študij na tržaškem (glasbenem) Konservatoriju »Tartini,« ki se je začel okrog 1916. S študijem klavirja pri profesorju Adolfu Skoletu, učencu znamenitega skladatelja in klavirskega virtuoza Franza Liszta. Pozneje se je lotila tudi študija solopetja pri prof. Tini Bendazzi Garulli in kompozicije pri njenem sinu Valdu Garulliju. Leta 1924 je tam opravila mojstrski državni izpit iz zborovskega petja (*Magistero in Canto corale*) ter se s tem usposobila za poučevanje petja na srednjih šolah (*Scuole Normali*). Svojo glasbeno izobrazbo je v naslednjih letih poglobila na glasbenem liceju »Giovanni Battista Martini« v Bologni, kjer je leta 1930 diplomirala iz solopetja in dosegla stopnjo magistre (*licenza normale in canto*). Njeno glasbeno izobraževanje ji je prineslo tudi preboj iz ozkih krogov podeželskega in primestnega ljubiteljskega glasbenega življenja: Breda Šček je postala prava (mala) profesionalka na kar več glasbenih področjih. Kljub (visoki) glasbeni izobrazbi pa v fašistični Italiji (kot Slovenka) ni mogla dobiti ustrezne zaposlitve. S svojimi pevskimi nastopi in izvedbami svojih skladb (*samospevi* in klavirska dela) se je v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja predstavila širši in ne le slovenski – tržaški javnosti in doživela ugoden sprejem. Celo italijanski kritiki so brez izjeme hvalili njen topel mezzosopranski glas, prav tako pa tudi njene skladbe na italijanska in slovenska besedila. V njih so opazili predvsem slovansko toplino in čustvenost. Ti ugodni kritični odmevi pa so bili žal le zadnji sledovi kozmopolitske širine, značilne za Trst poznega 19. stoletja. Kot glasbena ustvarjalka, skladateljica se je najbolj izkazala na področju manjših vokalnih, posvetnih in cerkvenih (glasbenih) oblik in vsebin, zborov in *samospevov* ter klavirskih skladb. Poskusila se je tudi v orkestralni glasbi (*Piccola Suite* za godala; 1930 – izgubljena partitura). Njena sicer novoromantično usmerjena dela se odlikujejo po izvirnih harmonijah ter sočni in doživeti melodiki. Tako lahko naštejemo vsaj nekatera njena (glavna glasbena) dela. To so posvetni in cerkveni (*mešani, mladinski, moški, otroški in ženski*) zbori, 2 *Slovenski maši*, 19 zbirk cerkvenih pesmi, *Zvonovi v praznik* (zbirka klavirskih skladb; 1928–44), zbirke *samospevov*: *Raste, mi raste* (1924), *Čez Pohorje si nje* (1935), *Ljuba si ti pomlad* (1938), *Talci in Bori*

¹ Silvester Orel, roj. 17. 7. 1904 v Dobravljah (Tomaju) gl. dokument-Orlov avtograf, ki ga je 23. 10. 1941 še iz Loč (pri Poljčanah!) napisal Glasbeni matici Ljubljana zaradi morebitne zaposlitve pri njih v vlogi notografa, razmnoževalca itd. (v NUK-GZ, Kronika-Personalija, kjer sam navaja te podatke) – umrl v Ljubljani, 26. 6. 1974 (v Slovenski biografski leksikon/Arhiv Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU; prim. e-pismo, 8. 5. 2017; hrani avtor) in e-pismo Upravne enote Sežana (15. 5. 2017; hrani avtor). Neposredno po smrti v Ljubljani (brez potomcev) je bil po podatkih Žale, Javno podjetje, d.o.o. (z dne 19. 5. 2017-pismo hrani avtor) prepeljan v (rodne) Dobravlje, pokopan pa je na pokopališču Utovlje (občina Sežana in župnija Tomaj; ugotovil in s fotografijo dokazal Edi Fabjan, Avber 19, 6210 Sežana, s pomočjo enega od daljnih sorodnikov S. Orla, Dušana Orla iz Dobravelj 6, 6210 Sežana; prim. e-pismo E. Fabjana, 5. 6. 2017; hrani avtor). Bil pa je tudi skladatelj, saj je v njegovi zapuščini ostalo več zbirk zborov (NUK-GZ).

Tantum ergo, 20 mešanih zborov a cappella, Trst, 1931 (*Glasbena zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*)

Loče (pri Poljčanah) okrog leta 1930 (*Narodna in univerzitetna knjižnica, Kartografska in slikovna zbirka*)

(obe 1952), *Oj, Vrba* (1954), *Med rožami* in kantata za zbor, soliste in klavir *Hasanaginica* (obe 1955), štirje zvezki obdelav ljudskih pesmi (od 1945 dalje) idr. – prek 600 (654) skladb-miniatur.²

Kruta realnost lepega novega sveta, ki so ga soustvarjali različni totalitarizmi 20. stoletja, je leta 1930 prvič odločno posegla v skladateljičino življenje (in delo). Na višku njenega razvoja, ko so se začele kazati prve možnosti za polno uveljavitev njenih umetniških ambicij, jo je italijanska fašistična oblast kot državno uslužbenko (učiteljico) zaradi njenega slovenskega porekla prestavila iz že tako odročne Materade v Istri v revno in zaostalo južno Italijo. To premestitev je Breda Šček zavrnila in bila zato odpuščena iz službe. Zatekla se je k svojemu bratu Virgilu Ščeku (1889-1948), ki je bil takrat župnik v Avberju pri Tomaju. Tudi tu je nekaj časa vodila zbor, vendar je kmalu spoznala, da so ji v Kraljevini Italiji zaprte vse poti. Po štirih letih (1934) je dobila dovoljenje za izselitev iz Italije v Jugoslavijo. Preselila se je v Loče pri Poljčanah.

Fragment glasbenega opusa iz Loč³ (1934-1940)

Blažena noč. 9 božičnih pesmi za cerkvene mešane in moške pevske zборе. Tisk kot rokopis, Loče 1935. Ta obsega (en) moški in 8 mešanih zborov na besedila iz *Venca*.⁴

(Prva) Cerkevna pesmarica za mladinske ali ženske zборе (2 natisa). Tisk S. Orel, Ljubljana 1940⁵ prinaša 16 zborov: vsi razen dveh (3- in 4-glasnih) so 2-glasni z orglami.

(Druga) Cerkevna pesmarica za mladinski ali ženski zbor. Tisk kot zasebni rokopis v Ločah pri

Poljčanah, 1936. Ta vsebuje 18 mladinskih ali ženskih zborov: 11a cappella⁶ in 7 z orglami.

(Tretja) Cerkevna pesmarica za mladinski zbor. Tisk prepisal in razmnožil Silvester Orel, Ljubljana 1938 (dve verziji tiska?); z dovoljenjem knezoškofijstva vsebuje 13 cerkvenih zborov.

Čez Pohorje sinje (bes. Dr. Ivo I. Rudolf). Partit. Tisk kot zasebni rkp., Loče 1935. 8 samospevov s klavirjem: *Čez Pohorje sinje*, *Pomladni vetrček*, *Noč nad poljem*, *Zlato ko v sončnem svitu*, *Da bi mogel videt' te*, *Si kakor vetrov dih*, *Nemo stojijo cvetke in Hiti zdaj s šopkom*.

Domovini. 13 pesmi za 3- in 4-glasne mladinske ali ženske pevske zборе. Tisk, Loče 1939.

Jugoslavija. Pesmi za 2- in 3-glasne mladinske ali ženske pevske zборе. Prepisal in razmnožil Silvester Orel. Tisk, Loče 1939 (dve verziji tiska, 1939). Ta zbirka ima 8 naslovov: 4 triglasni, 3 dvoglasni in (en) enoglasni (a cappella ali s klavirjem).

Kralj Matjaž. 10 mladinskih pesmi za eno, 2-, 3- in 4-glasne zборе. Mladinski ali ženski zbori. Tisk, Loče 1935: spet a cappella ali/in s spremljavo-klavirjem: 4 2-glasni, (en) 3-glasni, 4 4-glasni in (en) enoglasni.

Kristus je vstal. 12 velikonočnih pesmi za cerkveni mešani in moški zbor. Tisk, Loče 1936. Ta prinaša 10 mešanih in 2 moška zbora.

Ljuba ti pomlad. 20 narodnih pesmi za en glas in klavir. Tisk: Loče 1938. »Te pesmi so izšle na pobudo prijateljice Vide Rudolfove, katero ji s hvaležnostjo poklanjam.«

Materi božji (»Biseri milosti«). 13 pesmi Materi božji za cerkveni mešani pevski zbor. Tisk: Loče 1936.

Na izletu (Bes. zložil, izdal in založil Vekoslav Skuhala). Dekliški pevski prizor. Tisk, Hajdina pri Ptujju 1939.

Odmevi k litanijam Matere božje za mešani zbor. Tisk (drugi natis): Loče 1938.

² Šček, Seznam mojih skladb (v NUK-GZ-Kronika, Ljubljana; avtoričin tipkopis, 23. maj 1967). Vendar je seznam nepopoln, po drugi strani pa šteje številne ponatise kot posebne enote (op. FK!).

³ Glej zapuščino in opus Brede Šček v NUK-GZ, Ljubljana.

⁴ Venec svetih pesmi za bogoljubne kristjane (ur. Lavrencij Herg), Osmi pomnoženi natis. Maribor: Katoliško tiskovno društvo, 1907.

⁵ Glede na to, da je bila B. Šček v letih 1934-1940 v Ločah pri Poljčanah in, da se je v letu 1940 preselila v Ljubljano, je možno, da tudi tale njena Pesmarica ustvarjalno sodi še v tisti in ne ljubljanski čas (?).

⁶ Brez (inštrumentalne) spremljave.

Pojmo spat. Mladinski ali ženski zbori. Tisk, Loče 1936. 11 mladinskih pesmi za 1-, 2-, 3- in 4-glasne zборе.

Slovenska maša za mladinski ali ženski zbor na bes. (Fr.) Ksaverja Meška. Tisk kot samozaložba: opalografiral S. Orel, Ljubljana⁷ 1936 (Ljubljana, april 1943): *Pristop, Usmili se, Slava, Evangelij, Darovanje, Svet, Po povzdigovanju, Jagnje božje in Blagoslov.*

Slovenska maša za cerkveni mešani pevski zbor na bes. F. Terčelja. Tisk, Loče 1936: *Izpovem se Bogu, Slava, Hvala ti, Kriste, Sprejmi presveti oče, Sveti Gospod, Blagoslovljen, Gospod, nisem vreden, Blagoslovi nas, Tebe moli* (MeZ-mašna), *Zvonovi so zapeli* (G. Mali, MoZ-mašna), *V hiško božjo* (F. Terčelj, MoZ-mašna), *Litanije Matere Božji* (MeZ), *Trije božični odpevi I., II. in III* (MeZ).

Srce božje. 8 pesmi v čast Jezusovemu za cerkveni mešani in moški pevski zbor. Tisk: Ljubljana 1938: 6 mešanih in 2 moška zbora.

Sveta noč. 11 božičnih pesmi. Tisk. Ljubljana 1939.

Sveti Andrej. 23 (24) svetniških pesmi za mešani zbor. Tisk (druga pomnožena izdaja): Loče 1938.

Ti sam, Gospod. 11 obhajilnih pesmi za mešani zbor. Tisk z dovoljenjem škofijskega ordinariata v Ljubljani, 1939.

Trnjevenec. 10 postnih pesmi za cerkveni mešani in moški zbor. Tisk: prepisal in razmnožil Silvester Orel, Loče pri Poljčanah – Ljubljana 1938. Z dovoljenjem ljubljanskega Knezoškofijstva: 8 mešanih in 2 moška zbora.

V mladih dneh. 20 štajerskih narodnih pesmi za mešani in moški zbor. Pesmi je zapisal gospod Rupnik Alojz, posestnik na Mlačah pri Ločah. Tisk: Loče 1937: 14 mešanih in 6 moških zborov (a cappella).

V Nazaretu roža raste. 12 pesmi Materi Božji za cerkveni mešani pevski zbor. Drugi natis, Loče 1937. Prepisal in razmnožil Silvester Orel, Loče pri Poljčanah. Z dovoljenjem lavantinskega Knezoškofijstva.

Vojaški boben. 13 narodnih pesmi za 3-glasne mladinske zборе (a cappella). Tisk: Loče 1939.

V tebi Kristus. Besedila zložila M. Elizabeta. 11 evharističnih pesmi za cerkveni mešani in moški pevski zbor. Tisk kot zasebni rokopis, Loče 1936. Z dovoljenjem lavantinskega Knezoškofijstva.

Vsaj v zborovskih skladbah tega časa in prostora (Loče, 1934-40) se komponistka v rabi harmonskih sredstev (sicer s preudarkom) omejuje na kar moč preprost, skoraj dosledno diatonični⁸ stavek.

Iz celotnega seznama je razvidno, da je bila Ščekova ustvarjalno bogata in raznolika ter je vključevala tako cerkveni kot posvetni repertoar. V ta spisek niti nismo uvrščali morebitnih rokopisov. Večina njenih del je povezana v določene zbirke. Redko katero delo je v tem času napisala samostojno ali pa je izšlo posamično. Vseh 25 naslovov oziroma zbirk je izšlo v letih 1935-1940, na začetku njenega bivanja in delovanja v Ločah bolj sporadično in posamično, proti koncu njenega življenja in dela v Ločah pa vse preostalo. Kljub temu, da je tja prinesla že kar dobršen del svoje mladostne ustvarjalnosti, jo je prav v Ločah tudi poglobila in (enormno) povečala. Temu je zagotovo botrovala tudi poroka (1934)⁹ z notografom, prepisovalcem, razmnoževalcem in tiskarjem Silvestrom Orlom, saj je na marsikaterem od tiskov posebej označeno: tisk kot rokopis. V teh (nekaterih) primerih je tudi šlo za kar najbolj enostavne in poceni grafične oblike (opalograf, šapirograf, ...). Kljub temu, da gre

⁷ Ker je to izza časov življenja in dela B. Šček v Ločah, navajamo v ta fragment. Ljubljana se /morda/ pojavi verjetno zaradi dovoljenja Škofijskega ordinariata (v Ljubljani) [?].

⁸ Tj. zaporedje sedmih tonov v okviru (ene) oktave, razporejenih v celih ali poltonih kot v durovih, molovih in cerkvenih lestvicah. Tako so diatonični intervali v tem kontekstu razdalje med toni, ki so v sklopu diatoničnega tonskega načina (vselej velika in mala sekunda /v in m2/, terca /v in m3/, seksta /v in m6/ in septima /v in m7/ ter čista kvarta /č4/, čista kvinta /č5/ in čista oktava /č8/); nasprotna ji je kromatika.

⁹ Slovenski biografski leksikon oz. Arhiv le-tega v Arhivu Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU navaja sicer (prav tako nepreverjeno!) letnico 1939 (elektronsko pismo, 8. 5. 2017; hrani avtor).

v večini teh enostavnih, kratkosapnih del (eno- do 2-delne in 3-delne pesemske oblike), vokalnih in vokalno inštrumentalnih miniaturnih (*samospevov*), le lahko ugotovimo, da je skladateljica tudi zahtevnost svojega v začetku dokaj zaostrenega opusa, ki se je dodobra spogledoval z evropsko kompozicijsko ustvarjalnostjo, le-tega precej omilila. Saj je bil ta v večini primerov namenjen tudi nešolanim izvajalcem: pevkam in pevcem pa tudi inštrumentalistom (klavir in orgle), torej je bil tovrstni opus Brede Šček dodobra zamejen z ljubiteljstvom, razen takrat, ko je (šolana) pevka Ščekova tudi sama zapela, ali pa iz množice ljubiteljev izbrala vodje glasov (»Stimmführerje«) kot je bil npr. to sloviti mladinski pevski kvartet družine Fevžar, s katerim je tudi nastopila leta 1940 v dvorani *Slovenske filharmonije* v Ljubljani.

Leta 1934, ko je prišla Breda Šček v Loče, ni izdala nobene skladbe. Vse od leta 1935 do 1940, ko je Loče zapustila in se preselila v Ljubljano pa vseh 25 naslovov oz. zbirk: od tega 16 naslovov z vsega 264 skladbami na cerkvenem področju in 9 naslovov s 105 deli na posvetnem področju, skupaj torej 369 del. Poleg vsebinske je tudi v vseh teh delih razcepila svoj opus na dve povsem jasno ločeni sferi. Prvo predstavljajo skladbe za potrebe večinoma podeželskih pevskih društev in mladinskih (šolskih) zborov. V teh se je Ščekova zavestno odrekla kompleksnejšim kompozicijskim rešitvam, ki bi manj večjim izvajalcem postavljale nepremagljive ovire. Zato lahko prav v teh delih, v zbirkah izdanih v Ločah (*Kralj Matjaž*, 1935; *Pojmo spat*, 1936; *Polžek*, 1939 in v priredbah ljudskih napevov: *V mladih dneh*, 1937 in *Vojaški boben*, 1939) razbiramo skladateljčin posluš za potrebe manj izobraženega občinstva in njeno zavest o prosvetiteljskem poslanstvu. Na drugi strani pa vzporedno s temi nastajajo tudi izvajalsko in recepcijsko zahtevnejša dela. Mednje lahko uvrstimo predvsem *samospeve*, v katerih je skladateljica dosegla vrhunec svoje ustvarjalnosti. V tej zvrsti oz. obliki in vsebini, ki ji je bila kot šolani pevki brez dvoma zelo blizu, se je lahko izvila omejitvam, ki jih je sicer predstavljal ozir na izvajalske moči tedanjih vokalnih, tj. zborovskih ansamblov. Posebno pa jo je verjetno privlačila tudi immanentno intimna narava oblike in zvrsti *samospeva*, ki je omogočala večjo poglubenost poetskega izraza kot bolj v utilitarne masovnosti naravnana zborovska pesem. To je začela

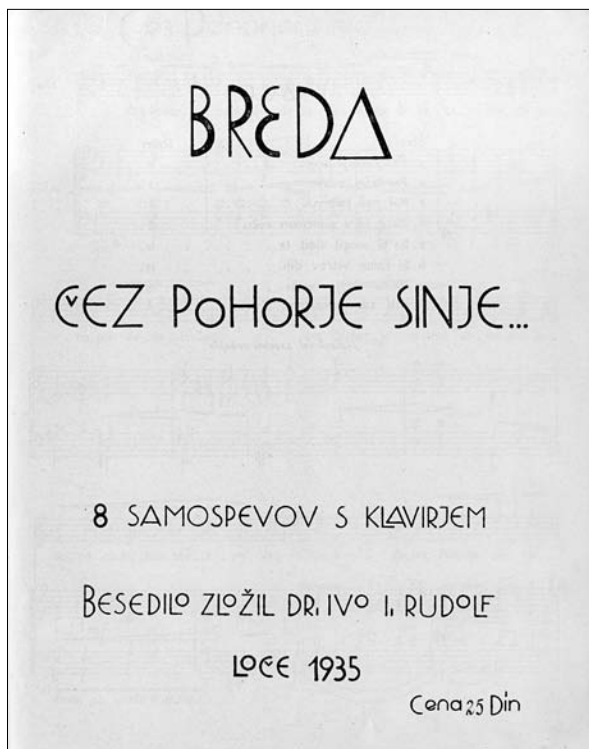
že z odbiranjem in (do)končnim izborom umetnih pesmi, poezije, kamor vsaj za čas njene ustvarjalnosti v Ločah pričajo pesniki oz. literati, kot so to npr. prevzeti: iz *Lučke* in *Venca*, M. Elizabeta, F. K. Meško (za cerkveni opus), F. Bevk, A. Gradnik, V. Jeraj, O. Župančič idr. (za posvetni opus). V zbirkah iz različnih obdobj avtoričinega življenja in dela se zrcali njena življenjska pot. Tako prav v eni od zbirk, nastalih in izdanih v Ločah (1935) *Čez Pohorje sinje* najdemo idealizirane lirične podobe skladateljčine nove domovine, ki se je pravzaprav začela prav v Ločah in potem (med 2. svetovno vojno in po njej) kulminirala v Ljubljani. Zanimivo pri tej kulminaciji je tudi to, da se je Breda Šček neposredno vključila tudi v glasbeno gibanje socrealizma, ki ga je v slovenski glasbi začel že Slavko Osterc (1895-1941) s svojo »kompozicijsko šolo.« O tem pričajo že sami naslovi nekaj zbirk (po Ločah v Ljubljani): *Talci* in *Bori* (obe 1952) s pretresljivim odmevom medvojnih grozot prve in na besedila Srečka Kosovela z resignacijo in nostalgичnim spominom na izginuli, za vedno izgubljeni svet druge vojne. V zbirkah *Oj, Vraba* (besedilo Franceta Prešeren; 1954) in *Med rožami* (1955) pa je vsemu temu dodala še svojo ekspresivnost z oblikovno jasnostjo in naravno tekočo melodiko. Vse skupaj je še dodatno »začini-la« z bogato, na nasičenih poznoromantičnih harmonijah temelječo klavirsko spremljavo.

Umetnica v ustvarjalnem pogledu in ustvarjenem opus ni avtorica velikih oblikovnih form. V tem pogledu bi lahko ugotovili, da sodijo njena dela-miniature v območje tradicijsko utrjene poljudne glasbe. Kljub temu pa nikdar ne piše ceneno, marveč vselej s pristno zavzetostjo in ustvarjalno napetostjo. Zato je njen pretežno vokalni opus zlasti še v posvetnih zborih deloma oprt na tradicijo negovanja zborovske pesmi v ljudskem duhu. V mnogih tovrstnih skladbah daje ob ohranjanju tradicionalnega oblikovnega okvira, s podrobnim oblikovanjem drugih – predvsem ritmičnih in harmonskih elementov – skladbam svež in presenetljivo sodoben značaj.¹⁰

Še predno je Breda Šček prišla v Loče (pri Poljčanah), je že zaslovela s prenekatero skladbo in zbirko v (rodnem) Trstu in sosednji Gorici. Najbolj popu-

¹⁰ Nagode, Slovenska zborovska glasba.

larna iz tistih časov je zagotovo priredba ljudske pesmi Kadar, jaz dekle, umrla bom (Trst, 1933).

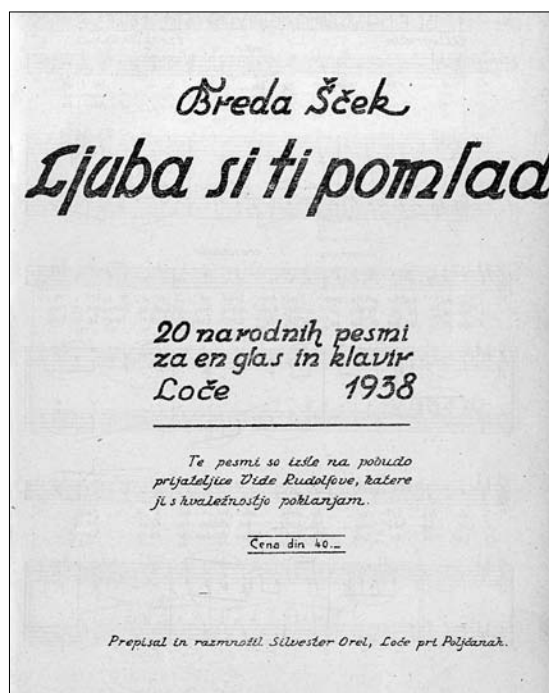

Čez Pohorje sinje, Loče, 1935 (Glasbena zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani)

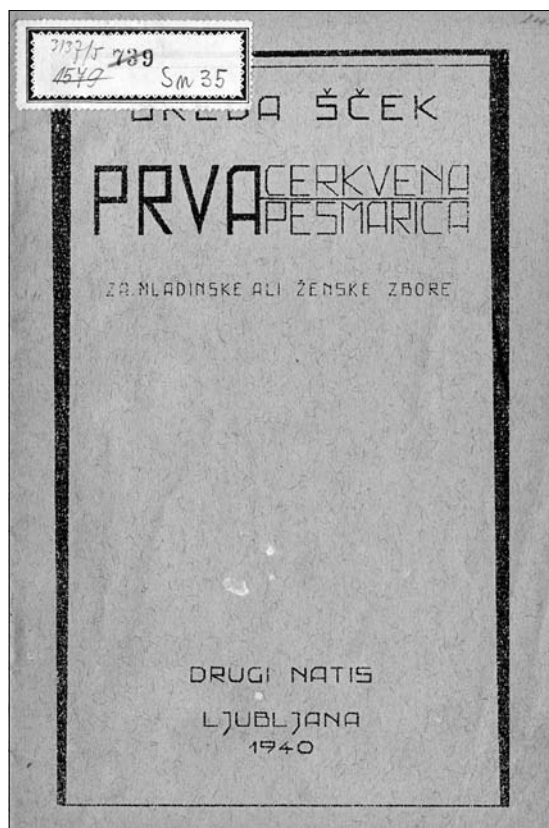
Kako in kdaj je prišla Breda prav v Loče ter tudi zakaj, ni nikjer ugotovljeno. Očitno jo je k temu napeljala sila, saj je pred izdajo potnega lista za Kraljevino Jugoslavijo in s tem na izselitev iz Kraljevine Italije čakala kar štiri leta (1930-1934). Medtem se je poročila (na Krasu, v Ljubljani ali Ločah?) in v letih 1934-1940 tam, torej v Ločah (pri Poljčanah) tudi ostala kot osnovnošolska učiteljica, skladateljica, vodja pevskih društev-zborovodkinja in še kaj. Kot sama navaja »... tukaj sem bila pridna, saj so me kot upraviteljico osnovne šole v Ločah pri Poljčanah odlikovali z redom sv. Save V. stopnje. Leta 1940 sem bila premeščena v Ljubljano ...«¹¹

V primeru Loč gre za naselbino, ki se v starih listinah omenja že l. 1165, župnijska cerkev sv. Duha pa leta 1434. Ohranjeni arheološki grobovi izvirajo celo iz halštatske dobe. S svetom jo je povezovala tudi avstroogrška ozkotirna železnica (Poljčane – Konjice – Zreče) z železniško postajo tudi v

¹¹ Glej Šček, Curriculum vitae, str. 2 (v: Kronika v GZ NUK, Ljubljana).

Ljuba si ti pomlad, 20 narodnih pesmi za en glas in klavir, Loče, 1938 (Glasbena zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani)

Prva slovenska cerkvena pesmarica, naslovnica drugega natisa, Ljubljana, 1940 (Glasbena zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani)

Ločah. V davni zgodovini so bile Loče obrtniški kraj (usnarji, čevljarji, krojači, opekarnarji, žagarji, mesarji, gostilničarji, mlinarji idr.),¹² zato od tam tudi njihove cerkvene bratovščine-cehi. Popis o njih obstaja za leta 1880-1941.¹³ Po zadnji (2. svetovni) vojni (v Ljubljani je bila že cel njen čas) pa je zelo kmalu ali kar soustanoviteljsko (?) postala članica stanovskega *Društva slovenskih skladateljev (DSS)*, ustanovljenega 22. dec. 1945 v Ljubljani.¹⁴ O tem pričajo tudi štiri tiskane notne izdaje Brede Šček pri DSS: *Bori*, štiri pesmi za glas in klavir (325, Ed. DSS 325), *Talci*, tri pesmi za glas in klavir (1952, Ed. DSS 339), *Oj, Vrba*, pet pesmi za glas in klavir (1954, Ed. DSS 319) in *Med rožami*, 4 pesmi za glas in klavir (1955, Ed. DSS 13).¹⁵

Verjetno že iz Ljubljane (31. 10. 1940) je mdr. celo kandidirala za kakšno (pedagoško) mesto na takratni *Glasbeni akademiji (GA)*¹⁶ in na kate-rega (nikoli) ni dobila niti (negativnega) pisnega odgovora; pa četudi je bila vsaj za takrat izšolana za pridobitev vsaj začetne licence za pedagoško in umetniško delo na GA.

Zaključek

Ščekova je bila ustvarjalno bogata in raznolika, saj se je tako v njenem celotnem opusu, tudi ta pel med cerkvenim in posvetnim repertoarjem. Po prikazanem spisku vsega izdanega, tiskanega repertoarja (iz Loč) je razvidno, da je prednjačil cerkveni: od vsega 649 enot (v Ločah 369) je cerkvenih del 264, posvetnih pa 105, kar pomeni skoraj polovica celotnega opusa za njenih komaj šest delovnih in ustvarjalnih let v Ločah. Večina od njih je povezana v določene zbirke, redko katero delo je v tem času napisala ali je izšlo posamično. Kar 25 naslovov oz. zbirk je izšlo v letih 1935-1940. Kljub temu, da je tja prinesla že kar dobršen del svoje mladostne ustvarjalnosti, ga je prav v Ločah tudi poglobila in (enormno) povečala. V teh njenih (tiskanih) izdajah je šlo za kar najbolj enostavne in poceni grafične oblike. Kljub temu, da gre v večini teh enostavnih,

kratkosapnih del (eno- do 2-delne in 3-delne pemske oblike), vokalnih (*zborov*) in vokalno inštrumentalnih miniaturnih (*samospevov*), lahko ugotovimo, da je skladateljica tudi zahtevnost svojega v začetku dokaj zaostrenega opusa, ki se je dodobra spogledoval z evropsko kompozicijsko ustvarjalnostjo, tega precej omilila. Razlog temu gre iskati v tem, da je bil le-ta v večini primerov namenjen tudi nešolanim izvajalcem: pevkam in pevcem pa tudi inštrumentalistom (klavir in orgle). Torej je bil tovrstni opus Brede Šček dodobra zamejen z ljubiteljstvom, razen takrat, ko je (šolana) pevka Ščekova tudi sama zapela.

Leta 1934, ko je prišla B. Šček v Loče, ni izdala nobene skladbe. Izpostavimo še enkrat, da je vse od leta 1935 pa do 1940, ko je Loče zapustila in se preselila v Ljubljano, izdala 25 naslovov oziroma zbirk: od tega 16 naslovov z vsega 264 skladbami na cerkvenem področju in 9 naslovov s 105 deli pa na posvetnem področju, skupaj torej 369 del. V teh delih se je Ščekova zavestno odrekla kompleksnejšim kompozicijskim rešitvam, ki bi manj večjim izvajalcem in poslušalcem postavljale nepremagljive ovire. Zato lahko prav v teh zbirkah izdanih v Ločah (*Kralj Matjaž*, 1935; *Pojmo spat*, 1936; *Polžek*, 1939 in v priredbah ljudskih napevov: *V mladih dneh*, 1937 in *Vojaški boben*, 1939) razbiramo skladateljičin poslušalstvo za potrebe manj izobraženega občinstva in njeno zavest o prosvetiteljskem poslanstvu. Na drugi strani pa so vzporedno s temi nastajala tudi izvajalsko in recepcijsko zahtevnejša dela. Mednje lahko uvrstimo predvsem *samospeve*. V njih je skladateljica dosegla vrhunec svoje ustvarjalnosti. V tej zvrsti oziroma obliki in vsebini, ki ji je bila kot šolani pevki brez dvoma zelo blizu, se je lahko izvila omejitvam. Te je sicer predstavljal ozir na izvajalske moči tedanjih vokalnih, to je zborovskih ansamblov. Posebno jo je privlačila imanentno intimna narava zvrsti *samospeva*, ki je omogočala večjo poglobljenost poetskega izraza kot bolj v utilitarno masovnost naravnana zborovska pesem. To je začela že z odbiranjem in (do)končnim izborom umetnih pesmi, poezije v Ločah. Tako prav v eni od zbirk, nastalih in izdanih v Ločah (1935) *Čez Pohorje sinje* najdemo idealizirane lirične podobe skladateljčine nove domovine, ki se je začela prav v Ločah in potem (med drugo svetovno vojno in po njej) kulminirala v Ljubljani. Zanimivo pri tej kulminaciji je tudi njeno vključevanje socrealističnih elementov, kateremu je

¹² Sevšek, str. 391.

¹³ Zgodovinski arhiv Celje.

¹⁴ Gl. <http://www.dss.si/o-drustvu.html>.

¹⁵ Gl. <http://www.dss.si/edicije/?mod=user&action=showaut&id=319>.

¹⁶ Prim. pismo B. Šček v personalni mapi GZ NUK takratnemu tajniku GA Karlu Mahkoti.

dodala še svojo ekspresivnost z oblikovno jasnostjo in naravno tekočo melodiko. Vse skupaj je še dodatno »začinila« z bogato, na nasičenih poznoromantičnih harmonijah temelječo klavirsko spremljavo.

Umetnica v ustvarjalnem pogledu in ustvarjenem opus ni bila avtorica velikih oblikovnih form. V tem pogledu bi lahko ugotovili, da sodijo njena dela-miniature v območje tradicijsko utrjene poljudne glasbe. Kljub temu pa nikdar ne piše ceneno, marveč vselej s pristno zavzetostjo in ustvarjalno napetostjo. Zato pa je njen pretežno vokalni opus (zlasti še v posvetnih zborih) deloma oprt na tradicijo negovanja zborovske pesmi v ljudskem duhu. V mnogih tovrstnih skladbah je dala ob ohranjanju tradicionalnega oblikovnega okvira, s podrobnim oblikovanjem drugih – predvsem ritmičnih in harmonskih elementov – skladbam svež in presenetljivo sodoben značaj.

Po drugi svetovni vojni je zelo kmalu (ali kar soustanoviteljsko?) postala članica stanovskega (današnjega) *Društva slovenskih skladateljev* (DSS), ustanovljenega 22. decembra 1945 v Ljubljani.¹⁷ O tem pričajo tudi štiri tiskane notne izdaje Brede Šček pri DSS: *Bori*, štiri pesmi za glas in klavir (1952, Ed. DSS 325), *Talci*, tri pesmi za glas in klavir (1952, Ed. DSS 339), *Oj, Vrba*, pet pesmi za glas in klavir (1954, Ed. DSS 319) in *Med rožami*, 4 pesmi za glas in klavir (1955, Ed. DSS 13). V povojnem obdobju in vse do smrti ni nikoli delovala v kate-rem od organov DSS. Bila pa je spet prva in edina ženska v tem združenju.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije

SI AS 2088 fond Društvo slovenskih skladateljev

Glasbena zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani (GZ NUK)

Breda Šček, Kronika, personalna mapa in dela.

¹⁷ Iz osnovnega arhivskega gradiva (v SI AS 2088) oz. z začetka delovanja DSS v glavnem porazgubljenega gradiva je razvidno, da je 1. 2. 1951 od DSS dobila potrdilo, da je njihova članica, stanujoča v Ljubljani (v Rožni dolini, C. XV št. 19), prav tako je bila v spisku (183) članov v začetku l. 1951, saj je na 6. str. le-tega navedena pod zap. št. 152.

Družinski nagrobnik v Avberju nad Tomajem, kjer je Breda Šček pokopana (foto: Miloš Pahor)

Spletni viri

<http://www.cobiss.si/scripts/cobiss?command=DISPLAY.basse-cobib&rid=104205312>.

(dostopno 23. 8. 2017)

<http://www.dss.si/edicije/?mod=user&action=showauth&id=319>. (dostopno 23. 8. 2017)

<http://www.dss.si/o-drustvu.html>. (dostopno 23. 8. 2017)

<http://slovenska-biografija.si/oseba/sbi642570/>. (dostopno 23. 8. 2017)

https://sl.wikipedia.org/wiki/Lo%C4%8De,_Slovenske_Konjice. (dostopno 23. 8. 2017)

Literatura

Križnar, Franc: Slovenska glasba v NOB Slovenije (magistrsko delo). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989.

Nagode, Aleš: Breda Šček, v: *Slovenska zborovska glasba* 29. Ljubljana: Slovenski komorni zbor, 2005.

Nagode, Aleš: Breda Šček (1893-1968), slovenska skladateljica, v: *Pozabljena polovica/Portreti žensk 19. in 20. stol. na Slovenskem*, Ljubljana: Založba Tuma in ZRC SAZU, 2007.

Sevšek, Franc: *Loče iz roda v rod: Obrti in industrija v Ločah in okolici*. Loče: Župnija sv. Duh, Slovenske Konjice: Zgodovinsko društvo, 1999.

Urh Ferlež

Žive fotografije

O zgodnji kinematografiji v Celju

Leta 2016 je minilo sto dvajset let od prve predstave potujočega kinematografa v Celju. Odvila se je v tedanjem hotelu Pri belem volu. Temu gostovanju so sledila še mnoga druga, pogosto kot del cirkusa ali potujočih gledališč, pri čemer je kinematografska naprava predstavljala le zanimivo popestritev ponudbe z nekaj sekundnimi filmi. V članku obravnavam obdobje dobe potujočih kinematografov v Celju, torej od prve predstave pa do konca prve svetovne vojne, leta 1919 se je namreč tudi v Celju odprl prvi stalni kino. V članku so uporabljeni podatki iz moje lanske raziskovalne naloge v okviru projekta Mladi za Celje, z naslovom *Zgodba o celjskem kinu*, v kateri sem skušal zajeti zgodovino kina v mestu od začetkov do današnjih multikinov,¹ v članku pa je podrobneje opisana le najzgodnejša doba.

Zadnji dve desetletji 19. stoletja sta bili v Evropi in Združenih državah zaznamovani z nenehnim izumljanjem in izpopolnjevanjem naprav, s katerimi bi bilo mogoče ustvariti in predvajati film, tedaj imenovan še gibljive ali žive slike. V plejadi izumiteljev, pogosto sprtih zaradi svojih patentov in kraje idej, sta se najbolj izkazala brata Lumière, ki sta izumila dovolj majhno in zmogljivo napravo, da jima je uspel preboj. Prvo predstavo s kinematografom za povabljenca sta priredila 22. marca 1895, sledila ji je prva javna predstava 26. decembra 1895 v salonu pariške kavarne *Grand Café*. Po uspešni predstavi v Parizu sta brata Lumière poslala svoje

odposlance po vsej Evropi, kmalu so se pojavila tudi druga filmska podjetja, ki so storila enako.

Slovenci smo svoj prvi meter filma videli manj kot leto po prvi javni predstavi. Marca leta 1896 je skupina Francozov s kinematografom prispela na Dunaj, kjer si ga je ogledala množica ljudi, tudi cesar Franc Jožef. Na Dunaj so prihajali tudi kinematografi drugih konkurenčnih podjetij, nekateri so potovali po južni železnici vse do Trsta in se ustavljali v večjih mestih. Geografsko je torej logično, da je bila prva predstava na Slovenskem v Mariboru, in sicer 24. oktobra v dvorani pivovarne *Goetz*, danes je to Unionska dvorana Narodnega doma. Predstave je izvedla družba *Edison*. Predstave so bile vsak dan do 29. oktobra, potem pa je kinematograf odpotoval na svoj prvi obisk Celja.²

V Celju so s kinematografom prvič predvajali filme 3. novembra 1896. Prvotno je kinematograf nameraval v mestu ostati do 5. novembra, pozneje pa je ostal še tri dni dlje, do 8. novembra. Predstave so bile v vrtnem salonu hotela Pri belem volu (*Zum weissen Ochsen*), ki se je po lastniku imenoval tudi Hotel Koscher in pozneje Terschek. Predstave so bile štirikrat na dan, od petih do osmih na vsako uro. Predvajanih je bilo več kratkih filmov, ki so vsi skupaj trajali okrog pol ure. Boljše vstopnice so stale 50 kron, slabše 30, otroci so lahko obiskali predstave po polovični ceni, vojaštvo pa zastonj. Zanimivo je, da sta na dogodek, tako v Maribo-

¹ Ferlež, *Zgodba o celjskem kinu*.

² Traven, 1992, str. 19–23 in Brenk, 1979, str. 8–13.

ru kot v Celju, vabila in pozneje o njem poročala mestna nemška časopisa, mariborski *Marburger Zeitung* in celjski *Deutsche Wacht*, slovensko časopisje ga ne omenja niti z besedo.³ Prevod skopega zapisa iz celjskega *Deutsche Wacht*a se glasi takole:

»V vrtnem salonu Hotela Pri belem volu je v ta namen pripeljan kinematograf (žive slike) postavil na ogled Celjanom razločnost in razkošnost slik. Ob tem so spoznali prvobitnost naravnega premikanja, kar je naletelo na splošno odobravanje. Danes, 8. v mesecu, bo nepreklicno na sporedu še zadnja predstava.«⁴

Oglas za prvo predstavo potujočega kinematografa v Celju. Kot kaže, je bilo zanimanje veliko, saj je lastnik kinematografa iz prvotno predvidenih treh dni predstave podaljšal na pet dni. O filmu še ni govora, ljudje so si prišli ogledat »lebender Fotografien« – žive fotografije. (*Deutsche Wacht*, 1. november 1896)

V Ljubljani so prvič videli film 16. novembra v salonu hotela pri Maliču (*Hotel Stadt Wien*), predstave so bile do 26. novembra. O tem sta nekoliko obširneje kot celjski in mariborski časopis poročala ljubljanska časopisa *Slovenski narod* in *Laibacher Zeitung*, tako lahko ugotovimo, kateri so bili prvi filmi pri nas in kako je bilo okvirno videti to predvajanje filmov, tudi v Celju. *Slovenski narod* piše dne 14. 11. 1896 takole:

»Predstave s kinematografom bodo od ponedeljka dne 16. do nedelje 22. v salonu hotela „Pri Maliču“. Kinematograf je narejen po principih kinetoscopa ali znatno izboljšan. Namesto malih posamičnih figur se vidijo celi prizori skoraj v naravni velikosti, na stotine ljudi se premika kakor v življenju. Podobe so plastične, podobe krajev in arhitektoničnih del so

perspektivno izborne. Vse, kar se godi v življenju in naravi, promet po ulicah itd., vse se giblje prav kakor v naravi. To niso za efekt narejene podobe, vse je fotografično vzeto iz življenja. Kinematograf prinaša serijo osmih podob, ki predstavljajo: 1. Življenje na pariških ulicah; 2. Pri pikniku zabavajoča se družba; 3. Prepirajoča se kvartopirca; 4. V perilnici; 5. Opeharjeni cunjar; 6. V plavarnici in končno: Brzovlak se pripelje na postajo, katera slika je najinteresnejša.⁵ Kakor v vseh drugih mestih obudi ta aparat tudi v Ljubljani veliko zanimanja. Predstave bodo vsak dan od 5. do 8. ure zvečer.«⁶

Gostovanju prvega kinematografa v Celju so kmalu sledila še druga, opisana so v naslednjih odstavkih. Treba je poudariti, da so bili ti prvi kinematografi v prvi vrsti namenjeni zgolj zabavi, pogosto so jih v svoj program vključevali tudi cirkusi in podobne potujoče skupine. Potujoči kinematografi so gostovali v mestnih dvoranah ali drugih primerenih prostorih ali pa so si postavili šotor. Glede na število predstav je moral biti njihov obisk kar številčen, med raziskovanjem se mi je prikradla misel, da bi lahko bile te predstave ena takih prireditev, ki so jih lahko brez slabe vesti obiskovali tako celjski Slovenci kot Nemci, navsezadnje je bil film nem in nihče se ni mogel pritožiti, da je prikrajšan, ker predstava ni v njegovem jeziku.

Leta 1899 je v celjskem hotelu Mesto Dunaj (*Hotel Stadt Wien*, danes Hotel Evropa) gostoval *Edison Theater*, ki je imel fonograf in kinematograf, oglaševal se je kot gledališče, ki ga je na Dunaju obiskal tudi cesar Franc Jožef.⁷

Konec aprila leta 1902 se je na travniku na Glaziji, ki se v časopisju imenuje kar *Festwiese*, kjer je bil običajno prostor za take prireditve, ustavila potujoča skupina, ki je prirejala akrobatske, čarovniške in kinematografske predstave.⁸

³ *Deutsche Wacht*, 1. 11. 1896, 8. 11. 1896 in *Marburger Zeitung*, 22. 10. 1896.

⁴ *Deutsche Wacht*, 8. 11. 1896.

⁵ Nemogoče je popolnoma natančno ugotoviti, kdo je posnel te filme, saj so v tistem času podjetja, kot so bila Lumière, Méliès, Pathé, snemala filme z enakimi naslovi. Nesporno je le avtorstvo dveh »ljubljskih« filmov, in sicer je Opeharjeni cunjar Mélièsov film *Le Chiffonier* (danes izgubljen), Westminsterski most pa Pont de Westminster bratov Lumière (Traven, 1992, str. 22).

⁶ Citirano: *Slovenski narod*, 11. november 1896.

⁷ *Deutsche Wacht*, 21. maj 1899.

⁸ *Deutsche Wacht*, 27. april 1902.

Kmalu se je tudi prvi Celjan odločil za kariero lastnika potujočega gledališča, to je bil Ferdinand Seitz. Verjetno je bil vse življenje umetnik, leta 1904 zasledimo, da je imel v Celju razstavo svojih slik.⁹ Leto pozneje je skupaj z ženo ustanovil potujoči kinematograf, ki ga je v oglasih navadno imenoval *Royal biograf*, in z njim gostoval po vsej Štajerski. Konec leta 1906 je imel predstave v celjskem hotelu Mohr (Skoberne, pozneje Ojstrica).¹⁰ Julija 1909 zopet, na glazijskem *Festwiesu*.¹¹ Po smrti Seitzja je kino prevzela njegova žena Augustine, ga razširila v podjetje, ki je povezovalo več kinematografov, ga nato prodala in v štajerskem mestecu Weiz ustanovila tedaj moderno svetlobno gledališče.¹²

Konec avgusta leta 1908 je prav tako na Glaziji gostoval *Royal wonder Bio*, ki je imel v svojem šotoru prostor za 2.000 ljudi, imel je lasten vir elektrike in 25-člansko godbo, njegov lastnik je bil neki L. Géni.¹³

Maja 1909 je v hotelu Pri belem volu gostoval tudi kinematograf, ki je bil v lasti Slovenca.¹⁴ To je bil Alojz Breclj s Ptuja. Ponovno je leto pozneje julija gostoval v dvorani Nemške hiše.¹⁵

Novembra 1909 je v dvorani Nemške hiše gostoval kinematograf z imenom *The american biograf*.¹⁶

Trikrat je v Celju gostoval teater J. Bachmeirsa, ki se je naslavljal kot *Grand elektro bioskop*, prišel je septembra 1910, julija 1911 in junija 1913.¹⁷ Organiziral je tudi posebne večere za gospode (*Herrenabend*), ko so verjetno vrteli tudi prve poskuse erotičnih filmov. V Zgodovinskem arhivu Celje je ohranjen dopis tega kinematografa celjskemu magistratu iz leta 1909, iz katerega je razvidno, da je podjetje prej gostovalo v Zagrebu.¹⁸

⁹ *Deutsche Wacht*, 7. april 1904.

¹⁰ *Deutsche Wacht*, 16. december 1906.

¹¹ *Deutsche Wacht*, 17. julij 1909.

¹² <https://www.museum-joanneum.at/blog/in-bewegung-geraten-wanderkinos-in-der-steiermark/> (1. 3. 2017).

¹³ *Domovina*, 28. avgust 1908.

¹⁴ *Deutsche Wacht*, 19. maj 1909, *Narodni dnevnik*, 17. julij 1909 in 20. julij 1909.

¹⁵ *Deutsche Wacht*, 20. julij 1910.

¹⁶ *Deutsche Wacht*, 13. november 1909.

¹⁷ *Deutsche Wacht*, 7. september 1910, 17. september 1910, 8. julij 1911, 29. julij 1911, 14. junij 1913, 22. junij 1913.

¹⁸ SI_ZAC/0024 Mestna občina Celje.

Fotografija Seitzovega potujočega gledališča
(www.museum-joanneum.at)

Po prvi svetovni vojni so potujoči kinematografi po mestih začeli zamirati, nadomestili so jih stalni kinematografi, enako je bilo tudi v Celju, kjer je prvi stalni kinematograf od leta 1919 domoval v nekdanjem Sokolskem domu v Gaberjah. Še vedno pa so potujoči kinematografi razveseljevali prebivalce podeželskih krajev, tudi po drugi svetovni vojni. Kino z imenom *Celje – okolica* je gostoval po vsej širši celjski okolici, od Mozirja in Gornjega Grada do Kozjega.¹⁹

Na Glaziji v Celju v lastnem gledališkem šotoru.
Zavarovan proti vsakemu vremenu.

F. Seitz-ev
royal-biograf

Nepresekno, največje in najlepše gledališče živih fotografij. — Podoba se predloži v življenski velikosti in sicer s pomočjo posebnega električnega svetlobnega stroja.

II. Spored za 20., 21. in 22. julij.

Izlet k slapom reke Niagara. Veličasten čudovito lep naravni posnetek.
Magična kocka, barvana.
Dirka v plavanju, jako komično.
Potres v Siciliji in Katabrijah, originalni posnetek.
Preveč šampanjca, jako komično.
Stari evčari, drama na planinah.
Severni jeleni v Laplandu, vožnji pripomočki laplandov, postavljanje šotorov, mail laplandov, krojenje severnih jelenov za nošnje tovarov, množica tisočih severnih jelenov (jako zanimivo).

Zgodovina jaja v 6 poglavjih.
Žena kot reklama, jako komično.

Predstave so vsak dan ob 3 1/2, ob nedeljah in praznikih ob 4. uri pop. In ob 8. uri zvečer. Pridržujemo si spremembe programa. Program se spremeni vsake 3 dni. Posebne predstave za družita in šole po znanih cenah.

Cene za sedeže: Zaprti sedeži 1 K, I. sedeži 80 vin., II. sedeži 60 vin., III. sedeži 30 vin. Vojaki brez šarže in otroci do 10 let plačajo v I. in II. sedežih polovico, v III. sedežih polovico. I. sedeži so vzadi.

Ker so moje predstave imele povsod največji uspeh, pričakuje tudi tukaj najštevilnejši obisk z največjim spoštovanjem

Ferdinand Seitz
iz Celja, Štajersko.

Oglas za Seitzovo gledališče – zanimiva je raznolikost tematike filmov. (*Narodni dnevnik*, 20. julij 1909)

¹⁹ Potujoči kino je maja 1948 s filmom *Petnajstletni kapitan na primer obiskal kraje: Gomilsko, Vranksko, Liboje, Štore, Griže, Dobrna, Vojnik, Trnovlje, Kozje, Polzela, Ljubečna, Petrovče, Novo Celje, Velenje, Sv. Jurij pri Celju (danes je to Šentjur), Šešče, Mozirje in Rimske Toplice. Dva meseca pozneje je obiskal: Rimske Toplice, Gomilsko, Vranksko, Mozirje, Gornji Grad, Ljubno, Polzelo, Novo Celje, Liboje, Kozje. Takšni potujoči kinematografi so bili v prvih letih po vojni dokaj pogosti. (Celjski tednik, 10. julij 1948 in 15. maj 1948).*

Članek načanja pojav gostovanj potujočih gledališč v Celju, ki je v delih, ki so se ukvarjala s celjskim družabnim življenjem pogosto skromno opisan ali pa sploh ne. V nadaljnjem raziskovanju bi bilo mogoče podrobneje raziskati zgodbe potujočih kinematografov in njihovih lastnikov, predvsem Celjana Seitza. Pozornost bi se lahko posvetila tudi travniku na Glaziji (*Festwiese*), ki je bil nekoč živahen prireditveni prostor. Zgodovina celjske zgodnje kinematografije je med ljudmi precej neznana, smiselno bi bilo tudi obeleževati vsaj prvi obisk filma v Celju, ki se je zgodil relativno zgodaj. Hotel Pri belem volu, ki je bil njegovo prizorišče, bi lahko ovenčali s spominsko ploščo ali kako drugače opozorili na zanimiv dogodek iz celjske zgodovine.

Celjski tednik, 10. julij 1948

Celjski tednik, 15. maj 1948

Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0024 Mestna občina Celje

Viri in literatura

Brenk, France: *Kratka zgodovina filma na Slovenskem*. Ljubljana: Dopolna delavska univerza Univerzum, 1979

Ferlež Urh: *Zgodba o celjskem kinu* (raziskovalna naloga, zgodovina) Celje: I. gimnazija v Celju, 2017.

Traven, Janko: *Pregled razvoja kinematografije pri Slovencih: do 1918*. Ljubljana: Slovenski gledališki in filmski muzej, 1992

Šimenc, Stanko: *Panorama slovenskega filma*. Ljubljana: DZS, 1996

Deutsche Wacht, 1. november 1896

Deutsche Wacht, 8. november 1896

Deutsche Wacht, 21. maj 1899

Deutsche Wacht, 27. april 1902

Deutsche Wacht, 7. april 1904

Deutsche Wacht, 16. december 1906

Deutsche Wacht, 17. julij 1909

Deutsche Wacht, 19. maj 1909

Deutsche Wacht, 20. julij 1910

Deutsche Wacht, 13. november 1909

Deutsche Wacht, 7. september 1910

Deutsche Wacht, 17. september 1910

Deutsche Wacht, 8. julij 1911

Deutsche Wacht, 29. julij 1911

Deutsche Wacht, 14. junij 1913

Deutsche Wacht, 22. junij 1913

Marburger Zeitung 22. 10. 1896

Slovenski narod, 11. november 1896

Domovina, 28. avgust 1908

Narodni dnevnik, 17. julij 1909

Narodni dnevnik, 20. julij 1909

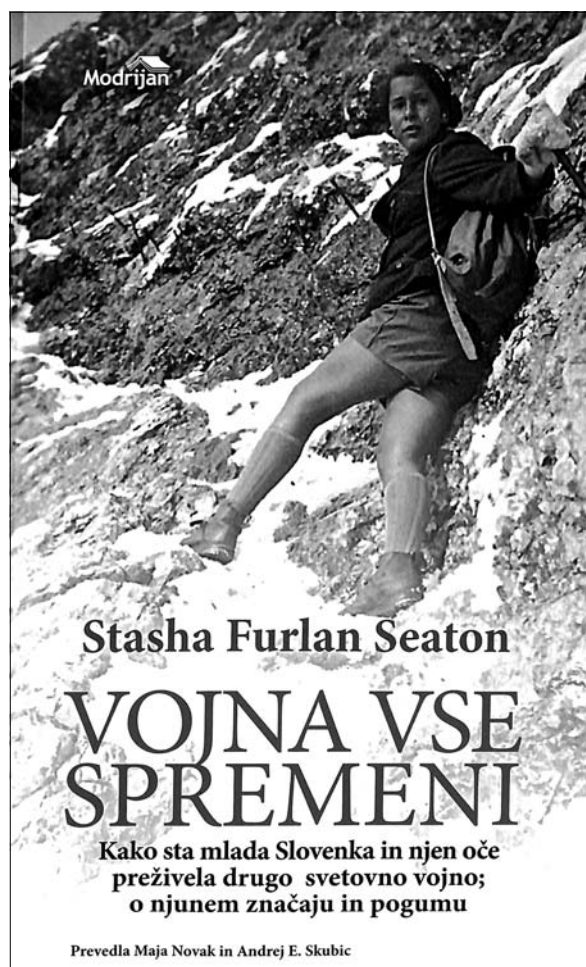
My name is Furlan, Stasha Furlan¹

Stasha Furlan Seaton: *Vojna vse spremeni. Kako sta mlada Slovenka in njen oče preživela drugo svetovno vojno; o njunem značaju in pogumu.* Modrijan: Ljubljana 2016. 399 strani.

Avtorica te zanimive in napete avtobiografije je drugorojenka dr. Borisa Furlana, profesorja (od 1936) in dekana ljubljanske pravne fakultete, sicer pa tudi ministra za izobraževanje v medvojni kraljevi vladi in obsojenca na proslulem Nagodetovem procesu (1947).

Njena družina (oče je bil Tržačan in pravnik, mati učiteljica iz Ljubljane, Staša pa je odrasčala ob dveh bratih – Borutu in Aljoši) se je pred fašističnim nasiljem leta 1930 zatekla v Ljubljano, kjer je Stašino življenje potekalo med francoskim vrtcem, izletniškim in smučarskim odkrivanjem planin (Velika planina, Triglav, Bohinj), poletnim raziskovanjem Dalmacije, osnovami modernega plesa pri Meti Vidmar in družabnimi stiki z ljubljansko elito (Vidmarji, Wilfani) ter tujimi diplomati.

Ostro je v to idilo zarezal izbruh druge svetovne vojne, ko so Furlani (brez Stašinega brata Boruta, ki je ostal v Ljubljani) z angleško pomočjo (z angleškimi diplomatskimi potnimi listi!) 27. 3. 1941 preko Beograda zapustili Jugoslavijo. Kasneje se jim je na poti pridružil tudi oče, ki je bil prej »na službenem potovanju«, Angleži pa so ga hoteli spraviti v Jugoslavijo, »da bi se lahko še naprej upiral fašistom« (str. 58). Preko Grčije in Turčije so prispeli v Jeruzalem (tam je Staša celo obiskovala francosko šolo, privoščili pa so si tudi nekaj turističnih ogledov). Na naslednji postaji – v Kairu, pa so se Furlani pridružili delu jugoslovanske kraljeve vlade v izgnanstvu in si z njimi ogledovali piramide, čas med plovbo skozi Suez proti Cape Townu pa je Staša izrabila za flirtanje in opazovanje sopotni-

kov (»Name sta velik vtis naredila dostojanstvo(!) in hladnokrvnost(!) jugoslovanskih častnikov«; str. 90). Preko Južne Afrike, kjer so Stašo vpisali v šolo z internatom, so za očetom (njega so čez Atlantik kot propagandista poslali predavat Američanom in izseljencem nekaj prej) končno prispeli v New York, kjer so ostali do poletja 1944. Furlan je medtem deloval kot član jugoslovanske kraljeve vladne delegacije, Staša pa se je šolala na kolidžu in kasneje na šoli za medicinske sestre, delala pa je tudi za USIA (United States Information Agency) – nekakšen »informativni« biro, kjer je spremljala slovenski tisk (pisala in prevajala povzetke za Američane), sodelovala pa je tudi s kraljevim jugoslovanskim informacijskim centrom. Kljub naštetim obveznostim je našla čas tudi za ure sodobnega plesa pri Marthi Graham. Po očetovem imenovanju za ministra se je družina še enkrat selila – to pot v London (v ZDA je zaradi šolanja in čakanja na vpoklic ostal Stašin brat Aljoša..., dokler se nista »na njegovem pragu

¹ Pišem se Furlan, Stasha Furlan.

(v New Yorku!; op. p.) prikazala dva moška in ga odpeljala v Sovjetsko zvezo«; str. 115).

Selitev v London je sledila usodnemu dogodku za razmere v domovini – teheranski konferenci konec novembra 1943, ko so velesile po njenem mnenju prepustile Jugoslavijo ruskemu vplivu, z diskreditacijo Draže Mihajlovića in podporo Titu pa ponudile osnovo za državljansko vojno. V Londonu je Tjaša po sprejemu pri partizanski misiji, ki se ga je udeležila »da bi izvedela kaj o dogajanju v Jugoslaviji« (str. 135), postala članica vojaške teritorialne obrambe NOV in se z mamino podporo ob očetovem nasprotovanju napotila v Bari ter pred dejanskim vstopom v partizansko vojsko prestala sumničavo preverjanje. Zaradi znanja tujih jezikov in administrativnih sposobnosti so jo dodelili jugoslovanskemu Rdečemu križu, kjer je kot administratorka in prevajalka skrbela za stike s tujci, ki so iskali svoje pogrešane prijatelje. V Bariju se je po treh letih srečala tudi z bratom Borutom, ki je preživel internacijo v taborišču Viterbo, vstopil v KP, a menda iskal načine, da bi izstopil.

Na lastno željo je bila nato Staša premeščena v Split, nato v Biograd k 5. prekomorski brigadi. Tudi tu je delala najprej v štabu, kasneje v četi in v brigadni gledališki skupini, medtem pa je zavračala vztrajno snubljenje v KP. Ker ni odšla s prekomorci v zaključne boje proti Sloveniji, je nadaljevala propagandistično delo v štabu ter se v Zadru priključila Slovenskemu narodnemu gledališču, vmes pa negovala dobre zveze s člani zahodnih misij. Po mrakobnih opisih dneva zmage v Zadru (ki jih primerja z veseljem v Londonu, Parizu, New Yorku) se je srečala z mamom (zamerila ji je, ker je ni odvrnila od partizanov), oče pa je tedaj že bil v Beogradu in na poti v Ljubljano, kamor se je s konvojem podala tudi Staša.

Povojna Ljubljana je bila zanjo popolnoma tuja, kljub temu, da je srečala kar nekaj sorodnikov – teto, sestrično, brata Boruta in očeta, ki ga je Josip Vidmar povabil v OF in vlado. Furlan je sicer vabilo v vlado odklonil ter pristal v hišnem priporu v hotelu Slon(?), vendar so mu dovolili predavati na Pravni fakulteti, postal pa je celo njen dekan. Kljub temu je občutil pritisk oblastnikov in poslal hčerko v Beograd k Joži Vilfanu, ki pa zanj ni hotel

posredovati, čeprav pred vojno »ni bil podoben kakemu dolgolasemu, razcapanemu komunističnemu radikalcu« (str. 209).

Staša se v Ljubljani ni našla in je hotela vsaj v Trst, kamor ji je pomagal brat Borut – priskrbel ji je delo prevajalke (tolmačke) za Slovenski narodno-osvobodilni odbor in delo za vojaško upravo (pogajanja z Angloameričani). Zaradi več kot dobrih odnosov z njimi jo je OZNA budno spremljala in jo med obiskom pri starših v Ljubljani menda celo nameravala ugrabiti. S pomočjo zavezniškega častnika je Staši uspelo priti v Rim, kjer je sprva bivala z novinarji agencije Associated Press, znanstvo s polkovnikom iz »prosvetne podkomisije zavezniške komisije« v Italiji pa ji je prineslo tudi delo zanje, dokler ni poleti 1946 z garantnim pismom znancev dobila vizuma za vstop v ZDA, kamor je odplula z mislijo na študij na kolidžu Barnard. Čeprav odnosi z gostitelji niso bili dobri (bojda je premalo pomagala pri delu in preveč pojedla), je bila srečna, da je »v čudovitem mestu New York, v šoli, ne pa v kaki bedni slovenski ječi, ali še huje v koncentracijskem taborišču, kjer bi jo trpinčili in morda zlorabljali« (str. 283), saj je bilo »življenje pod slovenskimi komunisti ... nevarno za vsakogar« (str. 265), čeprav so ji njeni pošiljali pisma ven z diplomatsko pošto in ji v Rim poslali celo denar.

Da niti Amerika ni amerika, je morala ugotoviti že, ko so jo gostitelji vrgli ven zaradi pomanjkanja delovnih navad, ko so jo odpustili s počitniškega dela, ali tedaj, ko je izgubila stanovanje pri profesorici, ki ji je odrekala celo zasluženno hrano. A vedno znova je imela srečo (večinoma v podobi bogatih sošolk – tudi vest o očetovi smrtni obsodbi je zvedela med enim takih dopustov), svoje poslanstvo pa je našla v študiju etike, socialne in politične filozofije na Barnardu, Bryn Mawru in kasneje na chikaški univerzi.

Že kmalu je požgala vse mostove za sabo in odmik od preteklosti opravičevala s strahom pred komunističnimi preganjalci, čeprav jo je brat Aljoša, ki je po vrnitvi iz Sovjetske zveze (pilotskega šolanja) postal mednarodni novinar časopisa Delo, prepričeval v obisk pri očetu, večjih težav z režimom pa ni imel niti drugi brat Borut.

Delo Stashe Furlan je avtobiografija – z vsemi dobrimi in slabimi lastnostmi te zvrsti. Je vir prve roke za zanimiv vpogled v življenje (zlasti odraščanje) predvojne ljubljanske smetane in napet opis nevsakdanje medvojne odiseje slovenske družine. Razširjeni naslov žal zavaja – o Borisu Furlanu izvedemo premalo, da bi smel nastopati kot soportretiranec. Zopet velja, da je izrazito dobro obdelana njegova človeška, intimna plat, kar se od avtorice tudi pričakuje, manj in nenatančno pa njegovo strokovno in javno delovanje – delno zato, ker tedaj ta očetova plat hčerke (še) ni zanimala, delno pa tudi zato, ker je bila v najbolj prelomnih časih zanj daleč proč. Tu gre šteti v dobro, da nam je za vpogled v Furlanovo življenje in delo založba ponudila spretno študijo zgodovinarja Petra Vodopivca.

Bolj zbranega bralca lahko zmoti precej nekritično povzemanje in podajanje ameriškega gledanja na medvojne in povojne dogodke v Jugoslaviji in svetu ter dvojnost meril – medtem ko vsak zapis o medvojni in povojni Sloveniji ter Jugoslaviji (zlasti preverjanja, razne »informativne« razgovore) sumničavo pretrse in začini z izrazito negativno retoriko, je do podobne/iste prakse »svojih« precej bolj – prav naivno – popustljiva in razumevala, ker se jih pač ne lotevajo »tolovaji iz Ozne s piškavimi zobmi« (str. 241), ampak vrhunsko šolani obveščevalci s primerno obleko in manirami.

Kljub dejstvu, da je knjiga izšla v ZDA leta 2014, je njeno sporočilo prežeto z duhom ameriških 50. let 20. stoletja, za katera bi tudi največji idealisti težko rekli, da so bila glede sproščenosti in splošne stopnje svobode tako oddaljeni od orwellovske družbe nadzora, kakor bi si želeli.

In nemara bi kak hollywoodski producent znal narediti film iz naslednjega stavka: *»Moje prijatelje v Ljubljani so bili v tistem času ves čas metali v koncentracijska taborišča in iz njih. Žalovala sem za njimi.... Tolažila sem se s tem, da sem hodila na ljudske ples v Village, kjer sem do onemoglosti plesala polke, kola in valčke«* (str. 311).

Aljoša Furlan: *Domov*. Ljubljana: Modrijan, 2017. 112 strani.

Ne zgodi se ravno pogosto, da bi človeku naključje v pravem času potisnilo v roke dve popolnoma kompatibilni knjigi. Delo Aljoše Furlana, brata Stashe Furlan Seaton, je namreč tisti pomembni manjkajoči delček, ki kljub skromnejšemu obsegu neprecenljivo obogati družinsko zgodbo Furlanov med drugo svetovno vojno in po njej.

Aljoša začne svojo pripoved v New Yorku, po tistem ko sta v Evropo odšli njegova mama in sestra, in se je ob težškem delu mukoma prebijal do mature na gimnaziji Georgea Washingtona. Še istega leta (1944) je preko misije Vladimirja Velebita navezal stike z narodnoosvobodilnim gibanjem in pustil za sabo resno simpatijo pa tudi obetavno štipendijo in se podal v negotovo prihodnost – s tovorno ladjo z zanimivim imenom (Feliks Edmundovič Dzeržinski) iz Portlanda čez morje v Vladivostok, čez

Sibirijo v Moskvo in od tam s tankovsko brigado z vlakom v Jugoslavijo.

S to prvo vrnitvijo pa njegovo popotovanje še zdaleč ni bilo končano, saj se je s skupino mladih Jugoslovanov vrnil v Sovjetsko zvezo na šolanje za pilota lovskega letala, ki ga je opravil v Čkalovsku. Šele po opravljeni letalski akademiji se je septembra 1947 lahko dokončno vrnil v Ljubljano, kjer pa je bilo vse precej drugače, kakor si je predstavljal – sestra se nikoli več ni vrnila domov, očeta pa so malo pred tem na Nagodetovem procesu obsodili na smrt zaradi stikov z zahodnimi diplomati.

Aljošina vrnitev domov je bila torej vrnitev na začetek – po preteklih letih popotovanja in nabiranja izkušenj, s kakršnimi se je lahko pohvalil le malokateri njegov vrstnik, je po demobilizaciji (dejansko izgubi službe!) stal pred novim izzivom – zagotovitvijo eksistence. Zvestemu svoji izpričani iznajdljivosti, marljivosti, optimizmu in garaštvu se mu je uspelo spopasti z neugodnimi razmerami in najti smisel v novem poklicu – novinarstvu, ki ga je

do smrti pri komaj 36. letih opravljal s precejšnjim uspehom in zavzetostjo.

Vojna in povojni dogodki so družino Furlan zaznamovali na številne načine: s prvo selitvijo iz Ljubljane so se poslovili od najstarejšega otroka – Boruta, ki je ostal v Ljubljani in želel dokončati šolanje, pred vnovično selitvijo čez Atlantik, je zaradi šolanja v ZDA ostal Aljoša, ki se je kasneje po pravi triletni odisejadi vrnil v domačo Ljubljano, v Londonu pa je svojo pot ubrala tudi hčerka Staša, ki je s selitvijo v ZDA dejansko, še bolj pa simbolično pristala na »drugem bregu«.

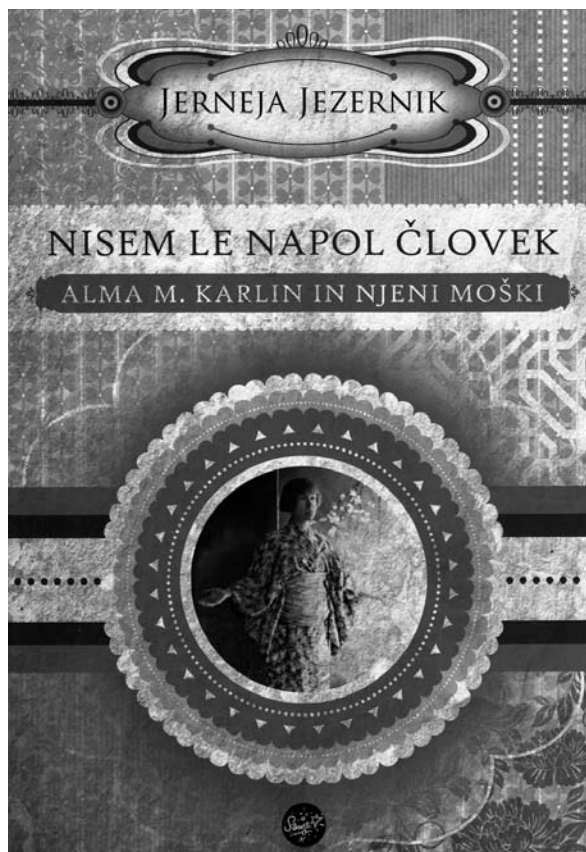
Nedvomno smo z obema avtobiografskima knjigama dobili dragocena dokumenta o manj znani dimenziji slovenske medvojne zgodovine. Tudi pri Furlanih se nenazadnje potrjuje izrazita dvojnost – celo razklanost znotraj ene same družine, ki je bila značilna za veliko Slovencev in ki še dandanes onemogoča normalno percepcijo medvojnega dogajanja v Sloveniji.

Aleksander Žižek

Nadčutno svetovljansko bitje onkraj spola in zaželeni ljubezni

Jerneja Jezernik: *Nisem le napol človek: Alma M. Karlin in njeni moški*. Ljubljana: Sanje, 2016. 150 strani.

Ob omembi Alme Karlin najprej pomislimo na številne potopisne zgodbe, ki jih je nemško pišočica svetovna popotnica zapustila zainteresiranemu bralstvu, v dobi, ko sta bili duševna in duhovna večplastnost razumljeni kot marginalna posebnost ali življenjsko sprenevedanje, morda celo uvideni v luči nepotrebnega emancipacijskega (pre)boja v dediščino hegeljansko doumetega duha časa. Poljudni bralec (ne bralec poljudnega!) bi lahko Almi Karlin očital pretirano zavzemanje za večvrednost

in neklasično, tedaj nespodobno naziranje v polja ženskih vprašanj. V dobi iščočje udobnosti se Almino potopisje kaže kot sveža, večno neprilagojena podoba človeškega smisla, človečanstva, sproti premišljenega, ki se postavlja po robu prej zamišljenega mišljenega. Njena večplastnost je v slovensko govoreče literarno in znanstveno polje pritekalo bolj ali manj preko individualnih pobud. Povojna mentaliteta in diktiranje socialistične družbe, ki jo je Alma v obrisih lahko že preroško prepozna(va)la, njenega duševnega samozavedanja ni uspela (raz)vrstiti v »novočlovečanstvo«, še manj pa ga razumljivo ubesediti. Almino zapuščino je v sedemdesetih letih v oskrbo in hrambo rokopisne zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice predala njena dušna sestra Thea Gamelin. Od tedaj je v slovensko pišočo in beročo publicistiko prihajala v drobcih in kapljicah, resnejših raziskav njenega opusa pa ni doživela. Pridane spremne besede potopisju in mladostniških zgodbah v devetdesetih letih so deloma skušale zapolnjevati nezavedajočo vrzel. Morda je odlašanje povezano tudi zastran njenega izredno bogatega in slikovitega jezika, kar je ugotavljala že njena predhodna prevajalka Majda Šijanec Novak, saj je Alma kot pisateljica nizala neskončne opise, misli in čustva, bralec pa bi ob zmotnem prevodu pred seboj izgubljal niti zgodbe. Žal se je tedaj Novakova zatekla k precej nepragmatični prevajalski rešitvi in za potrebe slovenskega jezika včasih skrajševala stavke, nemisleč na izgubo njene dejanske (!) pomenskosti.

Sistematičnega in metodološko dobro zastavljenega raziskovanja opusa Alme Karlin se je pred dobrim desetletjem lotila Jerneja Jezernik, sprva je preko opomb v spremnih besedilih opozarjala na dejansko širino in globino omenjenega opusa, nato pa se je prevajanja umenjajočega potopisja lotevala sama. *Državljanke sveta* predstavlja kot poročilo o odkrito zakriti Almi. Meje znanega so se premaknile tudi s prevodom otroških in mladostniških spominov (*Sama*), ki so pojasnili njen beg pred utesnjajočo zaukazano udobnostjo njej ne najbolj bližnje (pre)živete dobe.

Jerneja Jezernik je v pričujoči knjigi v precep vzela moške, te nenačrtovane sopotnike na njeni begajoči poti po svetu, ki jih je sama (p)ogledovala skozi očala očetovske ljubezni. Zdi se, da je bila uganke z imenom Alma enako trd oreh tako

za njene poprejšnje prevajalce kot za domala vse njene moške, vstopajoče v in izstopajoče iz njenega življenja. Leto pred izidom knjige Jerneje Jezernik je prišlo tudi do prvega romaneskega poskusa opisa Alminega življenja izpod peresa Milana Dekleve. *Telo iz črk* v grobem sledi malenkostnim kontaktom Alme z »njenimi« moškimi, čeprav zgodovinsko in dejstveno netočno razporeja njihove bolj ali manj vplivajoče vloge, v izbranih dialoških poskusih celo izkrivlja ali pritrjuje (z)motnim zamišljenim predstavam o Almi, ki jih iz konteksta jemlje ihtijoča in površno poznana postmodernistična predstava (o) preteklosti. Tehtnejšo vrednost zapleteno-prepletenega Alminega življenja lahko ponudi vivisekcija njenih mladostniških spominov in doživetij, katere je spretno prelila v lastne alter-egoe ali skrila v druge romaneskno nastopajoče osebe. S filološko natančnostjo Jerneja Jezernik razgrinja mentalitetne vzorce v napačno družbo potisnjene osebe, konflikte in srečevanja bolj ali manj miselno zamejenih ljudi, odstira pa izrazito Almino nekomformističnost. Po svetu jo je poleg lastne radovednosti gnala tudi silovita prizadetost, ki so ji jo prizadejali po njenem mnenju »bolj popolni ljudje«. Alma je z doživetom krivico najraje obračunala na papirju, v tehtno premišljeno zasnovanih zgodbah.

Knjiga bolj biografskega značaja, opravlja dvojno funkcijo – korespondira z bralcem o že prevedenih Alminih zgodbah, hkrati pa opozarja na številne (še) neprevedene, kot tiste, ki jih Rokopisni oddelek NUK še hrani v tipkopisu. Mednje zagotovo spada njen romaneski prvenec (!) *Mein Kleiner Chinese*, literatizirani spomin na študentsko bivanje v Londonu, ki ga bodoči poliglotki (vsaj) na individualnih urah nemščine pestri mlad in na debuden kitajski trgovec. Potomec bogatega kitajskega mandarina se izkaže za slabega učenca tako njenega izpričanega materinega jezika kot razreševalca osebnostne uganke z imenom Alma. Številna snidenja so v njej očitno obudila ob nesrečni izgubi očeta zasejano hladnost, kasneje pa jo je utrdil še fantomski dopisovalski ljubimec, za katerega je v dobronamerni želji poskrbela njena služabnica. Zmotno je trditi, da je ljubezen potlačila, zagotovo pa je s svojim inteligentnim in argumentativnim nastopanjem do moških razvila nek obrambni mehanizem. Hkrati jo je zanimala eksotika, tako privlačno drugačna in polna priložnosti za pobeg iz Evrope, a ji vseeno ni zmogla premagati občut-

ka osamljenosti in zapolnitve notranje praznine. Dodati je potrebno, da sta na njeno razmišljanje in doumevanje eksotičnosti posredno vplivala rasna ideologa Gobineau in Chamberlain, kar dokazuje, da je imela tudi tedajšnja svetovljanskost (že) začrtane svoje meje in je nizala paradoksalnosti. Po neuspešnih »eksotičnih« zvezah z nadarjenim perujskim pesnikom Atahualpo (odnos opisan v neobjavljenem panamskem romanu *Das allmächtige Eine/Vsemogočno eno*), skrivnostnim malikom Li Tie Guaijem (v slovenščino še neprevedeni roman *Der Götze/Malik*) japonskim osvobodjevalcem zaslužnjenih gejš, gospodom I. (neobjavljeni roman *Im Haus der Menschen/V Hiši ljudi*), je nato poskusila nenehna razočaranja, povezana s hudim odrekanjem in z ustvarjalno-raziskovalnim delom premostiti pri svojem literarnem agentu Loisu Hammerju, protinacističnemu uporniku Joachimu Bonsacku (neobjavljeni spomini *Ferne Frau/Daljna žena*) in leipziškemu založniku Maxu Möhringu. Slednji je poskrbel za izdajo večine njenih del, pred dobrim desetletjem urejena založnikova zapuščina, ki je preživela vojna bombardiranja in prehod berlinskega zidu, pa sodeč po pisemski korespondenci izkazuje vzajemno naklonjenost v prvih poveljnih letih.

Kot zapiše Jerneja Jezernik, si je Alma za svoje (platonične) ljubimce izbirala nadarjene, izobražene, pogumne in družbeno angažirane moške, bila razpeta med občudovanje in prezir, med željo po telesni bližini in aseksualnostjo. Moške je občudovala zaradi njihove telesne lepote, razgledanosti in inteligence, prezirati pa jih je začela v trenutku, ko so do nje pokazali globbo čutnost in večjo navezanost.

Almina vsestranskost in nadkategoričnost dela preglavice tako znanstvenim strokam kot želji družbi po uokvirjanju – nečesa ima preveč in hkrati nečesa premalo – njen pogled (sicer z zadržki) presega spolna, rasna in verska prepričanja, predstavlja se kot svetovljansko bitje onkraj spola, ki je (zopet paradoksalno) prežeto z odsotnostjo navidezno determiniranih ljubezenskih norm. Brez dvoma se lahko trdi, da je Almina izrazito humanistična dediščina v Jerneji Jezernik dobila več kot primerno in sposobno interpretko njenih del, saj se kot prevajalka ni ustrašila mističnosti, metaforičnosti in retorike samooklicane teozofinje svetovnega nazora, portretiranja osebnosti te (še) vedno aktualne drobne trmaste gospe.

Blaž Javornik

Pozabljeni Šentjurčan

Zdenka Plavsteiner: *Josip Čretnik. Pozabljeni šentjurski rodoljub*. Celje: Grafika Gracer, Šentjur: Knjižnica Šentjur in Domoljubno društvo Franjo Malgaj, 2017. 393 strani.

Josip Čretnik se je pridružil krogu šentjurskih znamenitih ljudi, ki že imajo svoje mesto na knjižnih policah. Med njimi gotovo izstopajo: Franjo Malgaj, člani rodbine Ipavci in Anton Martin Slomšek. Za biografsko delo o Čretniku je poskrbela s svojim knjižnim prvcem Zdenka Plavsteiner, ki sicer izhaja iz bližnjih Dramelj.

Josip Čretnik (1872-1953) je bil obrtnik, narodni buditelj, politik, šentjurski župan in ustanovitelj vrste slovenskih društev ter organizator društvenega

življenja v Šentjurju in tudi okolici. Rodil se je v Podgorju pod Rifnikom. V šentjursko zgodovino je z zlatimi črkami vpisan predvsem kot župan, ki je v ta kraj pripeljal vodovod in poskrbel za elektrifikacijo.

Knjiga ni samo biografija o pomembnem Šentjurčanu, rekonstrukcija njegovega življenja, dela, zaslug in dosežkov, ampak tudi prikaz društvenega, političnega, družbenega, kulturnega in gospodarskega življenja v Šentjurju, v katerem je pozabljeni šentjurski rodoljub živel, deloval in tudi aktivno soustvarjal. Prikazani so tudi pomembni dogodki v Šentjurju. V nekaterih poglavjih avtorica poseže tudi v zgodovino srednjega veka, obdobje šentjurskih plemiških rodbin in gradov, čas Marije Terezije in prihod Južne železnice v kraj pod Rifnikom.

Avtorica knjige se je poslužila pri raziskovanju raznovrstnega gradiva in virov, od literature, arhivskega gradiva, časopisnih virov in raznih kronik. Dodatno pa knjigo popestrijo ustni viri in pričevanja Čretnikovih sorodnikov in drugih oseb, ki so o njegovem delovanju več vedeli ali tudi imeli ohranjeno dokumentirano pisno ali slikovno gradivo. Avtorica se je pri prikazu političnih in strankarskih dogajanj zavestno ognila podajanju razlage in dodatnih zgodovinskih analiz, ampak je samo navajala originalne časopisne zapise in poročila dogodkov.

Knjiga je razdeljena na vsebinska poglavja, ki prikazujejo Josipa Čretnika kot šentjurskega rodoljuba, kot stavbenika mlinov in žag v Šentjurju, kot člana šentjurskega Sokola, podpornika Družbe Sv. Cirila in Metoda, narodnjaka in politika v liberalnem taboru ter soustanovitelja vrste društev, kot šentjurskega župana, politika v celjskem srezu in njegovo zadnje obdobje po zaključku županovanja. Uvodno poglavje »Josip Čretnik – šentjurski rodoljub« zajema rodoslovno-zgodovinski uvod, kjer so prikazana njegova mladostna leta, njegova domačija, družinski člani in druge sorodstvene povezave. Naslednji sklop »Josip Čretnik – Šentjurski Sokol« se osredotoča na nastanek in razvoj šentjurskega liberalnega telovadnega društva. Posebej zanimiv vsebinski sklop »Čretnik kot stavbenik mlinov in žag v Št. Jurju ob Južni železnici« prikazuje Čretnikov gospodarski vzpon, njegovo inovatorsko in obrtniško delo in njegovo delovanje na področju obrtniškega ter drugega izobraževanja. Najobse-

žnejši vsebinski sklop predstavlja »Narodnjak«, kjer je poleg prikazanih političnih in kulturnih bojov med Slovenci in Nemci osvetljen tudi Čretnikov boj za slovenski jezik in pravice, njegovo politično delovanje v liberalnem taboru, njegova vpetost v šentjursko društveno in kulturno dogajanje in prikaz drugih pomembnih dogodkov v šentjurski zgodovini, med njimi slovo »rodoljubov z dežele« Gustava in Benjamina Ipavca. Sklop »Župan« zajema poleg županskih volitev prikaz njegovih najpomembnejših dosežkov v Šentjurju, to je izgradnja vodovoda, elektrarne in elektrifikacija kraja. Kot župan je bil izrazito usmerjen v delo na gospodarskem področju, ki so ga zaznamovale tudi skrb za malega človeka, uvajanje javnih del in uvajanje socialnega zavarovanja za delavce. V sklopu »Politik celjskega sreza« je opisano politično delovanje Josipa Čretnika po razglasitvi kraljeve diktature kralja Aleksandra leta 1929 in preimenovanjem jugoslovanske države v Kraljevino Jugoslavijo. Sklepno poglavje knjige zajema »Čretnikovo obdobje po zaključku županovanja«, kjer je predstavljeno tudi njegovo žalostno obdobje njegovega življenja z izgubo obeh sinov, ljubljene žene in nacionalizacija njegove obrtne delavnice leta 1948. Kljub odvzemu delavnice je ostal pokončen in veder človek, ki je celo gospodarsko svetoval svojemu nečaku Edu Plavsteinerju, ko je prevzel vodenje nacionaliziranega podjetja pod imenom Okrajno strojno podjetje poljedelskih strojev Sv. Jurij pri Celju, iz katerega je kasneje nastalo podjetje Alpos Šentjur.

Avtorica knjižnega dela je Čretnika prikazala tudi skozi karakterne značilnosti in ga označila kot resnega, nadarjenega, natančnega, skromnega, vedoželjnega, samodiscipliniranega človeka, ki je imel vsestransko znanje, bil bistrega duha, ki je skozi dolžnosti in delovanje na različnih področjih prevzel številne zadolžitve in odgovornosti. Tudi na županskem stolčku teh vrlin in značajskih potez ni pozabil ali se jim odrekel.

Knjiga odstira zanimiva in manj poznana poglavja in dogodke šentjurske zgodovine, obenem pa na odličen in zanimiv način prikazuje človeka, ki je uspel z delom, skromnostjo, pridnostjo, na pošten, iznajdljiv in inovativen način, torej s človeškimi vrlinami, ki vse bolj izginjajo in se zdijo vedno manj pomembne v sodobni družbi.

Matej Ocvirk

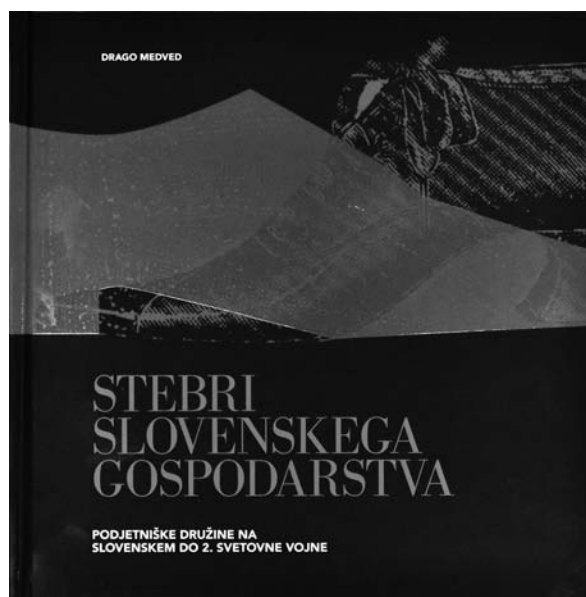
Podobe slovenskega podjetništva

Drago Medved, *Stebri Slovenskega gospodarstva. Podjetniške družine na Slovenskem*. Uredil Rado Podgorelec. Ljubljana: Alma Mater Europaea – Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2017. 295 strani.

Slovenijo lahko postavimo ob bok tistim srednjeevropskim državam, ki imajo relativno dolgo podjetniško tradicijo. In ravno podjetništvo je igralo pomembno vlogo ne samo v gospodarskem, temveč tudi v političnem in kulturno ustvarjalnem življenju Slovencev. Ob raziskovanju podjetništva dostikrat pozabljamo na ljudi, ki so posamezna podjetja ustanovili in vodili; praviloma so bili to ljudje z vizijo, ki so svojim podjetjem vtisnili značaj ter jim zagotovili ustrezen, pogostokrat vseslovenski, izjemoma pa tudi širši pomen. S tem pa so, vsak na svoj način, zaznamovali in dali pečat posameznim obdobjem naše polpretekle zgodovine. Zato si, gledano z današnjega stališča, zaslužijo, da z njihovimi imeni odstrmo kopreno pozabe ter opredelimo njihovo vlogo v slovenski gospodarski zgodovini.

Področje (novejše) gospodarske zgodovine je bilo na Slovenskem v zadnjih desetletjih raziskano manj, kot bi si želeli. Obstaja seveda nekaj temeljnih, v glavnem sintetičnih del (Gestrin, Valenčič, Šorn, Kresal, Fišer ...). V zadnjih letih je to področje bolj prisotno v zavesti tako strokovnjakov kot tudi javnosti. Poleg strokovnih in znanstvenih monografij poklicnih zgodovinarjev (Lazarevič, Borak, Prinčič, Lorenčič, Terčon, Porenta, Počivavšek ...) je izšlo tudi nekaj knjig ljubiteljev zgodovine, med katere sodi tudi tukaj predstavljena monografija Draga Medveda (1947–2016).

Posthumna izdaja novinarja, urednika, publicista, avtorja številnih knjig, kulturnika v najširšem pomenu besede – ter podjetnika – nam odstira

zgodbe 20 podjetniških posameznikov oz. družin predvsem iz 19. in zlasti iz prve polovice 20. stoletja, in to iz celotnega slovenskega prostora in različnih področij (trgovina, obrt, industrija). K temu je dodana tudi plemiška družina Celjskih, ki pa nekako ne sodi v okvir modernega podjetništva, značilnega za omenjeni čas. Razen omenjene družine so namreč skorajda vsi ostali predstavljeni podjetniki vezani na t.i. stoletje kapitalizma, ko smo Slovenci poleg kulturne in politične dočakali tudi gospodarsko emancipacijo. Pomislimo samo na silovit gospodarski razmah Slovenije v prvem jugoslovanskem desetletju, do katerega ne bi moglo priti brez predhodne zgrajene infrastrukture in realno obstoječih finančnih virov. Strukturno spreminjanje socialnega in ekonomskega ustroja oz. podobe Slovenije v stoletju kapitalizma je resda potekalo počasi, a obenem se je transformacija slovenske družbe iz prevladujoče agrarne v industrijsko izvajala organsko, v skladu s slovensko stvarnostjo in realnimi možnostmi. Ta relativno uspešna zgodba je bila po drugi svetovni vojni, v obdobju socializma, prekinjena s spremembo filozofije gospodarskega in socialnega razvoja, ki je izključevala individualno ter zasebno gospodarsko pobudo.

Ker v knjigi seveda ni prostora za vse podjetnike, ki bi si to zaslužili, je avtor izbral 21 najbolj značilnih. Merilo izbora mu je bilo, da so vsi izbrani v svoje področje prinesli nekaj novega. Naj navedem izbrane podjetnike: Celjski grofje in knezi (ki, kot

rečeno, kljub poudarku na njihovem denarnem gospodarstvu ne sodijo najbolj v ta krog), Primož Trubar, Janez Vajkard Valvasor, Michelangelo in Žiga Zois, Fidelis Terpinc, usnjarji Pollaki, Peter Kozler, Josip Gorup pl. Slavinjski, čipkar Lapajne, celjski in kranjski Majdiči, družina Kotnik-Lenarčič, Josip Benko, Fran Bonač, še en Celjan – Rudolf Stermecki, Josip Hutter, Peter Kozina, družina Vošnjak, Josip Slavec, družina Slavič ter Josip Mursa. Njihova podjetja so temeljila na modernih gospodarskih idejah in vizijah razvojno naravnane gospodarske elite, ki je prispevala h gospodarskemu napredku Slovenije. Avtor v obširnem uvodu predstavi tudi nekaj tistih, ki niso prišli v ožji izbor, a bi si mesto v njem prav tako zaslužili (npr. družina Samassa, Milivoj Lajovic, Franjo Sirc, Feliks Urbanc, Matko Curk in Adolf Westen).

Svoj izbor je Medved utemeljeval z nečim, kar danes ni ravno pravilo v podjetniških krogih, namreč, da so izbrani podjetniki ljudje posebne etične držbe – bili so poslovno pošteni. In kar je še posebej potrebno poudariti: ljudje tega kova niso delali le za svojo osebno korist in za svoje potomce, ampak tudi za širšo družbeno skupnost – bili so mecen, ustanovitelji štipendijskih skladov, vlagali so v javno pomembne ustanove.

Kot pravi gospodarski zgodovinar Žarko Lazarevič, ki se (je) tudi ukvarja(l) z zgodovino slovenskega podjetništva in podjetnikov, je zgodovina spomin na preteklost, spomin pa je naša eksistenčialna nuja, omogoča nam orientacijo v prostoru in času, omogoča nam povezovanje znanja in izkušenj. Kot družba smo brez védenja o preteklosti, brez popisane zgodovine kot človek brez spomina. K ohranjanju spomina na preteklost je pomembno prispeval Drago Medved z omenjeno knjigo. Njena odlika je poleg strokovnosti in vrste podatkov – škoda je samo, da ni avtor pri svojem delu upošteval tudi najnovejše literature, ki je izšla v zadnjem desetletju in tako posodobil kakšne starejše informacije – tudi odlična berljivost, saj je pisana v obliki zgodb. Tako bo zanimiva tako za strokovno kot tudi za laično javnost.

Marija Počivavšek

Naročilnica

zgodovini . ce

DA, naročam(o):

- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNIK** (12 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peterneš **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- ..... izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja: .....

Ulica, hišna številka: .....

Poštna številka, kraj: ....

Davčna številka: ..... Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: ..... Podpis (žig): .....

Naročilnico pošljite na naslov:

Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

☐ Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in z letnikom ..... naročam ..... izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

☐ Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

☐ Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja: .....

Ulica, hišna številka: .....

Poštna številka, kraj: ....

E-naslov: .....

Davčna številka (za pravne osebe): ..... Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: ..... Podpis (žig): .....

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
<http://zdc.si/index.php/zgodovina-za-vse/>

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Naslovnica:

Notranjost celjske trgovine s kanditi, trideseta leta 20. stoletja (Foto: Josip Pelikan, Muzej novejšje zgodovine Celje)

Zadnja stran:

St. Peterburg (Petrograd) okoli leta 1900 (historyinphotos.blogspot.si/2013/11/photochroms-russia.html)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318–2498

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts in America: History and Life*.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.

Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si